

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192435

UNIVERSAL
LIBRARY

1700-8-11-77-7,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 891.467 Accession No. M 3395

Author B91E

Title ५५१
एक सा यः

This book should be returned on or before the date last marked below.

- 5 11 1980

ए क ना ध ड...

(विविध विनोदी साहित्य)

(१४२)

लेखक :

वि. आ. बुवा

मूल्य १-१२-०

बलवन्त
प्रकाशन

बलवन्त पुस्तक भाण्डार

गिरगांव

नाका, मुंबई नं. ४.

क्रमांक ४८

प्रकाशक :

त्रिं वि. परचुरे

बलवत पुस्तक भाण्डार

मुंबई ४

★

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी ए.

आनंद मुद्रणालय

१९६।४६ सदाशिव

पुणे २

★

मुखपृष्ठ

आणि

आतील चित्रे .

वि. आ बुवा

व्ही. जे. टी आय्.

मुंबई १९

★

प्रकाशनदिन आणि स्थळ :

३१ डिसेंबर १९५५

मराठी साहित्य संमेलन—

३८ वे अधिवेशन

पठरपूर

★

सर्व

अधिकार

लेखकांच्या

आधीन

आहेत.

★

प्रस्तावना

मराठी हास्यवाङ्मयाच्या भित्तिजावर १९५० इ. च्या आगेमागे नवीन नारा उदयाला आला. सताच्या सात्विक, बोधपर, भक्तिप्रचुर आणि भीर वाङ्मयाला जन्म देणाऱ्या पढरीतील बुवा घराण्याच्या ह्या कौस्तुभ-मण्याला वेगळ्याच प्रकारच्या वाङ्मयाच्या निर्मितीची स्फूर्ति उत्पन्न होऊ लागली आणि त्यामुळे त्या तऱ्हेच्या वाङ्मयाचे एक प्रसूतिगृह जे मुंबई महानगर तिकडे त्याने प्रयाण केले वि. आ. बुवा हे प्रथम हस्तलिखित वार्षिक चालवीत होते, अद्यापहि ते चालूच आहे. पण पहिल्याने ते नव-शक्ति, लोकमान्य, वेणी या मुद्रित कालिकांच्या अकातून झळू लागले त्याचा विनोद प्रथम प्रथम तात्कालिक स्वरूपाचा होता वीज जशी चमकून जावी आणि क्षणमात्र तिचा चकचकाट पडून पुन पूर्ववत् अधार व्हावा तशी त्याच्या अगदी छोट्या चुटक्याची चमक क्षणिक वाटे आकाशातून पकडून आणून विद्युत्संचयात साठवून ठेवलेल्या, दीर्घकाल प्रकाश देणाऱ्या विजेसारखा चिरस्थायी विनोद आता ते निर्माण करू लागले आहेत. ‘अकलेचे तारे’ हा त्याचा सग्रह १९५३ त निघून त्याने इतकी लोकप्रियता मिळविली की दोन वर्षांत त्याची दुसरी आवृत्ति निघाली १९५४ त त्याचा दुसरा सग्रह ‘अकलेचे दिवे’ निघाला. हा तिसरा सग्रह १९५५ च्या अखेरीस निघत आहे. कदाचित् ‘अकलेचे कादे’ असे नाव ते यास देतील असें मला वाटले होते पण ‘अकल’ आता फार झाली असे वाटून त्यानीं ‘एक ना धड’ असे या सग्राचे नाव ठेविले. पुनः पुन. तीच कल्पना पुनरावृत्त करणें त्यांना आवडत नाहीं म्हणून ग्रथनामाच्या सकल्पातील हा फेर स्तुत्य आहे.

जनज्ञानाचा सामोसा आणि चकणाचूर हे पहिलेच दोन व्याजलेख वाचकांच्या मनाची पकड घेतात. आचार्य अन्याना रौप्यपदक मिळाल्या-नंतर भवसक्ती दैनिकाला वेगळाल्या लेखकाचीं पत्रे आलेली देऊन सामान्य जनतेच्या चोबडेपणाचे प्रदर्शन बुवानी माडिलेले आहे. चकणाचूर ही धोंडूनदणाची लघुकथा सात तवे फोडून आरपार निघून जाणाऱ्या

वाणासारखी तीक्ष्ण आहे. तिचें स्वच्छद शुद्धलेखन म्हणजे हल्लीच्या तरुण पिढीच्या मुक्तबोध अशुद्धलेखनाचे तिखट विडंबन आहे लेखक आपल्याला न झेपणारे सस्कृत शब्द हास्यकारक रीतीने विकृत करतो, नायक आपण मुबईत येस पी कॉलेजच्या रेसीडेन्टमध्ये रहातो असे सागतो, नायकाला 'हटले पामर सिगारेटच' आवडनात लोकमान्य टिळकानी गीतारहस्य लिहून आपण रहस्यकथा लिहू शकतो हे ब्रिटीशाना दाखवून दिले, अशी विधाने करणारा विद्वान् नायक जेव्हा "सुद्धलेखन आणि व्याकर्म निट यावे लागते, मराठी, सौस्कृत, आणि इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्वतापणा असावा लागतो, मि या भाषेमधलि शेकडो पुस्तके वाचलि म्हुणुण इतके आकृष्ट मनोदय साहीत्य लीहू शकतो," असे विधान करतो तेव्हा हसून मुरकुडी वळते. केवळ हल्लीच्या बहुसंख्याक लघुकथालेखकांच्या व्याकरणाच्या अज्ञानावर, अशुद्धलेखनावर, सामान्य गोष्टींच्या अज्ञानावर ही व्याजोक्ति-मय टीका आहे असे नसून लघुकथा या नावाखाली मोडणाऱ्या साचेबद रडकथावर देखील ही जळजळीत टीका दिसते यातील कित्येक ठिकाणी अमुद्रणीय कल्पना आणि शब्दयोजना झालेली आहे ती वगळता हा लेख विनोदी लिखाणाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविता येईल लेखणीभिन्न अर्थात् हजार साहित्य पाकक्रिया हा व्याजप्रबोध मला फार आवडला. गडकरी आणि कॅप्टन लिमये या दोन लेखकांनी कवितांच्या कार-खान्यावर हास्यप्रबोध लिहिले आहेत, त्याच धर्तीवर एकदर वाङ्मयरचनेवर ही खुसखुशीत टीका आहे. हल्लीच्या लघुकथा, कादंबऱ्या, ग्रामीण कथा, नवकाव्य आणि नाटके यामधील कटाळवाणी तदावृत्ति, साचेबद विषय, तत्राच्या चौकटीत जखडलेली रचना, लेखक आणि कवि याची परस्परप्रशंसा करण्याची सवय, टीकेतील ठराविक अर्थशून्य शब्द-प्रयोग याचे यथातथ्य दर्शन बुवानी घडविले आहे.

काही अलंकार हा हास्यनिबोध अभिजात वाङ्मयात मोडण्याजोगा आहे. त्यातील उद्यक अलंकारातील, 'आजचे साचेबद वाग्य हे उद्याचे सुभाषित आहे,' 'आजची इंग्रजी शॉर्ट स्टोरी ही उद्याची मौलिक मराठी लघुकथा आहे' वगैरे उदाहरणे मार्मिक आहेत. या निबधातील

उदाहरणे एकदरीने सूक्ष्म निरीक्षण, निर्भीड वृत्ति, स्वतंत्र विचारशक्ति यांचे नमुने आहेत. बुवा याचा सर्व विनोद शुद्ध 'मज्हाटी' आहे. त्यात पठरपुरी डाळ्याचा खुसखुशीतपणा, पठरपुरी बुम्भ्याचा मद सुवास, माहीमच्या हलव्याची गोडी, चौपाटीवरच्या भेळीचा तिखटपणा त्याचप्रमाणे त्या डाळ्यात मिसळलेल्या खड्याचे खटकेहि आहेत. स्वतःवर आणि स्वतःच्या नावावर मस्करा करण्यास ते डगमगत नाहीत गीतेपामून आधुनिक शास्त्रीय शोषपर्यंतची त्यांना ओझरती तरी माहिती आहे आणि तिचा हास्योत्पादनाकडे उपयोग करण्याचे त्यास सामर्थ्य आहे आपण मुद्दाम इंग्रजी विनोद वाचीत नाही कारण त्यायोगाने रूपातरे किंवा वाङ्मयचौर्य करण्याची बुद्धि होईल असे मला त्यांनी प्रत्यक्ष सांगितले व हे त्याचे सागणें ह्या पहिल्या तीन पुस्तकांच्या वाचनावरून मला खरे वाटते. रा. बुवा याचा विनोद आरभी आरभी मला रा दत्त बादेकराच्या मार्मिक, भेदक, शुद्ध स्वदेशी व जरा असंस्कृत विनोदासारखा वाटे अलीकडील त्यांच्या लेखात व्यासगाची जोड मिळालेली दिमत आहे ग्राम्य किंवा अश्लील कोट्या, अगदी गावढळ गालिवचने व क्षणभंगुर घटनांचे उल्लेख याचा उपयोग निदान पुस्तकरूपाने आपली कृति प्रसिद्ध करताना त्यांनी करू नये अशी सूचना व अभिजात आणि सदभिरुचिसंपन्न असलेल्या मराठी हास्यवाङ्मयात त्यांनी अशीच भर घालीत जावी, अशी विनंती त्यास मी करितो

३३ नातूबाग पुणे }
श्रीदत्तजयती शके १८७७ }

चिं. वि. जोशी

Post Graduate Library
College of Arts & Commerce, O. G.

माझे थोडेंसें

‘ एक ना धड . ’ हें माझे तिसरे विनोदी पुस्तक रसिक वाचकांच्या सेवेस सादर करताना मला अतिशय आनंद वाटत आहे ‘ अकलेचे तारे ’ आणि ‘ अकलेचे दिवे ’ या माझ्या अगोदरच्या दोन्ही विनोदी पुस्तकांची वाचकांनी, साहित्यिकांनी आणि नियतकालिकांनी प्रशंसा केली, एवढेंच नव्हे तर ‘ अकलेचे तारे ’ ची अल्पावधीतच दुसरी आवृत्तिहि नुकतीच प्रसिद्ध करण्याचा योग आला वाचकांच्या या सक्रिय प्रोत्साहनामुळेच हें पुस्तक सादर करताना मला विशेष आनंद होत आहे

या पुस्तकात समाविष्ट झालेलें साहित्य प्रथम खालील नियतकालिकातून प्रसिद्ध झाले होते

जनजानाचा सामोसा (नवशक्ति), माझे वृत्तपत्रवाचन (अलका) लेखणीमित्र (दीपलक्ष्मी), बुवा-वाणी (धनुर्वारी), काही जाहिराती (हस, मोहिनी, वाङ्मयशोभा), काही अलंकार (हस, वाङ्मयशोभा), मी महायोगी, तेथे कर माझे जुळती आणि प्रेमाची भूमिति (वसत), चकणाचूर, चंद्र अमेरिकेचा . अकल माझी, नावे, गावे आणि शब्द, (मोहिनी), दोन हृदये (हस)

‘ सकाळचे दूध ’ हे मुंबई नभोवाणीवर झालेले भाषण होय

वरील नियतकालिकांच्या संपादकांनी आणि ऑल इंडिया रेडिओच्या मुंबई केंद्राच्या अधिकाऱ्यांनी वरील साहित्य या पुस्तकात समाविष्ट करण्यास समति दिल्याबद्दल मी सर्वांचा अतिशय आभारी आहे

या पुस्तकाला मराठीतील प्रयत्नश, ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ विनोदी साहित्यिक प्रा. चि. वि. जोशी यांची प्रस्तावना लाभली हाहि सुयोगच आहे. माझ्या विनतीला मान देऊन त्यांनी प्रस्तावना लिहिल्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

येथें जिद्ध संपते !

भाग पहिला

एक

गाजलेल्या नि गभीर बोलपटांच्या आरभीं असाव तस जड वातावरण आताहि होते. सारी घर पेटल्यासारखीं धूर ओकत होती. दिवसभराच्या काबाडकष्टान शिणलेला गजबजाट घरा-खुराडाच्या वाटानी लागला होता.

एक बस दारूवाला स्टॉपवर थांबताच तिच्यातून ड्रायव्हर व कंडक्टरहि पैसेजर्ससारखे खाली उतरले. स्टॉपवर त्याची प्रतीक्षा करणाऱ्या दुसऱ्या ड्रायव्हर-कंडक्टरच्या स्वाधीन बसच मढ सोपवून ते सुटकेचे निश्वास सोडू लागले. एका अर्थान बसच ते मढ नव कोर झाल असल तरी दुसऱ्या अर्थान शुष्क-क्षीण उसासे सोडीत परत, म्हटल तर पुढ नि म्हटल तर माग चालू लागल.

त्याच मळ्यातून उतरलेले आप्पा देशकर ते नजरेआड होईपर्यंत उतरल्या जागी उभे राहिले

आप्पा देशकराचा पोषाख अगदीं साधासुधा होता. कमरेला कोणत्यातरी अप्रसिद्ध मिलच जाडभरड धोतर होत. जुनेपणान कीं मळान कुणास माहीत-ते

इतक गाढल होत की, त्याच सूत मुळातल धुव्वट की कोर ते ओळखण आता कठीण होत. आप्पाच्या राठ पायात कोकणी वाहाणा होत्या. एकीच्या एका अगड्याला आटलेल्या ट्वाईनचा दोरा होता. 'पॉलीश' नामक चकाकणारी वस्तू त्या वाहाणांनी जन्मल्यापासून कधी पाहिली असेल अस दिसत नव्हत आप्पाच्या अगात अघळपघळसा कोट होता. कसा का होईना, मानव जातीच्या अगावर असल्यान केवळ त्याला कोट म्हणण भाग होत; एरव्ही झुल म्हणण अधिक शोभल असत कोटाचा रंग नेमका कोणता हे या तरी वेळी ठरवण बिकट होत त्याच्या उजव्या बाहीला खालच्या भागान कोपरापर्यंत डामरा-सारखे काळे नीबर डाग असल्याच - अर्थात् प्रयत्नान - दिसू शकत होत. कॉलरला आतून टाचण्याची राग लागली होती. वरल्या खिशात पेन्स नि दाट-पेन्सची राग लोमकळत होती.

आप्पाची हाड गालाबाहेर डोकावत होती. डोक्यावरली ररड्याची टोपी आपला वर्तुळाकार आप्पाच्या डोक्यावर उमटवून बसली होती त्यात ती सव्या घट्ट होती आप्पाच्या डोळ्यावर डबल भिंग असलेला चष्मा होता एकातून ते लावच नि दुसऱ्यातून जवळच पाहात असत खर तर अलीकडे त्याच्यात भिंगातल्या कोणत्या काचा कुठ बघण्यासाठी आहेत याचा डोळ्यांनी गोघळ निर्माण केला होता दोन्ही काचातून त्यांना सारखच दिसत अग हा काचाचा दोष की डोळ्याचा ह्यावर ते विचार करण्याच सुद्धा टाळत असत.

ते बसमधून उतरले त्यावेळीं प्रथम ओलाडावयाच्या सडकेवर बस आडवी आहे म्हणून, नंतर चष्म्याची भिंग पुसायची आहेत म्हणून अन् आता काहीच काम नाही म्हणून जागच्या जागी उभे होते.

अस आप्पाच्यान अलीकडे नेहमीच होत असे दिवसभराच्या कष्टान, बसमधून उतरताना कराव्या लागणाऱ्या घाईमुळ ते सुन्न होऊन जात असत. कदाचित् यंत्राच्या धावपळीमुळहि असेल कदाचित् स्वतःतल्या कोणत्या तरी व्यथेनहि असेल किंवा आणखी कशासुळ असेल - हातातल एग्याड काम वेगळ झाल की लगेल्गे दुसर काम हाताळण आप्पांना अलीकडे अजिवात जमत नसे. दुसर काम सुरू करण्यापूर्वी त्यांना विचार करावा लागत असे. स्वतःच्या ह्या अवस्थेला ते 'म्हातारपण' म्हणत असत.

'म्हातारपण' या शब्दात त्याच्या दृष्टीन फार मोठा अर्थ होता पेन्शनवर

गुजराण करण. पहाटे लवकर जाग आली तरी अथरुण उशीरा सोडण सकाळी काखोटीत पिशवी नि हातात नातवडाची राग घेऊन जोशी मार्केटमध्ये जाण. घामाघीस करून भाजीपाला खरेदी करण दुपारी जेवणानंतर वामकुक्षीच्या नावे डाराडूर झोपा काढण. दुपारच्या चहानंतर उन्ह उतरण्याची वाट बघत नातवडाबरोबर स्वतः खेळण. उन्ह उतरल्यावर त्याना घेऊन नॅशनल पार्कमध्ये जाण. तिथ त्याच्यावर एक डोळा ठेवून समवयीनाशी आध्यात्मावर मोठमोठ्यान बोलून आपल्या वयाच नि अनुभवाच्या कल्पित गाढेपणाच प्रदर्शन करण. बरेच दिवस सोबत चर्चा करणारा एखादा समवयीन आयुष्याच्या शेवटल्या पायरी-वरून अकल्पितपणे कलडल्याची वार्ता ऐकून त्याच्या मृत्युबद्दल मनोभावे हळ-हळण अशा हळहळण्यातूनच नकळत स्वतःच्या मृत्यूविषयी चिंता सुरू करण नि आपल्यातल भय दिसू नये म्हणून - ते लपविण्याच्या प्रयत्नानच तोंडातून सुस्काऱ्यासरशी ईशनाम काढण वेळा झाली की नातवडाची पलटण घेऊन घरी परतण. घरी थोरल्या लेका सुनेशी त्याना झोप किंवा कटाळा येईपर्यंत धाकट्याच्या लग्न-शिद्वणाबद्दल चर्चा करण. काळजी दाखवण वगैरे.

‘म्हातारपण’च्या ह्या आप्पाच्या दृष्टीन मुबद्द नि आकर्षक असलेल्या अर्थापायीच ते स्वतःला म्हातारे समजत होते प्रत्यक्षात मात्र त्याच्या वाढ्याला म्हातारपणातल कोणत आकर्षण आलेल नव्हत मानसिक म्हातारपण मात्र त्याच्या बोकाडी चागलच बसल होते. यामुळ आप्पा त्याच्या वयात यक नयेत इतके थकले होते क्षुल्लकशी काम त्याच्याच्यान लागोपाठ होत नसत. बसमधून उतरताच घराच्या वाटेन लागण हेहि त्याना एक काम वाटत असे. त्याची सुरुवात करण्यापूर्वी ते विचार करीत असत विश्रांति घेत असत.

दारूवाला स्टॉपला आप्पाच्या मागून आलेली बस लागताच त्याच्या माग उभ्या असलेल्यान त्याना बसमध्ये शिरण्याची सचंना केली. तसे आप्पा भानावर आले. आडवलेली राग सोडून बाजूस झाले आपल्या वाटेन लागले

मुख्य सडकेनंतर आप्पानी चार-सहा आडव्या-उभ्या बोळा ओलाडल्या त्या ओलाडताना आप्पाना कैक मोऱ्याना आडव-उभ जाव लागल. सरावानच आप्पा हे करू शकत होते. तरी जिवाच्या काळजीन मोठ्याच चपळाईनिशी उठल नसत तर त्यामैकी एका बोळात नेहमी पडून राहणार मातकट रगाच एक कुत्र त्याच्याच्यान तुडबल गेल असत.

आप्पा राहात होते - ती खर तर, आजच्या भाषेतली 'चाळ' होती. पण लोक त्या वसाहतीच्या पुजक्याला इतकहि आधुनिक नाव द्यावयास नाखुष असावेत. 'चाळ' हे नाव शोभेशा वसाहतीत राहणारीच माणस आप्पाच्या वसाहतीला आधुनिक नाव बहाल करण्यास नाखुष होती, असहि म्हणता यायच नाही. खुद्द आप्पाच्या चाळीवर कुण्यातरी आडनावाला पष्ठीचा प्रत्यय लावून ठळक आणि स्पष्ट अक्षरात 'चाळ' हा शब्द लिहिला असला तरी प्रत्यक्ष त्या चाळीत राहणारी माणससुद्धा तिला कधी 'चाळ' म्हणून संबोधत नसत. कदाचित् तीत राहणारी बिऱ्हाड 'चाळ' व 'वाडा' या शब्दातला फरक जाणवण्याइतकी किंवा जाणवत असला तरी आधुनिकतेत विशेष काही हे मानण्याइतकी मनान वा संस्कृतीन जिवंत नसावीत. त्यामुळ अलीकडली पोर कधी काळी या चाळीला खऱ्या नावान, ते बहुधा ऑफिसातल्या 'आटोक्यात' वाटणाऱ्या एखाद्या तरुणीला स्वतःचा पत्ता सांगताना काही काळ 'चाळ' या शब्दाना संबोधत असलीत तरी त्या वसाहतीच्या नावे हा शब्द काही केल्या रूढावत नसे. हे कदाचित् त्या चाळीत राहणाऱ्यामध्यें आडजातीच नि कमी शिकलेल्याच प्रमाण जास्त असल्यान होत असाव.

त्या चाळीला 'हेमाडपंथी' अस मक्कम दार होत. नावापुरतच. कारण त्याला पाखे अजिबात नव्हते. अतराअतरान ते सार्वजनिक होळीत स्वाहा झाले होते. उरली होती ती नुसती सताड चौऱ.

चौकटीच्या उजवीकडे बकाराम न्हावी राहात होता दिवसभर तो बाँम्बे हेअर कटिंग सलूनमध्ये अगावरल काम करीत असे रात्री जवळ जवळ बाकीच्या सर्व बिऱ्हाडाना झोप लागण्याच्या सुमारास घरी येत असे त्यानंतर बायकोला बडवत असे. निदान तिच्याशी भाडत तरी असेच.

उग्रठ्याच्या डावीकडे बाजीराव वॉचमेकर राहात होता. पूर्वी त्याचा काचेचा उभट चौकोनी खोका डामरी रस्त्यावरल्या एका कापडाच्या दुकानात होता. पण तेवढ्यापुरतहि भाड त्याच्याच्यान नियमित देववल्या न गेल्यान आता बाजीरावन घरीच खोका माडला होता. चाळीतल्या इतर बायका पाण्याला जातवेली बाजीराव खिडकीतल्या खोक्यात तोड खुपसून एका डोळ्यान काही तरी काम करीत असे. बाई खेप घेऊन त्याच दार ओलाडत असली म्हणजे नेमका तो 'आलार्म' ची ट्रायल घेत असे दुपारी त्याच्या पायऱ्या पादत्राणांनी

बुजलेल्या असत. मधल्या - घरातल्या कदीलाभोवती माणसं बसलेली असत. पत्ते पिसत असत. पैसे टाकत. सावडताना बाहेरून ये-जा करणाऱ्यानाहि दिसत असत.

बाजीरावची बायको सतत आत बाहेर करीत असे. तिच्या हातात कधी दुधाच भांड तर कधी साखर-चहाचे पुडे असत कधी पानाचे विडे तर कधी सिगारेटसच पाकीट वा सुट्या सिगारेटस् असत. ती अशी आत-बाहेर करीत नसे तेव्हा बहुधा घरातल्या सर्वात मागल्या खोलीत काळा गर्द धूर साचलेला असे.

बाजीरावच्या पलीकडे घरी असे तेव्हा दारुत तर्रर राहणारा अबकारी खात्यातला कुणी अधिकारी राहात असे त्याच्या घरात बाईमाणूस कुणीच नसे. त्याच लग्न झाले नाही अशातला हा प्रकार नाही, पण बायको त्याच्यापाशी राहात नाही. तो 'माणसात' नाही-अशी तिच्या सदैवच्या गैरहजेरीच्या समर्थनाय 'चाळ'भर बोलवा आहे खर खोट तीच जाणे !

अबकारी खात्यातल्या अधिकाऱ्याच्या पलीकडे कुणी जमादार राहात असतो. सतर इसम कशात 'जमादारी' करतो हे चाळीतल्या बहुतेकाना माहीत नाही. त्याच घरहि जमादाराला न पेलण्याइतक सजलेल आहे. बायकोबाबत त्याचीहि अवस्था अबकारी खात्यातल्या अधिकाऱ्यासारखी आहे फरक एवढाच की त्याच लग्न झालेल नाही. होण्याचे वय पण भुरलेल नाही. परंतु त्याच्याकडे सोळा वर्षांच्या आतली मुल फार ये-जा करीत असतात त्यातली कित्येक नोकराच्या नात्यान त्याच्याकडे येत असतात तर कित्येक शिक्षणासाठी त्याचा आसरा घेऊ पाहात असतात. पण त्यापैकी सहसा कुणाच्याच वाट्याला जमादाराची मर्जी येत नाही कोणत्याहि नात्यान घरात आणलेल पोर आठवडा-दीड-आठवड्यांच्या आत पळ काढीत असते. अशीं पोर बहुधा उजाडता-उजाडता आपला बोरा--बिस्तारा लपेटून जमादाराच्या शिब्या खात घराबाहेर पडत असतात. काहीं काही तर रात्री--बेरात्रीहि रडत-जळफळत घराबाहेर धावत सुटत असतात. अशा वेळीं चाळ झोपलेली असते नि जमादार पळणाऱ्या पोरावर घरातल्या अधारातून मायबहिणीवर दात-ओठ रगडत शिब्या-धमक्या देत असतो. पण कोणत्याहि वेळी एकदा घराबाहेर पडलेल पोर त्या घरात परत कधीच फिरकत नाही.

जमादाराच्या समोरील रागेत जवळ जवळ आमोरासमोरीस एका दारावर

‘ना. ग. जोशी ज्योतिष्याचार्य, येथे नाव-राशीवर संपूर्ण आयुष्याचे भविष्य वर्तविले जाईल.’

बगैरे पाढरी अक्षर असलेली काळ्या रंगाची लाकडी पाटी होती. प्रमुख मजकुराखाली जोशीबुवाच्या भेटण्याच्या वेळा दिलेल्या होत्या वस्तुतः ते कधीहि घरी असत. त्याच्याकडे फारशी गिऱ्हाडकच नसत. तरी ही वेळा ते स्वतःची फावली वेळा समजत असत या फावत्या वेळात ते घरातल्याच्या कुडल्या आळीपाळीन अभ्यासत असत. आपल्या ज्ञानाची चाचणी घेत असत. बरोबरच थोरल्या मुलाच लग्न कधी जमत याची चिंता करीत असत.

ज्याला जोशीबुवा नानासाहेब म्हणत असत तो त्याचा थोरला मुलगा बाजारात कुठतरी जुनी नाणी बदलवून देण्याच दुकान चालवत असे. अर्थात् हा केशवचा दुय्यम धडा होता. आजच्या काळात एका धड्यावर कुणीहि पोट भरू शकत नाही-असा त्या अयोगी माणसाचा समज होता त्यामुळे केशवचा दुसरा धडा लग्न जमविण्याचा व वेळप्रसंगी ती तोडण्याचाहि असे. वडिलांच्या धड्याला मदत म्हणून तो दैवाच्या कचाट्यात सापडून भांबावलेली अशी काही माणस घरी आणीत असे. त्याच्या राशिभविष्याचा जोशीबुवा विचार करीत असत. कधी त्यांना ग्रहशांतीचा तर कधी एखाद्या देवाची सतत आरासना करण्याचा सल्ला देऊन त्यांना आधिक भांबावून सोडत असत.

यातून जोशीबुवाना जेव्हा केव्हा वेळ मिळत असे तेव्हा तेव्हा ते एक तर हस्तसामुद्रिकाचा अभ्यास करीत असत किंवा ए. वी. सी. डी शिकत असत. यापैकी कोणतीहि विद्या आपल्याला अवगत झाली की आपला भाग्योदय आला अस ते मानीत असत. घरातल्या सर्वांना सांगत असत.

जोशीबुवाच्या पत्नीकडेच आप्पा देशकराच घर होत. दोनच पायन्यानी भुचीवर असलेल्या या घराला कमरेइतक्या भितीचा व्हराडा होता. भित ते छपरापर्यंतच भुरलेल अंतर लोखंडी पट्ट्याच्या भुरकट चौकोनी जाळीन भरून काढल होत अशीच पायापासून छपरापर्यंत जाळी असलेल व्हराड्याला दार होत. जोशीबुवा नि आप्पाच्या घराची दोन्ही दार एकमेकाना मिळून होती यामुळे दोघापैकी एखाद्याचा पाहुणा रात्री लघवीवरून परतला की कोणतहि दार ठोठावत असे आतून कुणी तरी ‘ओ’ दिल्याशिवाय त्याला नेमक घर ओळखता येत नसे. दार भुवड सापडल की पाहुणा सरळ आतहि घुसत असे.

मग चेहेरे पाहून, बैठकीतल्या रचनेचे अस्पष्ट बदल लक्षात घेऊन तो संकोचत असे, पुटपुटत असे,

“ मला वाटलं, जोशीबुवाचं घर आहे—”

मुसंस्कृत असला तर माग फिरताना म्हणत असे,

“ क्षमा करा . ”

याच दोन्ही विन्हाडाना नवल वाटत नसे. ते कदाचित् त्याच्यातल्या सबधा-मुळहि असेल.

व्हराड्याच्या आत, चाळीतल्या प्रत्येक घरात होत्या तशा अधारान दाबून भरलेल्या दोन खोल्या आप्पा देशकराच्या सुद्धा घराला होत्या. आप्पा व्हराड्याला ‘ बैठक ’, मधल्या खोलीला ‘ स्टोअर ’ किंवा ‘ झोपण्याची खोली ’ अन् सर्वात मागलीला ‘ स्वयंपाक घर ’ म्हणत स्वयंपाक घराला माग दार होत. ते चारीकडून बंद अमलेल्या तीन-साडे-तीन फुटाच्या बोळीत उघडत होत. प्रत्येक विन्हाडकरूची न्हाणीघर अन् तुटकी फुटकी टाकी ह्या बोळीत, भोळभर रांगेन पसरली होती. त्यामुळ ह्या बोळीत प्रत्येक दाराच्या वाट्याला साधारणतः बोळभर रुंदीची नि चार - साडे-चार फूट लांबीचीच तेवढी मोकळी जागा येत असे.

अशा अगदी सारख्या बाधणीच्या अन् आकाराच्या दोन रागा चाळीच्या दारापासून सुरुवात होऊन पुढ गेल्या होत्या. त्या प्रत्येक घरात वर बुल्ले-खिलेल्या घद्या-स्वभावा अन् वागणुकीची माणस राहात असत कदाचित् यामुळच असेल-ही सारी विन्हाड त्या चाळीला ‘ चाळ ’ न म्हणता ‘ आडती-याचा वाडा ’ म्हणत असत. वाड्यातल्या वाड्यात मात्र सारे भाडेकरू आमचा वाडा म्हणत असत.

या वाड्याच्या वरच्या टोकापासून मुख्य दारापर्यंत एका बोडकी मोरी वाहात होती. घराच्या दोन्ही रागा मोरीच्या यडीन काही-म्हणजे बुभ्या खाटा पड्ड शकेल इतक अगण सोडून बाधल्या होत्या. त्यामुळ भाडेकरूनाहि आपाप-पल्या हद्दीतून ये-जा करण्याची सवय झालेली होती. एखादा किंवा त्याचा पाहुणा परक्या हद्दीतून चालू लागला की, त्या हद्दीचा मालकी हक्क मानणारी विन्हाड त्याच्याकडे रोखून बघत असत. पाहुणा एकटा असला म्हणजे दार ओलाडल जाईपर्यंत तो आपल्याकडेच येतो की काय अस प्रत्येकाला वाटे.

ह्या वाड्यात अगदी दाराशी जी घर होती, ती चार-ते पाचपर्यंतच्या पायऱ्यावर बांधलेली होती, पुढे जवळ जवळ प्रत्येक घरानंतर त्यातली एकेक पायरी कमी होत गेली होती अगदी वरली घर तर भुइमपाट बांधली होती. त्याहिपेक्षा वरल्या घरात शिरताना, तळघरात घुसताना अुतराव्या लागतात तशा काही पायऱ्या जमिनीत उतरल्या होत्या.

प्रत्यक्ष आप्पाच्या 'बैठकी'त समोरल्या भितीशी खाटाची चळत रचली होती घरातल्या सर्वांपेक्षा उशिरा उठणाऱ्या आप्पाची खाट सर्वात वर होती. तीच खाट सर्वात वर ठेवण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे त्या घरात तीच एक खाट 'खाट' म्हणण्याइतकी व्यवस्थित होती. पण तिच्यातल्या देखील दोऱ्याची भोक जागजागी वाढलेली होती कुठकुठल्या भोकतून दोऱ्याचे पदर फुसडे लोमकळत होते. चौकट लोखंडासारखी काळसर दिसत होती. ठाव जाग-जागी भेगाळले होते गात काचली होती. हे सार लपविण्याच्या घडपडीत सदैव राहणारा बोल सकाळी खाटेवर त्याच्या वाऱ्याची नि त्या घरात सर्वात चांगली समजली जाणारी मंतरजी टाकून देत असे.

व्हराड्यातल्या उभ्या भितीशी उत्खननात हाती लागल्यासारख्या मोडक्या-तोडक्या ट्रक्स पेट्या होत्या त्याच्या यप्पीवर आप्पाच्या घरातली अथरुण नामक लक्कर लोमकळत होती. बाळची जागृकता अथरुणावर देखील एक चादर अथरुण देत असे.

व्हराड्यातली दुसरी अुभी भित, दारापुढून जात असल्यान अगदी मोकळी सोडली गेली होती शोभेसाठी त्या भितीवर कुण्या छापल्यान्याची, कुण्या टाईस फौड्रीची, तर कुण्या कागद-विक्रेत्याची नवी-जुनी कॅलेडर अडकवली होती.

व्हराड्यातच मागल्या खोल्यात जाणपुरती बोल सोडून उरलेल्या जागंत आप्पाचा टेबल माडला होता. त्याच्या पुढ्यात दोन खुर्च्या होत्या. बेताच्या मुख्य जागी जुन्या काळातली लोखंडी खुर्ची होती. पूर्वी दुसऱ्याच कुण्यातरी कामासाठी घडविलेला हा टेबल आता रायटिंग टेबल म्हणून आप्पाच्या घरात काम करीत असल्यान त्याच्या उचीशी खुर्चीच्या उचीचा मेळ घालण्यासाठी खुर्चीवर एका जुन्यापुराण्या दुलईची अनेक पदरी घडी कायमची अथर-लेली असे. आप्पाच्या बायकोची ही दुलई होती-त्यामुळे सव्या रिकामीच राहात असे. नाही म्हणायला एखादा आला-गेला तिचा उपयोग करू शकत

असे. कधी कधी हिंवाळ्यात हट्टान व्हराड्यात झोपणाराहि मध्यरात्री तिची घडी अुकलत असे. एरव्हीं ती खुर्चीखेरीज कुठ भटकत नसे.

मधली नि आतली खोली सामान-सुमानान खचाखच भरली होती. मधलीच रंग अन् आत सदैव कोडून राहणाऱ्या अधाराचा काळोख इतका होता की, भर दिवसाहि कदील लावून खोल्यातल्या सर्व वस्तू स्पष्ट दिसण शक्य नव्हत्या. समजा असल्या, तरी त्याचे प्रकार बाहेरल्या वातावरणावरून सहज कल्पिता येण्यासारखे होते.

आता आप्पा देशकर पायऱ्या चढताच घरातली सारी माणस हललीत. अभ्यासाची पुस्तक सावरत लोखंडी खुर्चीतला बाळ उभा झाला. घाईघाईन टेबलावरला पसारा दसरात कोबू लागला. स्वयंपाकघरातल्या सुधान भांडी लावण्याच काम थांबवला. परकराला हात कोरडवत ती व्हराड्यात आली. आप्पाजवळची पिशवी घेऊ लागली. तिच्या लक्षात राहिलेल आईच एवढच काम करण्यात सुधाला धन्यता वाटे.

आप्पानी वाहाणा कोपऱ्यात सरकवत्या होत्या टोपी काढून सुधापाशी दिली होती मग सुस्कारत, जवळ जवळ सर्वांना उद्देशून ते म्हणाले,

“ गज् आला नाही अजून ? ”

हे आप्पा आपल्याला उद्देशून विचारताहेत अस त्या दोघानाहि वाटला. पण गजबूद्दल थोडी थोडकी माहिती अन् अतरान आप्पाना जवळ असलेली सुधा म्हणाली,

“ नाही येईल एवढ्यात—”

ती आणखीहि बोलणार अमावी. पण धीर धरवून आप्पा परत म्हणाले,

“ त्यान एवढा उशीर का लावला, नाही कळत नाही ”

“ दादा पेठ्याकडे जाणार होता म्हणे—”

पिशवीतल्या प्रुफाच्या वेटोळ्या टेबलावर ठेवताना ती म्हणाली,

“ तुम्हाला सांगितला नाही, त्यान ? ”

“ अ हो. मला आठवण नव्हती.. पोरगा उगाच मृगजळाच्या मागं धावतो आहे ”

आप्पा वताची एक खुर्ची कमरेखाली घेताना म्हणाले,

“ लागू दे . असेल नशीब चलतीवर तर त्याच्याहि इच्छेप्रमाण होईल ”

जाणाऱ्या वाटेवर नाही ! वाटा नेहमीच अडचणीच्या असतात. त्यातल्या अडचणीच तेवढ्या लक्षात घेतो म्हटलं, तर मनुष्य कधीच ध्येयाप्रत पोचत नाही अडचणीतच गुरफाटून तो वेळ प्रसंगी ध्येय विसरून बसतो . ”

बोलता बोलता, कुठल अन् का कुणास माहीत, ते म्हणाले,

“ तुझ्या जागी गजू असता तर त्याला ह्या-तुझ्याहि वयात काही सागण्याच काम पडलं नसतं. पण ईश्वरानं तुमची स्थान बदलविल्यामुळे मला एवढा विचार करावा लागत आहे . ”

बाळला आपाच कितपत समजत होत कुणास माहीत. पण आपाच्या वचकान अन् वडीलधारी माणस बोलत असताना आपण मध्ये बोलू नये, या शाळेतल्या संस्कारानं तो चेहरा गंभीर करून सार ऐकत असल्यामाग्वे दाखवत होता.

आपाच लक्ष तीन दिशाकडे गेलं होतं. एकीकडे ते गजूची वाट बघत होते दुसरीकडे सुधाच्या हाकेची शक्यता पाहता होते तिसरीकडे म्हणत होते,

“ अरे, आम्हाला जर तुमच्यासारख्या शिक्षणात सवलती मिळाल्या असत्या तर आज आम्ही कुठल्या कुठ जाऊन पोचलो असतो ! सरकारी गाडी असती आमच्या दुगुणाखाली आज

“ पण म्हणतातना, दात आहेत तित्येच नाही . तशी आहे आमची अन् तुमची अवस्था

“ तरी आता देखील काही कमी नाही तुला माहीत आहे ? अरे, मी नवव्या वर्गातून शाळा सोडली आहे रे ! पण अजून माझ्यापुढे मराठीत एम् ए. झालेला मनुष्य प्रुफ तपासू शकत नाही ‘सृष्टि’चा ‘ष्टी’ ऱ्हस्व की दीर्घ ते विचारायला येतो एवढे मी भाषाशास्त्रात ज्ञान मिळवलं आहे

“ जाऊ दे. एवढी करून आता त्याचा कोणता फायदा मिळवला म्हणा ! उलट डोळे मात्र गमावून बसलो. ”

आतून सुधानं कितव्यादा तरी मारलेली हाक त्याच्या कानी आली. आपा खुर्चीतून उठले पण बाहेरल्या अधारात डोळे टक्कारीत पुटपुटले,

“ आज येतोय की नाही हा-”

“ कोण, दादा ना ? ”

त्याच्यासारखी बाहेर बघत सुधा म्हणाली,

“ येईल ना ! तोंवर तुम्ही जेवून तर घ्या चल रे बाळ ”

“ ते झाल गे ! पण त्यान आज इतका उशीर का केला ते कळत नाही—”

“ पेठे सराकडे लागत असेल उशीर ”

“ तेहि झाल रे. पण इतका ? ”

“ कदाचित् पूर्वी सर भेटले नसतील. तेव्हा येताना परत गजूदादा गेला असेल त्याच्याकडे ”

“ असच असेल तर मग काही हरकत नाही म्हणा— ”

पण आपली शका स्पष्ट करण्याच धाडस न होऊन ते म्हणाले,

“ शिवाय कोणतीहि भिक्षा तडकाफडकी मागता येत नाही दात्याच्या कलान ती घ्यावी लागते ”

आपल बोलण सुधा—बाळच्या उपयोगाच नाही हें लक्षात आल्यावर आप्पा म्हणाले,

“ पण रात्र किती होतेय रे ! ”

“ होय ना— ” सुधा म्हणाली

पण बाळ म्हणाला, “ काय होय ना ! दादा लहान थोडाच आहे तर— ”

“ जाऊ द्या रे मी रात्र झालीय म्हटल ती प्रुफ तपासायला किती उशीर होईल, या काळजीन. गजू अधाराला भितो म्हणून नाही आणि त्या बिच्यान्याला आता असल्या गोष्टीना भिऊन चालायचहि नाही कुणीतरी म्हटल आहे, भय हे सुखवस्तुपणाच लक्षण आहे ”

अशासारख आप्पा आणखी काही बोलत राहिले असते. कारण अजाण-तेपर्णी त्यांना आपल भवितव्य दिसू लागल्यान ते अलीकडे असच, म्हटल तर तात्त्विक नि म्हटल तर वायफळ बोलत राहात असत. त्यामुळ कित्येकदा आपण कुणापाशी बोलतो याच त्यांना भान राहात नसे. ते फार उशीरा जागे होत असत. मग मात्र आपल आटोपत घेत असत. तसच आताहि सुधान पुन्हा जेवावयाची आठवण करून देताच आटोपत घेतल ते जेवायला बसले.

—

ढीन

गजूचा पोषाख त्याच्या नावाइतका साधा होता कमरेला 'कोन्या' हरकाचा मलूल पायजमा होता. अगात हॅडल्सचा रगीत हाफू-शर्ट होता. डोक्यावर मात्र काही नव्हत. पाय पण अनवाणी होते. गजूची उर्चा जास्त असावी किंवा तो रोड असावा अथवा त्याच्या वयात बहुतेक सारी मुल दिसतात तसा तोहि उच दिसत होता. गजूचे गाल बसल्यासारखे होते. नाक प्रमाणापेक्षा टोकदार होत. असे असले तरी बौद्धिक तेजामुळ असेल वा तात्कालिक परिणामामुळ असेल या क्षणी त्याचा चेहरा उजळल्यासारखा दिसत होता. अधार असून तो अगणातल्या कित्येक अडयळ्यांना तुडवत अन् कित्येकाना उडवत घाईघाईन चालत होता.

दारागी टेकताच टेबलवरल्या बाळला म्हणाला,

“ बाळ, दार उघड रे लवकर । ”

“ हो थाब—”

“ हो-हो, काय करतो नुसताच ? उठ ना ? ”

“ हो, आलोच. ”

तरीहि बाळ जागचा उठला नाही. आप्पाना टेबल घावा लागल्यावर आपल्याला जमिनीवर बसून अभ्यास करावा लागेल या काळजीन अभ्यासाला भिडलेल्या बाळकडून जागच हलवत नव्हत हातातल वाक्य पूर्ण करूनच दार उघडाव असा त्याचा विचार होता गजू ओरडण्याच्या धाकान त्यान जागच्या जागी थोडी फार हालचाल सुरू केली होती. पसरले होते—ते पाय आवरले होते, एका हातान बाजूला पडलेल्या पेनच टोपण सावरून धरल होत.

गजू परत बाळला काहीतरी म्हणणार—तशात जोशीबुवाच त्याच्यावर लक्ष गेले. जोशीबुवाच नुकतच जेवण झाल होत अपचनाच्या विकारान त्याना लवकर झोप येत नसे त्यामुळ रात्रीच कुणी गप्प करायला मिळत की कायशा शोधात ते अशा वळी नेहमी असत त्यातल्या त्यात गजू त्याना नेहमीच हवा-हवामा वाटे ! आता अनायामे तो दिसताच आवाज मोकळा करीत ते म्हणाले,

“ कोण, गजाननराव काय ? ”

गजूला देखील त्याच्या घराबद्दल चालीतल्या इतर घरापेक्षा विशेष आपुलकी वाटत असे कारण जोशीबुवाच्या घरातली, त्याची बायको बगळून बहूतेक सारी भाणस त्याला आहो—जाहो म्हणत असत आहो जाहोचा मान यावळी तरी गजाल फार मोठा वाटत होता. त्यानळ जोशीबुवाचा अघळपघळ आवाज ऐकताच आपण यापूर्वी बाळला दार काढायला मागितल आहे, हे गजू साफ विमरला तशात निघालेल जोशीबुवाच दार स्वतःच समजत आत घुसला तोड लाववत हसला नि म्हणाला,

“ कोण, अण्णाकाका काय ? ”

“ अ— ”

जोशीबुवा लटका राग दागवीत म्हणाले,

“ बघा, बघा गजाननराव ! परत तुम्ही मला काका म्हटल वर ? ”

“ अरे हो ! मामा म्हणायला हव होत. नाही काय, अण्णाकाका— ”

“ बघा, बघा — ”

जोशीबुवा गालात हसत म्हणाले,

“ आताहि काय म्हणता इकडे लक्ष ठेवा ! ”

“ आता नाही म्हणणार ! ”

येथे जिद्द संपते । १७

“ हे तुम्हीं आतापर्यंत कितीदा कबूल केलं हो ? ”

“ का ग बरोबर आहे ना ? ”

“ पण अण्णासाहेब ! ”

गजू देखील आज जोशीबुवात रगण्याइतका खूष होता. त्यामुळ कधी नव्हे ते जोशीबुवाना विचारू लागला,

“ वाड्यातली सारी मुल तुम्हाला काका म्हणत असताना—त्यांना तुम्ही कधी काहीं म्हणत नाही ”

“ मला हे सांगा बर, वाड्यातली सारी मुल तुमच्याच नावाची आहेत काय ? ”

बायकोकडे अर्थपूर्ण नजरेन बघत जोशीबुवा म्हणाले,

“ नाहीना ? म्हणूनच म्हणतो, तुम्ही मला काका म्हणूनये का ग, बरोबर आहे ना लीलाची आई ? ”

“ ते तुमच तुम्ही पहा काय ते—”

“ ते झाल म्हणा—”

“ पण अण्णासाहेब, आमचे बाळ—मुधा सुद्धा तुम्हाला काकाच म्हणतात ना ? त्यांना तर तुम्ही कधी काहीं नाही म्हणत—आणि मलाच का ?—”

“ तुम्हालाच का तुम्हालाच का ”

जोशीबुवा बायकोकडे तिरक्या नजरेन बघत अन् परत गालात जीभ घोळवत म्हणाले,

“ आहे—आहे. प्रश्न थोडा विचार करण्यासारखा आहं खरा पण असो. सागू—त्याचहि कारण सागू तुम्हाला—वेळ येताच ”

अन् त्यानी घरातल्या हालचालीकडे कान दिल्यासारखे केले. काय ते समजून जोशीबुवाची बायको म्हणाली,

“ आता झोपली असेल ती—”

“ कोण हो, अण्णासाहेब ? ”

“ कुणी नाही—”

जोशीबुवा गजूल अदाजत—माघारू लागला,

“ अजून सागण्याचा योग दूर आहे अस दिसत. ईश्वर जे करत ते बऱ्या-साठी करत अस म्हणतात. तेव्हा समजल काय, गजाननराव, सध्या आपणा

सर्वांचे ग्रह झोपले आहेत, अस समजून आज या बाबीला चाट देऊया. ”

त एकदम गप्प झाले. भिंतीला पाठ टेकवली गजाल न्याहाळू लागले. गज स्वतः हून बोलत नाहीसा अदाज करून अस्वस्थ होऊ लागले.

आज पेठेकडे जाण्यापूर्वी आपल काम होईल की नाही हे त्यान त्याना विचारल होत यावर त्यानी त्याच्यावरील वेगळ्या प्रेमांमुळ किंवा प्रश्न-कुडलीच्या आधारे असेल-त्याच काम होईल अस सांगितल होत. पण प्रत्यक्षात मात्र ते झाल की नाही, हे विचारण्याची जोशीबुवाची हिमत होत नव्हती. ते झाल असत, तर गजसारख्या सरळ पोरान आल्यासरशी सागून टाकल असत असा त्याचा होरा होता. त्यामुळ आता त्याला कोणती उत्तर देऊन त्याच्याजवळची नि ध्यातलीहि प्रतिष्ठा मावरावी याचा ने विचार करीत होत.

गजची स्थिति किंचित् वेगळी होती. पेठ्याच्या घराबाहेर पडल्यापासून त्याच्यात आनंद मावत नव्हता कधी एकदा गरी जाऊन तो व्यक्त करतो अस त्याला वाटभर झाल होत पण सुरुवातीसच बाळन त्याच्यावर हिरमोडाच बूच बसविल्यान नि नंतर जोशीबुवाच्या ‘मामा’ प्रकरणान बराच वेळ घेतल्यान आता गजलाहि त्याचा विसर पडत आला होता

क्षण-दोन क्षणाच्या या शाततेत त्याच्या आनंदावरले दोनहि थर उडायल लागले. त्या आठवणीसरशी तो म्हणाला,

“अहो, अण्णासाहेब—

“तुमच भविष्य खर ठरल, बर का—”

“कशाबद्दल हो ? ”

“पेठे सराकडल्या कामाबद्दल—”

“हा-हा-ते म्हणताय—”

“अग लीलाची आई, ऐकल काय ? हे बघ, आपल भविष्य खर ठरल म्हणतात गजाननराव ! ऐकल का ग, लीला-ये, लीला—”

“लीला झोपली आहे—”

“खरच ! काय दळभद्री कार्टी आहे ना . बर, झोपू दे ”

“ह, गजाननराव-बोला आता पेठे कधी देता ते लवकर-का ग, असच ना ? ”

खरोखरच पेढे घावे लागतील या विचारान गजू विचारात पडला कारण तो याहि वयात आणि अशाहि बाबतीत शब्द पाळलाच पाहिजे, अशा मताचा होता त्यामुळ अण्णानी त्याला मागला हौद भरायला सांगितल असताना तो कचरला नसता तितका आता कचरू लागला

मानावर आल्यावर (खर तर हिरमुसत) तो म्हणाला,

“ आताच कुठले अण्णासाहेब पेढे ! देऊ मॅट्रिक झाल्यावर...”

तस जोशीबुवानी बायकोकडे हात उडवत म्हटल,

“ न्या—! पाहिल ग, हे तुमचे कोण लागणार आहेत ते ? म्हणताहेत, मॅट्रिक झाल्यावर कुठ आपल्याला पेढे देणार ! ध्या, ऐकून स्वतःच्या कानानी नाही तर म्हणाल, ह्यानी काहीं तरी बनवून सांगितल ! समजल की नाही ? ”

आणि स्वतःच मोठ्यान हसत सुटले. त्याचा आवाज वाढत होता. तसतसा गजूचा चेहरा कोणत्यातरी विचारान गभीर, नीबर होत होता. शेवटी न राहवून तो म्हणाला,

“ काहो अण्णासाहेब, मी मॅट्रिक होऊ शकेन काय ? ”

“ होऊ शकेन काय, म्हणजे ? अहो, आजच्या काळात मॅट्रिक होण म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्याइतक कठीण वाटत की काय तुम्हाला ? ”

“ तस नाही—”

गजू खाली बघत म्हणाला,

“ माग तुम्हीं माझी कुडली पाहून सांगितल होत की तुमच्या शिक्षणात अडथळे निर्माण होतील म्हणून—”

आठवताच जोशीबुवाहि किचितसे सुन्न झाले. गजूचा हिरमोड होईल म्हणून बोलण चालू ठेवत म्हणाले,

“ हो, पचमस्थानी चद्राबरोबर शनि असल्यामुळ माग अस सांगितल होत खर— ”

मग लगेच सूर बदलवून म्हणाले,

“ पण, खर सागू गजाननराव ? माझ स्वतःच मत अस आहे की हे सारे ग्रहयोग— ह्या साऱ्या कुडल्या आणि ग्रहदशा माणसानी अपेशी ठरल्यावर पाहावयाच्या असतात. कर्तृत्वावर कुठ खोट लागू नये म्हणून देवाकडे बोट दाखवून समाधान मानण्यासाठी असतात .

“ आता तुम्हीच सांगा बर, जीवनात सारीकडून सतत यशस्वी होणारा माणूस कधी ज्योतिष्याकडे जाताना तुम्हीं पाहिला आहे काय ?

“ तात्पर्य, माणसाने प्रयत्न करीत राहावा म्हणतात ना,
प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता तेलहि गळे

मी तुम्हाला, कितीहि सांगितल असल तर आज तुम्ही पेठ्याना भेटून तुमचे काम करून आलाच की नाही ? ”

गजून मान हलवली

“ बस, तर मग . प्रयत्नावर विश्वास ठेवा, की सार जमल म्हणून समजा, का ग लीलाची आई—कस म्हणतो ? ”

तशात गजूला घरातून हाक ऐकू आली. ती दिली होती बाळनच. पण प्रत्यक्ष होती आप्पाची हे गजून ओळखल. जोशीबुवाचा तडकाफडकी निरोप घेऊन तो आपल्या घराने आला. आल्यासरशी उशीर होण्याचे कारण सांगण्याच्या निमित्ताने आपला आनंद व्यक्त करता झाला,

“ मी पेठेसराकडे गेलो होतो, म्हणून इतका उशीर झालाय—”

“ अस्स काय म्हणाले पेठे ? ”

“ ते म्हणाले, की जवळ जवळ जमल्यासारखेच आहे...”

“ अस्स—”

आप्पा विचारात म्हणाले,

“ तर मग ‘ जवळ—जवळ ’ हे शब्द कशाला वापरले त्यानी ? ”

“ अशात त्याच्या सस्थेची सभा आहे म्हणतात. तीत पेठे सर स्वतः प्रश्न काढणार आहेत. ”

“ ते झाले—पण प्रश्न माडण म्हणजे जमल्यासारखे कस समजायचे—”

“ तशी सरानी खात्री दिली आहे. उद्यापासून वर्गात बसायला सांगितल आहे . दूर कशाला, पुस्तक देखील आणायला सांगितल आहे.. ”

“ इतकी खात्री दिली त्यानी ? ”

“ हो. बघा ना, पुस्तकाची यादीदेखील आणलीय मी त्याच्याकडून—”

गजून खिशातला कागद आपापुढे धरला. ते कागदाकडे पाहता असताच त्याचा चेहरा बदलत गेला. बोलले मात्र अस,

“ प्रेसमध्ये नव्हता गेला काय ? ”

“ अलका ना ? गेलों होतों—”

राहून तोच म्हणाला,

“ पण तात्यासाहेबानी पुफ दिली नाहीत ”

“ अस्स. काय म्हणाले ? ”

“ तुम्हाला भेटायला सांगितल ”

“ सागणारच. ”

“ का, काय झाल ? ”

“ काहीं नाही—”

आप्पा थांबत म्हणाले,

“ त्यांना मला पुफ तपासायला द्यायची नसतील, दुसरा काय असणार आहे आणखी . ”

“ पण ते तर—”

“ म्हणो काहींहि—पण अर्थ हा आहे माणूस प्रत्यक्षात जे बोलतो—तेबद्दल त्याला करायच नसत ”

“ पण त्यांना अस करायच कारण ? ”

“ कारण जाऊ दे !

“ तुझ जेवण घे आटोपून आणि मला मदत कर थोडी कामात . कदाळला नसलास तर—”

नंतर ते बाळला म्हणाले,

“ का रे, आटोपल काय तुझ ? ”

“ अ—हो. वाटल्यास बाकीचा अभ्यास उद्या पहाटे करीन मला उठवून घ्याल ना ? ”

बाळशी यावर आप्पांना खूप बोलावस वाटल पण ‘ अलकाच्या ’ हबक्यान त्याच्यात फारस त्राण उरल नव्हत. बाळच्या आवरा—सावरीकडे ते शून्यपणे बघत असताना गजुला परत जेवण करण्याबद्दल सांगू लागले. पण खर की आप्पांना मदत करून साधावयाच्या स्वार्थापोटी कुणास माहीत—तो आपल जेवण मघाशीच आटोपल्याच सागत होता, हे तिसऱ्यादा ऐकल्यावर आप्पांच्या लक्षात आल. ते कामाला लागले.

गजकडून त्यांनी दौर्तीत पाणी टाकवून घेतले. स्वतः प्रुफाची एक भेडोळी

उकलली. दोन ते आठ क्रमाकापर्यंतच्या गॅलीज् बाजूच्या ट्रकाच्या चळतीवर काढून ठेवल्या एक नबरची तपासायला म्हणून पुढ्यात पसरवली ओलेपणी तिचा कागद गुडाळला गेल्याने तो सहजीं सरळ राहिला. तेव्हा आपापनी तो मजकूराच्या उलट बाजून दुमडला. मोड पाडली अन् परत टेबलावर पसरवला. कदील शक्य तितक्या जवळ ठेवून त्यानी दौतीत पेन बुडवला (ते पेनचा उपयोग असाच करित असत.) गजूला म्हणाले,

“ वाच - ”

गजूच्या हातात हस्तलिखिताची चळत होती. सरावाप्रमाण त्यात जिथ पेन्सिलची खूण होती अन् त्या खुणेच्या रागतच - पण मार्जिनमध्ये ‘ चालू ’ असं वाकड्यातिकड्या अक्षरात लिहिले होते - तिथून मजकूर वाचावयास सुरुवात केली. आता तो वाचत होता,

“ डॉ. भडभड्यानीं जेव्हा आशाशी लग्न केल तेव्हा ते एम्. बी. बी. एस्. व्हायचे होते - ”

पुढ्यातल्या पुफातल एकेक काळ अक्षर बारकाईने वाचणारे आपा गजूला थांबवून स्वतःहि थांबले. दोन-तीनदा पुफात डोळे रुतवून पाहिले. एकदा पुफ आणखी कदीलाशी नेऊन अन् एकदा पुफ व स्वतःच्या मध्ये कदील ठेवून पाहून थकल्यावर मात्र जें यापूर्वीच करायला हवे होत - पण मुलाला आपला दुबळेपणा दिसून नये अशा भयान त्यानी त्याच्यापासून (नि त्यालाहि माहीत असून) जे उगाच लपविण्याचा प्रयत्न चालवला होता - ते असहाय्यपणाने उघड पाडीत म्हणाले,

“ अरे गजू, जरा इकडे बघ बर रे ”

गजून हस्तलिखित टेबलावर टाकल. आपाच्या माग जाऊन उभा राहिला. त्याच्या खाद्यावरून पुफात बघू लागला. तेव्हा अक्षराअक्षरावर पेनच टोंक ठेवत आपा विचारू लागले,

“ हा ‘ भ ’ आहे की ‘ म ’ रे ? ”

“ ‘ भ ’ च तर आहे ”

“ नक्की ? ”

“ हो नक्की . ”

“ आणि हा ‘ व ’ आहे की ‘ ब ’ ? ”

“ ‘ व ’ – ”

“ नक्की ? ”

“ हो ”

“ मग बदलवू ? ”

“ हो. तिथ ‘ बी ’ पाहिजे . ”

याच भरवशावर मुफातल्या ‘ एम्. बी. बी एस्. ’ मधला दुसरा ‘ बी ’ खोडून परत ते ‘ बी ’ लिहू लागले तेव्हा गजू म्हणाला,

“ तो तर ‘ बी ’ च होता हो, आप्पासाहेब ! ”

“ खर काय रे ? बर, असू दे. पाहून घेईल कॅप्सिटर काय ते –

“ ह, वाच बघू परत – ”

आप्पाचा हा गोघळ ‘ ध ’ – ‘ घ ’ ‘ प ’ – ‘ ष ’ ‘ क ’ – ‘ फ ’ आणि ‘ र व ’ ‘ ख ’ सारख्या अक्षराबद्दल सतत चालू होता. जिथ अशा स्पष्ट अक्षराची ही गत तिथ अनुस्वार-रफारानी त्याना किती जेरीस आणल असेल, याची कल्पना केलेली बरी. त्यामुळ जिथ-जिथ ते अडत तिथ-तिथं मराठी भाषेला शिब्या मोजत.

अशा तऱ्हेन एकच गॅली पूर्ण होण्याच्या आत त्याचे डोळे गळू लागले.

तपासलेली गॅली त्यानी कशीबशी बाजूच्या रिकाम्या खुर्चीत ठेवली आणि डोळे पुसायच्या निमित्तान कपाळासकट सर्व तोडभर धोतराचा सोगा लावला. पळामरात त्याचे डोळे कोरडे झाले असावेत. पण कपाळावरला सोगा मात्र दूर होईना. तेव्हा त्याना भानावर आणण्याच्या हेतून असेल, कटाळल्यामुळ असेल किंवा जाग्रणामुळ असेल गजून जाभई दिली तसे तोडावरल्या धोतरा-निशी आप्पाच्या तोडून शब्दहि बाहेर पडले,

“ अरे गजा, माझ्याच पोटी जन्माला यायच होत – तर जरा लवकर यायच रे ! ”

गजू वयान बेताचा असला तरी समजेन वयापेक्षा थोडा मोठाच असावा त्यामुळ वडिलाना म्हणायच ते त्याला अस्पष्टपणे जाणवून गेल परंतु ते स्पष्ट करण्याचा त्याच्यापाशी अधिकार आणि शब्दहि नसल्यान तो वयाच्या आसऱ्यान लहानच राहून आप्पाच्या तोंडाकडे केविलवाणेपणान पाहू लागला.

भानावर आलेल्या आप्पाना हे जाणवल. आपण काय बोलतोयू हैं गजूला

समजूनये म्हणून त्यानी निर्विकार चेहरा केला. हालचालीत उत्साह टोमत म्हणाले,

“ह, आता पुढली गॅली घेऊया तपासायला ! ”

आणि ते बाप-लेक परत कामाला लागले.

मोठ्या कष्टान दोन गॅलीज् तपासून झाल्या. आता त्याच्या डोळ्यात जाग्रणाच्याहि त्रासाची भर पडली होती. ते गळती लागलेल्या घरासारखे गळत होते कधी कधी आतले येव दाडीच्या साहाय्यान चष्म्याच्या काचेवर येत होते. तेव्हा कुठ आप्पा थांबत होते. काच पुसत होते. एकदा अशीच काच पुसताना ते म्हणाले,

“अरे गज्जू, माझ्या डोळ्यात औषध देतो रे टाकून ? ”

“औषध ? ”

“हो. ”

“औषध तर तुम्ही बद केल होत ना ? ”

“आज परत आणल आहे . दुसर ..देतोस काय टाकून ? ”

“हो. आणि पुफ ? ”

“तपासू पहाटेला. चल बघू तर याहि औषधाचा प्रयोग करून . ”

आप्पा खाटेवर आडवं झाले. गजून ठाव्याच्या बोडक्यावर औषधाची बाटली ठेवली पेन भरावयाच्या ड्रॉपरन तो त्याच्या डोळ्यात औषध पिळू लागला. ते की त्यान काढलेल गढूळ पाणी कुणास माहीत - आप्पाच्या डोळ्यातून निघत होत. चाळ्यावरून घरगळत कानात अन् तिथ मावेना तेव्हा केसात जात होत. आप्पा डोळे किलकिलवत होते.

जराशातच त्याना डोळे नेहमीपेक्षा वेगळे वाटू लागले. खर तर हा नव्या औषधाचा मानसिक परिणाम होता. पण न राहवून आप्पा गजूला म्हणत होते,

“अरे गज्जू, या औषधान गुण येणार अस वाटत रे ! ”

“कशावरून ? ”

“बघ ना, जरा वेगळच वाटत ते - ”

“कुठन आणल ? ”

“आणल कुठण - ? ”

अप्पा म्हणाले,

“आणल एका शिखापासून.. राजकमल चौकावर बसला होता तो ह्या बाटल्याच दुकान माडून.. आठ आप्याची एक बाटली आहे मी म्हटल, बघाव. आठ आणे कुठ जात नाही पण लेकाच औषध बर दिसत रे!”

आप्पा औषधाच्या गुणाबद्दल आणखी वाखाणत राहिले. गजूला झोप लागल्यावर त्यानी बोलण बंद केल.

—

तनि

बाळन घरातून फुलपात्रात पाणी आणल. टेबलच्या एका कोपऱ्यात ठेवल. खुटीवरले कपडे ओरबाडले. त्यात पडद्यासारख्या जाड कापडाची निळी हाप-पॅट होती सदरा पादरा स्वच्छ होता. टिनोपॉल किंवा निळीऐवजी आपाच्या दौर्तीतली निळी शाई टाकून तयार होणाऱ्या निळसर पाण्यातून बाळ तो बुचकळून काढत असे. त्यामुळ घरातल्या सर्वांपेक्षा त्याचा सदरा दिसायला पादरा दिसत असे. सदरा टेबलवर पसरवताना बाळला आठवण झाली. कपड्यावर पाणी शिपडायच टाकून तो आत गेला. भिंतीगत कपाटातला घासून चकचकीत असलेला ओतीव तांब्या काढला. चुलीशी बसून त्यात निखारे भरू लागला. उकिडवा बसून, समोरल्या दारापेक्षा मागल्या दारी जास्त सावधपणान बघत.

अशातच घासलेल्या भाड्याचा पसारा घेऊन सुधा आत शिरली. बाळचा उद्योग पाहून तिच्याच्यान राहवल नाही. आपल्या आईसारखा आवाज चढवत ती म्हणाली,

“ हे रे काय चालवलस बाळ ? ”

“ व्हाट् डू यू मीन ? ”

खात्रावरून तिच्याकडे बघत तो म्हणाला,

“ दिसत नाही काय ? ”

“ अरे, पण तू सर्व विस्तव घेऊन गेला तर चूल विझेला ! ”

ती म्हणाली,

“ मग मी आपाचा चहा कसा करू ? त्यात लाकड ओलीचिब, पेटता पेटत नाहीत मेली ”

“ हे बघ, उगाच इम्पेशन नको मारुस, सागून ठेवतो - ”

“ यान रे कमल आल आहे - ”

‘ इम्पेशन ’ हा शब्द तिला उच्चारता न आल्यान ती किचित्सं थबकून परत म्हणाली,

“ मी आपली सरळ सागत्येय तर राहू दे. मला काय कराव लागत. होईना आप्पाना उशीर. मी सागून त्यांना तुझ नाव- ”

“ हो हो, जा. ओरड तुझ्याच्यान नसेल होत तर आणखी बोलाव कुणाला- ”

पण प्रत्यक्षात मात्र त्यान तडजोड सुरू केली पूर्वी त्यान आपल्या ताब्यात चुलीतले जवळ जवळ सर्व निखारे घेतले होते. आता अर्ध्यापेक्षा अधिक परत चुलीत टाकले. पण एवढ्यान त्याच निभणार नव्हत. त्यासाठी त्यान डब्यातले दोन-तीन मुठा कोळसे ताब्यात टाकले. फडक्यात ताब्या धरून तो टेबलकडे आला. पॅटवर पाणी शिडकलं. मुडपून ती बाजूला ठेवली. ताब्यातला विस्तव फुलविण्यासाठी त्यान वारा घालायला काही हाती लागत काय ते पाहिल. शेवटी अगावरल्या सडन्यान तो ताब्या फुलवू लागला वारा घालू लागला.

सुधा चुलीत नवीं लाकड घालत होती. चुलीवर चहाच आधण माडून झाल होत. ती फुकणीत फुकत असताना मागल्या दारातून पचा गुडाळलेले आप्पा आणि पुढल्या दारातून हातात बांदल्या असलेला गजू एकदमच आत शिरले. आप्पा आले त्या दारापलीकडल्या हौदात पाणी रिचवायला म्हणून गजू आणि गजू आला त्या दारापलीकडल्या खोलीत कपडे घालायला म्हणून आप्पा निघून

गेले. आपापली काम आटोपल्यावर परत दोघाची स्वयंपाकघरात गाठ पडली.

यावेळी मनातल्या कशान तरी गजूचा चेहरा पुलकीत होता. आपापच्या मनात गजूपेक्षा अगदी वेगळ असं काहींतरी असल्यान त्याना मात्र तो नेहमी-पेक्षा उत्साही वाटत होता. या अन् स्वतातल्या हेतूमुळ त्याना त्याची कीव देखील येत होती पाहता पाहता आपाची ही स्थिति त्याना अस्वस्थ करून गेली. कुणाची तरी फसवणूक करणाऱ्या प्रामाणिक माणसाच्या मनात व्हावी ती कालवाकालव त्याच्यात सुरू झाली. आणि आपल्यात काय होतय ते कळण्यापूर्वीच गजूला अडवून म्हणाले,

“ काय गजाननराव, कुठवर आल्य पाणी ? ”

“ वस, आता आटोपतच आल आहे. फार तर आणखी दोनेक खेपा आणाव्या लागतील- ”

त्यानी अडवलेली वाट सोडविण्याचा तो सौम्य प्रयत्न करू लागला. त्याची वाट आणखी अडवत, अन् सहज सुरात ने म्हणाले,

“ आधी चहा टाक घेऊन मग होईल पाणी- ”

“ पण तिकडे क्यू लावला आहे ना नळावर वाटली भरत आली असेल आपली- ”

“ जाऊ देरे ! क्यूच काय घेऊन बसतोय क्यू लावून देखील माणसाला, ज्याच्यासाठी तो लावला ते आयुष्यात मिळतच अस नाही- ”

गजूला कळणार नाही, असा समज करीत आप्पा पुढ म्हणाले,

“ एवढी घाई कसली आलीय. मगहि होईल पाणी. आधी चहा घे माझ्यासोबत .

“ सुधा, किती वेळ आहे ग ? ”

“ पण आपासाहेब, मला पेठेसराकडे जायच आहेना नतर नळ बंद होईल-म्हणून ”

या क्षणी आप्पाना पेठ्याची आठवण नको होती ते एकाएकी गभीर झाले पण आपल्या हट्टामुळ ते दुखावले असावेत अशी गजूची समजूत झाली. त्यान उभ्या जागी बांदल्या ठेवल्या. आपा शोधत होते तो त्याचा पाट त्यान त्याच्या जागेवर माझून दिला पण तोवर आप्पानी दुसराच पाट घेतला होता. गजून माडलेल्या त्याच्या पाटावर त्यानी त्यालाच बसायला लावला थोड्याशा

आग्रहान गजू त्यावर बसलाहि. हें भाग्याच लक्षण कल्पून आप्पानी पुसट समाधान मानल. मग बराच वेळ सुधाला दाद न देणाऱ्या ओल्या लाकडाकडे ते बघत राहिले. नाईलाजान गजूहि एकीकडे हेच करीत होता.

शेवटी या कुढ्या गुदमरण्यातून आप्पानी स्वतःला सोडविण्याची धडपड सुरू केली.

“ पेढ्याच्या खटपटीन तुला फ्रीशीप मिळेल, अस वाटत ? ”

वाटतो अन् दिसतो तितका हा प्रश्न साधा - सरळ नव्हता. श्री. पेठे आणि आप्पा यांच्यात कोणतेच बरेवाईट सवध नव्हते. गजूला एक हुशार विद्यार्थी म्हणून पेठे ओळखत होते. तो ज्या शाळेत आतावर शिकत होता त्या शाळेचे पेठे हेडमास्तर होते. सस्थेत त्यांना मान असल्याची शहरभर बोलवा होती. हे आप्पाना माहीत नसण शक्य नव्हत. तरी त्यांनी असा सवाल करावा हे गजूला गोघळात पाडणार होत. पण आप्पानी सवालासरशी त्याच्याकडे रोखूनच पाहिल - तेव्हा त्याच्याकडे सशयान बघत नि सदिग्ध आवाजात तो म्हणाला,

“ हो, मला तस वाटत खर - सराच्या त्या दिवसाच्या बोलण्यावरून ”

एवढ्यावर न थांबवून त्यान विचारल,

“ का ? ”

“ समज, मिळेलहि - ”

आप्पा म्हणत होते,

“ पण तेवढ्यान तुझ्या हायस्कूलच्या शिक्षणाला काहीं मदत होईल अस तुला वाटत काय ? ”

“ अ - हो. पूर्ण नाही - पण थोडी फार होईल अस वाटत मला वाटत, सर्व फी धरून हायस्कूलला दहा रुपये - पन्नास की साठ नवे पैसे पडतात - ”

“ ते ठीक आहे - ”

शक्य तितक्या सौम्यपणान आप्पा म्हणाले,

“ माझ्या बोलण्याचा अर्थ - मी शिक्षणाच्या विरुद्ध आहे असा तू घेणार नसशील तर मी बोलतो - ”

“ बोलू ? ”

“ बोला - ”

“ तेच म्हणतो -

“ माझ म्हणण, केवळ फी माफ झाली म्हणजे शिक्षण घेता येत नाही. अलीकडल तर मुळीच नाही. शाळेत जायच म्हणजे सोबत्यासारखे कपडे हवेत. पुस्तक तर ओझभर लागतात बऱ्या पेन्सीली हव्यातच.

“ महत्वाच, पोटात वेळच्या वेळीं अन्नहि पडायला हव -

“ नाही काय ? ”

“ हो. ते तर हवच - ”

“ माझ्या आताच्या अवस्थेवरून तुम्हा लोकासाठी माझ्याच्यान तेवढाहि होईल की नाही हे सांगता येणं कठीण आहे, हे तूहि पाहतोसच, सर्वात मोठा मुलगा म्हणून तुला कमीत कमी मॅट्रिक करायच झाल तरी आणखी तीनक वर्ष मला माझ्या डोळ्यानी साथ द्यायला हवी. मनात आणलं तर शरीर हे काम करू शकेल. पण ह्या डोळ्याचा मला अजिबात विश्वास वाटत नाही.

“ तुला माहीत आहे - त्या दिवशी अलका प्रेसन मला प्रुफ तपासायला देण बंद केल आहे. परवा माणिक मुद्रणालयान सांगितल की आता आमच्याकडे कॉन्ट्रॅक्टन बाहेर देण्याइतक काम नाही. हे कारण खर नाही - हे मी ओळखू शकतो माझ्याच्यान प्रुफ नीट तपासली जात नाहीत हे त्याच मुख्य कारण आहे

“ अशा तऱ्हेन तर माझी बाहेरची काम बंद झालीत तर तुम्हा लोकांच्या शिक्षणाचा खर्च कसा काढावा हा माझ्यापुढे मुख्य प्रश्न आहे -

“ नोकरीच्या पगारात तर आपल खाणंपिणहि जेमतेमच निभत एक चतुर्थीस पगार घरभाड्यात जातो

“ दुसर - भाऊसाहेबाचे थोरले चिरजीव नुकतेच इंग्लंडवरून आले आहेत. ते फार स्ट्रिक्ट आहेत. आमच्या प्रेसचा सर्व कारभार ते आपल्या हाती घेत आहेत. नव्या कल्पना आणि योजना राबवत आहेत. त्यामुळ माझ्यासारख्या जुन्या माणसाला त्याच्या कल्पनात कितीसा वाव आहे, याचा मला अजून पत्ता लागला नाही -

“ वे, तो चहा घे - ”

“ तेव्हा यावर तू दुसरा काही तरी विचार करशील तर अधिक बर होईल - अस मला वाटत .वे - वे, चहा घे आधी - ”

आणि त्यान चहा घ्यावा म्हणून स्वतः बशी तोडाशी लावली. स्वतःच्या कपाकडे बघत गजू म्हणाला,

“मी दुसर काय कराव, अस तुम्हाला वाटत ? ”

“माझ्या शब्दाला काही मान असला तर सांगण्यात अर्थ —”

“मी कधी तुमच्या आज्ञेबाहेर गेलो आहे काय, आप्पासाहेब ? ”

आणि आप्पा आपल्याकडे रोखून बघत आहेत अशा कल्पनेन गजू मध्येच थांबला. कारण तो आठवी पास झाल्यापासून आप्पा त्याला कोणत तरी दुसर काम शिकण्याबद्दल कधी प्रत्यक्ष तर कधी अप्रत्यक्षपणे सांग - सूचव करीत होते. पण गजून मॅट्रिक होण्याचा जवळ जवळ हेकाच सुरू केला होता. आप्पानी या बाबतीतल त्याच्यातून लक्ष काढून घेतल्यावर तो स्वतः त्यात धडपडू लागला होता. बाप नसलेल्या मुलान करावा तो प्रयत्न स्वतः करू लागला होता. पेठ्याकडल यश त्याच्या प्रयत्नाच फळ होत. मनान नसल तरी परिस्थितीन ते आप्पाच्या डोळ्यात खुपवल होत. त्यामुळ खरोखरच ते गजू-कडे रोखून बघत होते.

तरीहि, कदाचित् गजू बोलला नाही म्हणून असेल, ते आता म्हणत होते,

“नाहीं, माझ्या आज्ञेबाहेर तू आतावर गेला नाही हे खर आहे. जाणारहि नाही, अस वाटत. म्हणूनच परत एकदा म्हणावस वाटत की, अजून तू एखादी टेक्निकल लाईन धरशील तर वर होईल आय-टी-आय आहे. ग्रामसेवकाचा ट्रेनिंग कोर्स आहे. पटवान्याच शिक्षण घेता येईल मेलनर्स होणसुद्धा कमी महत्वाच नाही. सध्या वार होण्याची शक्यता असल्यान मेडिकल लाईनमधल्या माणसाना डिमांड आहे

“म्हणून वाटत तू अशापैकी एखाद्या लाईनमध्यां शिरला तर माझे डोळे संपूर्ण जाण्यापूर्वी तू माझी जागा भरून काढू शकशील -

“शिवाय ह्यापैकी काही धंदे असे आहेत की त्यात मॅट्रिक कारकुनापेक्षा कितीतरी पैसा जास्त मिळवता येतो. उदाहरणच द्यायच झाल तर फिटरच देता येईल. तुझ्यासारखा बुद्धिवान मुलगा अशा धंद्यात पुढे माग स्वतंत्रपणे काम करू लागला तर महिन्याकाठी चार आकड्याचहि उत्पन्न मिळवू शकेल. नोकरीहि करतो म्हटल, तरी कुठे कमी पडत नाही.

“आमच्या प्रेसमधल्या एका कॅप्सिटरचा मुलगा नुकताच फिटर झाला होता.

नाशिकला निघणाऱ्या मिगच्या कारखान्यात काहीं फिटर्स हवे होते. त्यान अर्जे केला इटरव्ह्यूचा कॉल आला. लगेच त्याची नेमणूक झाली. आता काम शिकत असताना त्याला पचाहत्तर रुपये महिन्याची स्टायपेड मिळत आहे. नतर एकशे ऐशी रुपये पगार मिळणार आहे. शेवटी तो सात-आठशे रुपये पगाराचा मनुष्य होईल. अस असत त्या टेक्निकल लाईनच ..”

दरम्यान गजू बोलला नव्हता. कदाचित् निवण्याच्या धाकान तो चहा संपविण्यातहि तो गुतला असावा म्हणून अन् आपला कप सपवताना फेर-विचार करताना ते अस्वस्थ झाले होते म्हणून आता गजूकडे कणवेन पाहू लागले. कारण गजूच्या शिक्षणाआड येण्याचा त्याचा मुळीच हेतू नव्हता. स्वतःच्या उमेदीत त्यानी आपल्या शालेय शिक्षणाबद्दल गजूसारखाच आग्रह धरून पाहिला होता. पण आता परिस्थितीन त्याना भूमिका बदलवण भाग पाडल होत. त्यामुळ किंचित्शा शाततेनतर ते आपल्या नव्या भूमिकेशींच अधिक समरस होऊ लागले. झटक्यासरशीं जमिनीवर कप ठेवताना म्हणाले,

“ मग, काय ठरवतो आहेस शेवटी ? ”

पण तेच म्हणाले,

“ माझ तुला पटल तर एक होईल. आपण दोघे मिळून बाळला तरी चागल गिकवू शकू. सुधाच लग्न आपल्या रीतीभातीला शोभेस करू शकू. एकदा बाळ खुर्चीवर बसला की आपल्या घराण्यातली, माझ्यापासून सुटलेली ही ऑफिसची खुर्ची परत आपल्या घराण्याच्या स्वाधीन होईल. पुढल बाळ बघून येईल

“ काय पटत की नाही ? ”

“ अ - हो - ”

“ अस तुटक उत्तर नको. तुला काय आवडत ते तू अजून ठरवू शकतोस - ”

“ बोल, काय आवडत तुला ? ”

एवढ असून आप्पानी हा सवाल स्पष्ट विचारावा - याच गजूला दुःख झालं. पण राहवेहि ना तेव्हा म्हणाला,

“ खर सागू आप्पासाहेब ? ”

“ अगदी खर - ”

येथे जिद्द संपते । ३३

“ मला शिकावसच वाटत — ”

“ अरे, पण मॅट्रिक होण, याला काय तू शिकण म्हणतोस आजकाल ? ”

“ तरी पण — आठव्या नवव्या वर्गातून शाळा सोडण्यापेक्षा — ”

“ मग आम्ही काय उपाशी मेलों काय ? ”

“ तस नाही. तुमचा काळ वेगळा होता — ”

“ डोक असल कीं कुणालाहि आपला काळ आपल्या उभेरींत आणता येतों. नसल तर मॅट्रिक होऊन काय दिवे लावताहेत तेहि दिसतच आहे. साध्या पट्टेवाल्याच्या जागेसाठी फर्स्टक्लास मॅट्रिकवाल्याची झुबड पडते.

“ दूर कशाला, पगारपटावर आगठा मारणारा आमच्या प्रेसमधला मशीन-मन साडे-तीनशे रुपये पगार घेतो एम्. ए. होऊन नुसतीं ग्रुफ तपासणाऱ्या पाध्येपेक्षा ठसणीन वागतों मालकाशीं — ”

“ याऊपर काय तें तुझ तू ठरव — ”

आप्पा ताडकन् जागचे उठले. कपडे करायला मधल्या खोलीत आले. परतु स्वस्थपणे कपडे करवेना तेव्हा अधून मधून गजूकडे बघू लागले. तो मख्खासारखा जागल्या जागी उभा होता. याचा अर्थ लावत आप्पा मोठ्यान म्हणाले,

“ ठीक आहे. चालू दे. माझ म्हणण सध्याच नाही पटायच तुला. वाटतहि असेल की मी तुझी दिशाभूल करतो आहेस तुला. काहीं अशी हे खर देखील असेल. पण यात मी तुझ्या सोबत घरातल्या सर्वांचा स्वार्थ पाहतो आहे. आज नाही पटायच तुला हे —

“ बर, जातीय मी — ”

तरीहि त्याचीं पावल घराबाहेर पडली नाहीत. ते गजूला परत म्हणत होते,

“ कर, सावकाश कर विचार ”

“ त्यात कसला विचार करायचा ? ”

काहींसा चिडून अन् काहींसा अगतिकपणे गजू म्हणाला,

“ तुम्हीं म्हणाल तर नाही जाणार मीं — ”

“ नाही — नाही — नाही ! ”

कानावर हात दावत आप्पा म्हणाले,

“ तुला मी कोणतीहि बळजबरी करीत नाही. मोलान रडायला लावलेला

माणूस खरखुर रडत नसतो. तुझ तूं आधीं ठरव. आज तूं परत पेठ्याकडे जाणार आहेस म्हणून तुला एवढे सार सांगून पाहिले .”

“ बर जातोय — ”

पण ते हलू शकले नाही. पूर्वीची तयारी वाढलेली दाखविण्यासाठी आत-बाहेर करू लागले. शेवटी म्हणाले,

“ बोल, मग काय ठरवलंस ? ”

“ मला शिकायच आहे — ”

गजूला आपला निर्धार मागाहून कडक वाटून गेला. सावरायला म्हणून तो थांबला, पण आप्पानीं आपल सुरू केल होत.

“ अरे हो. ते आल लक्षात. पण तोंवर मला माणूस म्हणून जगता आलं तरच ना रे. ”

आप्पानाहि सौम्य व्हावसं वाटू लागलं. तमा प्रयत्न करीत ते म्हणाले,

“ मुख्य म्हणजे, शिक्षण माणसाच्या नशिवात असावे लागत तुला माहीत आहेच — जोशीबुवानीं तुझ्या पत्रिकेत काय मांडले आहे ते — ”

पत्रिकेबाबत बोलताना जोशीबुवानी गजूला सांगितलेली उलट बाजू त्यान आप्पाना सांगून टाकली याचा परिणाम आप्पाच्या ह्या बोलण्यात झाला,

“ बघ तुझ तूच आता — ”

पण गजून याचा वेगळाच अर्थ लावला. तो किंचित्‌शा निर्धारान म्हणाला,

“ मी माझ्या शिक्षणाचा तुमच्यावर कोणताहि भार पडू देणार नाही, आप्पासाहेब मी माझ पाहून घेईन — ”

यान, हळवे हळवे म्हणण्यापेक्षा दुबळे आप्पा देशकर तळापासून ढवळून निघाले. अंग थरथरवत आणि दमासरशी चालत गजूकडे गेले. त्याच्या पाठीवर हल्लवारपणे हात ठेवला. दुसरा स्वतःच्या डोळ्यावर ठेवला. ते निपटून काढले. मग त्याच्या डोळ्यात बघत म्हणाले,

“ अरे गजू, माझ्या गजानना, तू तुझ — माझ अशी भाषा वापरावी या हेतून मी नाही बोललो रे तुझ्याशी ! माझ्या मनात असा कोणताहि हेतू नाही. हे — हे सार घर मी आपणा सर्वांच समजतो रे. त्याच्या चागल्यासाठीच मला वाटल ते तुला सांगण्याचा मी प्रयत्न केला

“ याउपर तुला पटल नाही तरी चालेल — पण मी तुला तुझ — माझची

भाषा वापरू देणार नाही — आल लक्षात ?

“या घरात जें काय असेल तें आपणा सर्वांचे आहे. मग ते सुख असो अगर दुःख असो. अन् ते आपण सर्वांनीं एकत्र भोगल पाहिजे. वेगवेगळ — हिरे पडून एकेकट्याला भोगता यायच नाही. समजलास ?”

आपल्या बोलण्याचा अर्थ असा काहीं होऊ शकेल याची गजूल कल्पना नव्हती. आता तो सावध झाला. आपला खरा हेतू कोणत्या शब्दात माडावा या विचारात म्हणाला,

“मला तस काहीं नव्हत म्हणायच आप्पासाहेब. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ-माझ्या शिक्षणाचा शक्य तितका खर्च कुठून तरी काढीन..”

“म्हणजे ?”

“बघेन, कुठ पार्टटाईम नोकरी वगैरे मिळाली तर—”

“तुझ्यासारख्याला कुठली रे पार्टटाईम नोकरी मिळायला गेली ?”

“पाहीन—”

हें तर गजूलहि माहीत नव्हत अडलेली बहुतेक माणस अशा वेळीं बोलतात—तस तोहि बोलला,

“कुठ तरी प्रयत्न करून—जमेलच आज ना उद्या—”

आप्पावर याचा परिणाम असा झाला. ते म्हणाले,

“शिक्षणाकडे तुझी इतकीच ओढ असेल तर ईश्वर ते तुला देईलच. पोरा, काळजी करू नको. डोळ्यात बुबुळ असेपर्यंत मीहि तुला मदत करीनच.”

पण डोळ्याच्या आठवणीनिशीं आप्पाचा सूर आणि बोलहि बदलला,

“मी तुला शिक्षणापासून वेगळ ठेवण्याचा आग्रह धरीत होतो तो कुटुंबा-साठी. उद्या मला डोळ्यानी घरीं बसवल तर बाळ सुधाला साध पिठल—भाकरी तरी मिळावी ह्या हेतून.

“पण तू म्हणतोस तर चालू दे ! काय सागाव—ईश्वर तुझी इच्छा पुरी-सुद्धा करील—नाहीं असं नाही—”

वगैरेंसारख बोलत आप्पांनी डऱ्याची पिशवी खाद्यावर टाकली. वाहाणा घातल्या आणि त्यानी—ते नोकरी करीत होते—त्या ‘शाम छापल्यान्यात’ जाण्यासाठी बसस्टॉपची वाट धरली.

—

चारे

शाम-छापखान्यातल्या आपल्या टेबलवर आप्पा देशकर प्रुफ तपासत बसले होते. त्याच्या डावीकडे प्रुफाची थप्पी लागली होती. आता ते तपासत होते तो सिलेडर मशीनचा फॉर्म होता. हा फॉर्म आप्पाना शक्य तितक्या काळजीन तपासावा लागत असे. तो फॉर्म घेऊन आलेला पाडुरग शेंडे नावाचा मशीनमन आप्पाच्या मशीनवर कोपर जमवून बाजूच्या बाकावर बसला होता. आप्पाचा फॉर्म तपासून होण्याची तो वाट बघत असावा किंवा इतर प्रुफरीडर्सपेक्षा आप्पाना प्रुफ तपासायला जास्त वेळ लागत असल्यान ड्युटीतला तेवढा वेळ फुकट घालविण्याची संधि साधत असावा. आप्पाच्या मिड्सन स्वभावासुळ असेल वा मशीन-प्रुफ तेच चांगल तपासू शकतात या आतापर्यंतच्या लौकिकामुळ असेल, इतर प्रुफरीडर्सपेक्षा त्याच्या टेबलवर प्रुफाची खूप गर्दी राहात असे. प्रेस सुटेपर्यंत आप्पाना मान वर करायला वेळ मिळत नव्हता. बाबासाहेब प्रेसमध्ये येऊ लागल्याच्या सुगाव्या पासून आप्पा चष्मासुद्धा घाईन पुसत असत.

पुढल्या फॉर्ममधली सारीं पान आप्पानीं एकेकदा तपासून काढली होती आणि आता ते तींच पान परत एकदा वाचून काढण्याच्या विचारान (दुसऱ्यादा वाचण्याची ही मेहनत आप्पा आपल्या दृष्टीवरील अविश्वासामुळ मुद्दाम घेत असत.) नव्यान वाचावयास सुरुवात करणार होते. सुरुवात होते न होते तर देवराव त्याच्या पुढ्यात हजर झाला. जवळ जवळ थक्कण्यापूर्वीच म्हणाला,

“ देशकरसाहेब, तुम्हाले भाऊसाहेबान बोलावल—”

“ हो. एवढा फॉर्म वाचून येतो म्हणाव—”

“ पण लवकर बलावल ना साहेब—”

“ फॉर्महि झालाच आहे. फक्त आता एकदाच काय तो वाचायचा राहिला आहे—”

आप्पा म्हणाले,

“ तोवर उगाच मशीन खोळबून राहिल, म्हणून म्हणतोय—”

“ ये तुमच तुमी पाहा बा ! मले लवकर बलावून आनाले सांगितल, मून मतो—”

“ याना आप्पाजी जाऊन—”

पाडुरग शेंडे ऐसपैसपणें बाकावर पाठ टाकत म्हणाला,

“ फारम तपासाले दहाक मिन्ट उसीर होईन-एवढच. या, आधी जाऊन या—”

बोलता बोलता पाडुरगन बाकभर हात अन् आप्पाच्या टेबलाखाली पाय ताणले.

यामुळ आणि देवरावनहि परत घाई केल्यामुळ आप्पानी फॉर्म बाजूम सारला. पाडुरग शेंडेल थबायला सागून ते देवरावमाग चालू लागले. तीं दोघ पहिलाच जिना चढत असताना आप्पानी देवरावला विचारल,

“ का रे, भाऊसाहेब एकटेच आहेत ना वर ? ”

“ नाहीं, बाबासाहेबहि आहेत. ”

“ बाबासाहेब आलेत ? ”

“ हो मघाच आले. तुमी कामावर याचेच असन, तवाच आले ! ”

“ बापरे ! इतक्या लवकर येऊ लागले ते प्रेसमध्ये ? ”

“ हें तर काहीं नाहीं. ये साडे-नव वाजताच येतात प्रेसमध्ये...आम्ही

सुद्धा यायचे असतो, तेव्हापासून ये गॅलरीत उभे राहून कोन किती वाजता येते-
ये पाहात असतात सर्वोना नकळत—”

“ कधीपासून रे ? ”

“ कालपासून—”

कालपासून आपण किती वाजता कामावर येत असतो, याचा विचार करीत
आप्पा म्हणाले,

“ बर झाल सागितलस ते—”

जिने चढेपर्यंत आप्पानी हेच चालू ठेवल होत. आता ते तिसऱ्या मजल्या-
वर पोचले होते.

शाम छापखान्याचा हा मजला ऑफीससाठी होता तळघरात मशीन
विभाग, पहिल्या आणि दुसऱ्यावर कपोझिंग विभाग, चौथ्यावर बायडिंग आणि
पाचव्यावर कागदाचा स्टॉक अशी त्या प्रेसची सर्वसाधारण रचना होती.

ऑफिस असलेल्या मजल्याच्या एका कोपऱ्यात साधारणतः जिथून मोकळी
हवा येऊ शकेल, जिथ बसल्यान ऑफिसात काम करणारी सारीं डोकी स्पष्ट
दिसू शकतील अशा जागी भाऊसाहेबाचा टेबल—जो त्या कार्यालयात आकारा-
नेहि सर्वात मोठा होता—होता. त्याच्या एका कोपऱ्यात इंग्रजी, हिंदी, मराठी
आणि गुजराती पुस्तकांचे अर्धवट छापील फॉर्म्स असलेल्या फाईल्सची थापी
होती दुसऱ्या कोपऱ्यातल्या फाईल्समध्ये डिझाईन्स होत्या कशात नुकत्याच
केलेल्या ब्लॉक्सची एकरंगी तर कशात बहुरंगी प्रुफ होती.

टेबलभोवती सध्या तरी जुनाट बाधणीच्या खुर्च्यांचा वेढा होता. पैकी मुख्य
जागेवर, खुर्चीत साधारणतः आप्पाच्या वयाचे भाऊसाहेब बसले होते. त्यानी
खुर्चीसह पाठ भिंतीला रेलली होती त्याच्या डावीकडे, टेबलवर मुद्दाम रिकाम्या
केलेल्या जागेवर बाबासाहेबानी कोपर टेकवले होते. सध्या तरी ते बसले होते
ती खुर्ची आल्या—गेल्यासाठीच होती. सत्तावीस-अष्टावीसच्या दरम्यान अस-
लेल्या बाबासाहेबाच्या ताबूस अंगावर ‘समर-सूट’ होता. नुकतीच इस्तरी
त्याला मारली असल्यान त्यावर कुठ सुरकुती दिसत नव्हती वयाच्या मानान
बाबासाहेबाचा चेहरा फारच वरडा-कठोर वाटत होता. अर्थात् तो त्यानी
मुद्दाम ठेवलेला असावा.

आता बाबासाहेबाच्या पुढ्यात काही फाईल्स होत्या. फॉरीन-मेकच्या अत्यंत

आधुनिक अशा छपाईच्या मोटमोठाल्या मशीन्सचे त्यात अनेक रंगी कॅटलॉग्स होते. काही कॅटलॉगला आर्टपेपरच्या लेटरपॅडवर टायपिंग केलेले कागद स्टिच केले होते. त्यात कॅटलॉगमध्ये दाखविलेल्या मशीन्सचे तपशील लिहिलेले असावेत. तपशीलात मशीनचा आकार, वेग, वजन, फॅक्टरीची आणि स्थानिक किंमत वगैरे लिहिलेले होत

आप्पा देशकर तिथ टेकले त्यावेळी भाऊसाहेब आणि बाबासाहेब यांच्यात लाखाच्या गोष्टी चालल्या होत्या. सोबत फॉरीन एक्स्चेंज कसे मिळवावे, त्यासाठी अर्थमंत्र्यापाशीं लम्गा लावण्याकरिता काय करावे, इम्पोर्ट लायसनसाठी दिल्लीत कुणाचा वशिला लावावा, इंडस्ट्रिअल मिनिस्ट्रीत आपल्या कामी पडण्याजोग कोण आहे आणि तिथ अॅप्रोच होण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यातल्या कुणाला गाठाव वगैरेवर चर्चा चालली होती. यामुळ आणि इच्छा असून बाबासाहेबाचा अति उग्र चेहरा पाहून विचार बदलल्यान आप्पानी प्रथम भाऊसाहेबाकडे पाहिले आणि नमस्कार केला तशी बाबासाहेबानी आपल्या केसाळ भुवयाची कमान कपाळावर चढवली. ‘डिस्टर्ब’ नजरेन ते आप्पाकडे पाहू लागले. खालपासून वरपर्यंत न्याहाळत राहिले. तोंवर या कशाची सवय आणि तमाहि नसलेले आप्पा सरावासरशी पुढ्यातल्या खुर्चीत टेकले.

बाबासाहेबाच्या भुवया आणखीच वर चढल्या.

पण निर्विकार आप्पा भाऊसाहेबाना म्हणत होते,

‘तुम्ही मला बोलावले ?’

“त्यानी नाही, मी बोलावले—”

बाबासाहेब म्हणाले,

“आप्पा देशकर आपणच ना ?”

“अ-हो. मीच तो.”

“आपण किती वर्षांपासून काम करता या फर्ममध्ये ?”

खणखणीत करड्या आवाजातला हा रोखठोक प्रश्न ऐकून आप्पा देशकर हबकलेच. त्याच्याच्यान बोलवेचना. त्याना विचाराला फुरसद देण्याइतका बाबासाहेबाना धीर नसावा. ते लगेच म्हणाले,

“भी, शाम फडके-या फर्मचा नवीन संचालक या नात्यान परत एकदा आपणाला विचारतोय, आपण इथ कधीपासून काम करता ते !”

“अ मला वाटते, आपण परदेशीं गेलात त्याच वर्षीं मी इथ नोकरीला लागलो ”

“म्हणजे चार वर्ष—”

बाबासाहेब वडीलाकडे बघून म्हणाले,

“या ध्यात किती वर्षांपासून आहात ? ”

“मला म्हटल ? ”

“मग ? ”

“बावीस-तेवीस वर्षांपासून—”

“शिक्षण किती आहे आपल ? ”

हे आप्पाना चागलच लागल कारण त्यांना असा सवाल प्रथमच केला गेला होता. शिक्षणाच्या अभावात देखील त्यांनी आपल काम चोखपणे बजावून व्यवसायातल्या लोकात कीर्ति संपादन केली होती शिवाय कमी शिकलेल्या माणसाला खूप शिकलेल्यान अशा प्रसंगी असा सवाल केल्यावर येतो तो स्वाभाविक रागहि आप्पाना आता आला होता. तो न धरवून ते एकदम म्हणाले,

“तुमच्या म्हणण्याचा हेतू मला कळला नाही ! ”

“डोन्ट से—तुमच्या, तुम्ही, तुम्हाला ? कॅनॉट यू से, आपल्या, आपण, आम्हाला ? ”

झटक्यासरशीं बाबासाहेबानी फाईल्सच्या थप्पीतली सर्वात वरची फाईल काढली. तीत एका पुस्तकाच्या छापील फॉर्मची चळत होती तीतला सर्वात वरला फॉर्म बाबासाहेबानीं भराभर उकलला. आप्पाच्या अंगावर फेकताना म्हणाले,

“हा फॉर्म तुम्हीच तपासला आहे ना ? ”

आप्पा फॉर्ममध्ये बारकाईन नजर फिरवत होते. त्यातल्या जवळ जवळ प्रत्येक पानावर तांबड्या डॉट पेनच्या खुणा होत्या. फॉर्ममध्ये सुटलेल्या चुका त्या दाखवीत होत्या. सुटलेल्या चुका स्पष्ट आणि योग्य होत्या, तशाच त्या फार दोबळहि होत्या. त्यामुळ आप्पा पकडल्या गेल्यासारखे त्या फॉर्मकडे पाहात राहिले नुसतेच.

बराच वेळ ते बोलले नाहीत, हातातला फॉर्म आलटून पालटून पाहात राहिले

तेव्हा परत चेहरा अन् आवाज चढवत बाबासाहेब झटक्यान म्हणाले,

“बोला, तुम्हींच तपासला ना हा फॉर्म ? ”

“हो. ”

“काय हो म्हणता ? ”

बाबासाहेब म्हणाले,

“किती करेक्शन्स आहेत त्याच्यात ? ”

“ .. ”

“काय म्हणतोय मी ? ”

“हो. आहेत चुका ”

“अशींच काम करीत होतात काय आजवर ? ”

“ .. ”

“बोलाना ! ”

“अ...तस नाही. अलीकडे मला कमी दिसत ! ”

“गिऱ्हाईकाला मला अस सांगता येईल काय ? ”

“अ नाही. ”

“मग काय जाब देऊ त्याना ? ”

“पुढल्या वेळेपासून अधिक काळजी घेत जाईन ”

“ते झाल. पण ह्या फॉर्मच काय करायच ? ”

“ .. ”

“बोला ना ? ”

“मला वाटते, ह्या सर्व चुका गिऱ्हाईकाच्या लक्षात येणार नाहीत—”

“ते आधळे आहेत, अस तुम्हाला वाटत की काय ? ”

अस बोलायला नको होत, हें बोलून गेल्यावर बाबासाहेबाना जाणवल. पण त्याच्यातला तरुण चालक आणि मालक थाबायला तयार नव्हता.

“समजा, काम प्रेसमध्ये असेपर्यंत हे शक्यहि आहे पण नंतर कधीना कधी ह्या चुका लक्षात आल्याशिवाय राहतील काय ? ”

“नाहीं—”

“समजा, नाहीहि आल एखाद्याच्या शेवटपर्यंत लक्षात—तरी हा क्रेडिटचा प्रश्न आहे. आम्हाला आमच्या फर्मची क्रेडिट गमवायची नाही ! आम्हाला

आमची फर्म वाढवायची आहे क्रेडिट इज इम्पोर्टंट थिंग फॉर अ बिग फर्म
.. बिझिनेस आल लक्षात ? ”

“ हो—”

“ तर मग आता काय करायचं ? ”

“ ... ”

“ बोला ना ? ”

“ तुम्ही—आपण म्हणाल ते—”

“ हो—तेव्हा. मी मी म्हणजे फर्मन ठरविल आहे की चुका असलेले सर्व
फॉर्मस रद्द करायचेत . ”

बोलता बोलता त्यानी बेल वाजवली. देवरावला पोतनीसला बोलावून
आणायला सांगितल. आप्पा परत खुर्चीत बसले. त्यामुळं त्याच्याकडे आणखी
त्रस्तपणे बघत बाबासाहेबानी भाऊसाहेबाशीं अशा निर्विकार सूरविर्भावात गप्पा
सुरू केल्या; जणू त्याच्या गप्पात कोणताच खड पडला नव्हता. विषय देखील
पूर्वीचाच होता.

जराशात तिथ पोतनीस आला. टेबलच्या किचित् अंतरावर उभा राहिला.
तिथ कपार्टमेंट नसून कपार्टमेंटबाहेरून विचाराव—तशा अत्यंत आदबदार
आवाजात विचारू लागला,

“ मे आय कम इन, सर ? ”

त्याच्याकडे न पाहता बाबासाहेब म्हणाले,

“ यस्—”

पोतनीस किचित् पुढ सरकला. माग, कमरेशी हात बाधून उभा राहिला.
किचित् वाकलाहि. यान बाबासाहेबाच्या चेहऱ्यावर नाजूकशी प्रसन्नता डोकावली.
पण लगेच ती लोपली. मघाशीं आप्पाच्या पुढ्यात आदळलेली सुट्या फॉर्मची
फाईल पोतनीसच्या दिशेन सरकवत ते म्हणाले,

“ ह्यातले सर्व फॉर्मस पाध्याकडून तपासून घ्या. कमीत कमी आठ चुका
असलेले फॉर्मस वेगळे काढा. असे सर्व फॉर्मस पुन्हा कपोज करवून छापून घ्या.
आणि त्या सर्वांचा कागदासह सारा खर्च आप्पा देशकराच्या नावे टाका—”

“ हो, सर ”

अन् बगलेत फाईल मारून पोतनीस तिथन जाणार होता. तशी त्याला

आठवण झाली

“सर, सेक्रेटरीच्या वॉन्टेडची जाहिरात द्यायची होती ना ?”

“हो. मघाच सांगितल ना ?”

“आणि बघा, विश्वकर्मा फर्निचर मार्टबाल्याच लेटर टाईप करून झाल काय ?”

“पाहतो सर—”

“मला दाखवा तें टाईप करण्यापूर्वी—”

“हो, सर—”

“जा—”

बाबासाहेबानी आप्पाच्या नावें पैसे माडायला सागताच आप्पा खुर्चीतल्या खुर्चीत मेल्यासारखे झाले होते. पोतनीस दृष्टीआड होईपर्यंत त्याच्या तोडून शब्द निघाला नव्हता. पण आताहि तो काढला नाही तर खरोखर मरू, या भयान त्याच्यात जीव येऊ लागला तशात भाऊसाहेब त्याच्याकडे कीवेन बघत असल्यासारख त्यांना वाटल. त्यामुळ आसऱ्यासाठी म्हणून आप्पा भाऊ-साहेबाना म्हणाले,

“भाऊसाहेब हे फार होईल ! एखाद्या फॉर्मचा प्रश्न असता तर वेगळी गोष्ट होती—”

कदाचित् भाऊसाहेब विरघळू नये म्हणून असेल, बाबासाहेबानी घाई केली,

“त्याशिवाय तुम्हा लोकांना कामाच्या जबाबदारीची कल्पना कशी येणार ? नोकरी म्हणजे तास भरण नव्हे, हे तुम्हा इडियनाना कळायला हव—”

“पण बाबासाहेब—”

आप्पाना म्हणाव लागल,

“मी मुद्दाम नाही केल. मला दिसत नाही .”

“तर मग नोकरी नका करू कुणी आग्रह केलाय् तुमच्यावर नोकरीचा ?”

आता आप्पाना बोलण शक्य नव्हत. त्यांनी घालवली तितका वेळ मान खाली घातली. शेवटी भाऊसाहेबाकडे सहाय्यार्थ बघू लागले. हें सोसवेना तेव्हा भाऊसाहेब म्हणाले,

“बर जा, तुमच्या नावें पैसे बगैरे काहीं लागणार नाही. पण एक लक्षात ठेवा. यापुढ अस होता कामा नये—”

बाबासाहेब काहीं तरी बोलणार होते. पण आप्पानी मध्येच सुरू केल,
“या बाबतीत मी कस्सून प्रयत्न करीन भाऊसाहेब ! माझ्याच्यान झाल तें
मुद्दाम झाल नाही. माझी ती फिजिकल डिफिकल्टी आहे—”

आपल्या शेवटच्या वाक्यान परत नोकरीवर घाव येईल या भयान आप्पा
देशकर थाबले. नाही तर ते,

“शक्य तर मशीन प्रुफ पाध्याना देत चला—” असं म्हणणार होते.

आता ते घाईघाईन उठत असताना बाबासाहेब वडिलाना म्हणत होते,

“आपण माझ्या व्यवहारात असे अधेमधे करीत राहाल तर मला माझ्या
पद्धतीन फर्म कंट्रोल करण कठीण जाईल—”

जाता जाता आप्पाच्या कानी भाऊसाहेबाचे शब्द आले,

‘मी आता इथ असा येतच किती दिवस जाणार आहे—”

“ते काहींहि असलं तरी-फर्म माझ्याच पद्धतीन चालायला हवी-त्या
शिवाय हे लोक—”

पुढल आप्पाना ऐकावस वाटल, पण तें शक्य नव्हत.

—

पांच

मुलाचा अभ्यास जेमतेम सुरु झाला होता. पण यावा तसा गर्दपणा त्याला आला नव्हता. धडधाकट बाप असलेली मुल अजून अळटळ करीत होती. शिक्षणाची काळजी असलेली गजू सारखी मुल मात्र उद्यावर परीक्षा आहे, अशा काळजीन अभ्यास करीत होती.

वर्गात शिक्षक नसतानाहि गजू मानेवर खडा असल्यासारखा ग्रामर वाचण्यात गढला होता पुस्तकातला एकेक नियम वेंचून मेदूत टिपण्याच्या प्रतिक्रिया त्याच्या चेहऱ्यावर उमटत होत्या. त्यामुळ शब्द ऐकू न येण्या-इतक्या लाबून पाहणाऱ्याला तो वेड्यासारखा दिसत होता. शिक्षणाचा भौक फर्मावणारी काही मुल कोपऱ्यातल्या बाकावरून त्याची टवाळी करीत होती. याला गजूचा त्या वर्गातला थोराडपणादेखील कारण होता. गजूच मात्र पुस्तका-खेरीज कशाकडेहि ध्यान नव्हत.

अशात वर्गात घुसलेल्या पट्टेवाल्यान गजूच नाव घेतल त्याला पेठ्यानी बोलावल्याच सांगितल. डेक्कात पुस्तक कोंबून गजू पट्टेवाल्यामाग चालू लागला. चिकाच्या पडद्यात फट पाडून गजू पेठ्याच्या टेबलपुढ उभा राहिला. शाळेच्या

शिस्तीमुळ त्यान पेठ्याना जयहिंद ठोकला. सावधानच्या ऑर्डरमध्ये उभा राहिला. मग स्वभावतः म्हणा अगर पेठ्याच्या उपकारान म्हणा—अत्यंत अदबशीर आवाजात म्हणाला,

“ सर, आपण बोलावळ मला ? ”

“ हो, शाळेत तुला माग युनिफॉर्मबद्दल सांगितलं होत ना ? ”

“ हो, सर— ”

मान खाली घालून गजून तोंडातल्या तोंडात पुगपुटला,

“ सांगितलं होत. पण अजून पैशाचं जमलं नाही— ”

“ अरे, पण असं म्हणून कुठवर लोटत नेणार आहेस ? या पधरा तारखेच्या आत शाळेतल्या सर्व विद्यार्थ्यांनी युनिफॉर्मच्या पैशाची व्यवस्था करायलाच हवी जवळ जवळ सर्वांचे पैसे ऑफिसात जमा झाले आहेत . फक्त तुझेच तेवढे अजून यायचे आहेत असं मला आताच कळकरांनी सांगितलं. खर ना ? ”

“ हो, सर. मी पण या एक-दोन दिवसात व्यवस्था करतो . ”

“ बघ बुवा. काय ते तूच ठरव. पण हें मात्र तुला करायलाच हवं. तेहि ठराविक तारखेच्या आत .या बाबतीत कोणतीहि सवलत देणं संस्थेला शक्य नाही. म्हणून, केवळ तुलाच मी बजावून सांगतोय— आलं ना लक्षात ? ”

“ हो, सर— ”

याखेरीज गजून काहीहि बोलायला तयार नव्हता. खर तर त्यान आपली हीहि अडचण पेठ्याना मोकळेपणान सांगितली असती तर उसन्याच्या नावान युनिफॉर्मपुरते पैसे ते स्वतःहि त्याला देऊ शकले असते. त्याच हेतून त्यानी त्याला बोलावून घेतलं होत.

पण गजून या बाबतीत काही बोलायला तयार नव्हता. त्याच्या मनात पेठ्यासारख्या विचार नसेलच असं नाही. पण प्रामाणिक माणूस उपकाराच्या जाणिवेन दबत असल्यान उपकाराच अधिक ओझ वाढवावं असं गजूनला वाटत नव्हतं. आणि मागितल्याखेरीज दान देणं दात्याला ते अनाढ्यीं जात असं वाटत असल्यान पेठेना सुद्धा स्वतःहून गोष्ट काढणं कमीपणाच वाटत होत. दुसरीकडे गजून विषयीची आपुलकी त्याना स्वस्थता लाभू देईना.

या सर्वांचा परिणाम गजून उभा होता व पेठे त्याला खोलवर बारकाईन

न्याहाळत होते. या कार्मी नजर अपुरी पडू लागली तेव्हा त्यानीं शब्दाचा आधार घेतला.

“ का रे, तुला एक विचारू ? ”

“ विचारा ना सर—”

“ तुझ वय काय रे ? ”

“ या जानेवारीला सतरा पूर्ण होतील सर । ”

“ वाटलच ”

आपण विचारतो ते योग्य कीं अयोग्य याचा निर्णय घेण्यापूर्वीच पेठे म्हणाले ,

“ काय रे मध्यें तू नापास-बिपास झाला होतास की काय ? ”

“ हो, सर ”

गजू उचबळून म्हणाला,

“ माझीं आतावर तीन वर्ष फुकट गेलीत सर. एकदा आई खूप आजारी होती म्हणून मला परिक्षेला बसता आल नव्हत. दोनदा मी स्वतः टायफॉईडन आजारी होतो सर .. ”

“ तरीच. नाहीतर एव्हाना तुझ्याएवढा मुलगा मॅट्रिक होऊन जायला हवा होता.. .

“ बाय दी वे—

“ का रे, नाईन्थ बी—हो, मला वाटते. बीच-मध्ये शिकतो तो देशकर तुझा कुणी लागतो का रे ? ”

“ हो, सर. तो माझा भाऊ आहे . ”

“ सख्खा ? ”

“ हो. ”

“ ओ ? पण तो तर तुझ्यापेक्षा खूप वेगळा दिसतो रे ! राहणी कशी टाप-टिपीची असते त्याची. आणि तू असा—

“ बर, जाऊ दे. मी काय म्हणत होतो ? हो, युनिफॉर्मच करशील ना ? ”

त्यान मान हलवली.

“ नाही तर बघ रे बुवा— एवढ्यासाठी तुला शाळेबाहेर पडण्याची पाळी यायला नको...

“ बर, जा- ”

तसा गजू जागचा वळला. तो पडद्याबाहेर पडणार होता- पण त्याच्या व्यक्तिवातल्या केविलवाणेपणान सोबत नेलेल पेठ्याच मन त्याना स्वस्थ बसू देईना. खणकन् बेलवर तळवा मारून त्यानी गजूला परत आत बोलावळ, विचारल,

“ का रे ! तू युनिफॉर्मची व्यवस्था कधीं करणार आहेस ? ”

“ लवकरच करतो, सर- ”

“ हो, पण कधीं ? ”

“ या दोन-चार दिवसात सर ! ”

“ कुठन रे ? ”

“ करीन सर, घरूनच. ”

“ काय घरूनच करीन म्हणतोस शहाण्या ! ”

त्याच्याच भल्यासाठीं पेठे म्हणाले,

“ अरे, गेल्या दीड-दोन महिन्यापासून एकाहि मुलाच्या युनिफॉर्मची व्यवस्था करू शकला नाही तो तुझा बाप काय या एक-दोन दिवसात तुम्हा दोघा भावांच्या कपड्यांची व्यवस्था करू शकणार आहे ? ”

बोलून चुकल्यावर आपल्या शब्दाची तीव्रता पेठ्यानाच खुपली. ते शल्य कमी करण्यासाठीं म्हणून ते आपल्या पद्धतीन, मोठ्यान हसले. गजूला जवळ बोलावळ. टेबलाच्या डावीकडे उभ केळ. त्याच्या खाद्यावर हात ठेवला. तसेच म्हणालेहि,

“ खरच शक्य आहे काय तुला कपड्याची व्यवस्था करण ? ”

“ हो, सर- ”

तरीहि विचारा गजू म्हणाला.

“ मी निश्चित करतो, सर ! ”

“ बघ बर ? ”

“ हो, अगदीं निश्चित सर ! ”

“ दोघाहि भावाची ? ”

“ बाळबद्दल मला नाहीं सागता यायचं सर. ”

“ का ५ ५ रे ? ”

येये जिद्द संपतें । ४९

गजूकडे संशयान बघत पेठे म्हणाले,

“ त्याच्याबद्दल का नाही रे ? ”

“ त्याला आप्पासाहेब देतीलच घेऊन ”

“ आणि तुला नाही देणार ? का, तो तुझा सावत्र भाऊ आहे की काय ? ”

“ तस नाही सर मला शिक्षण लाभी नाही, असं आप्पासाहेबाना वाटत सर त्यामुळ त्यानी बाळवर जास्त लक्ष द्यायच ठरवल आहे. ”

“ अस्स- तर मग तुला वडीलाकडून पैसे मिळण कस शक्य आहे कपड्यासाठी ? ”

“ त्याच्यापाशी नसले तर ते नाही म्हणणार नाहीत, सर. पण नसले तरी मी दुसरीकडून व्यवस्था करीन- ”

“ अस्स ! ”

म्हणताना पेठेनी त्याच्या खाद्यावरला हात काढला. कारण गजूच्या बोलण्यान त्याचा अहंकार डिवचला गेला होता. त्यामुळं आता ते किचित् सतापानच त्याला म्हणाले,

“ बर, जा. पण लक्षात ठेव ह-तारखेच्या आत युनिफॉर्मचे पैसे भरले नाहीत तर तुला वर्गीत बसता यायच नाही-मग म्हणशील, आधी सांगितल नव्हत- ”

यावर जेमतेम काहीतरी बोलून गजू दाराबाहेर पडला. वर्गीत आला.

पण आता त्याच लक्ष ग्रामरवर लागत नव्हत. नजरेसमोर सतत पधरा रुपये साठ नवे पैसे हा आकडा दिसत होता.

पूर्वी अभ्यासामुळ आणि आता पधरा रुपये साठ नव्या पैशांच्या काळजीन त्याला शाळेतला गोधळ जाणवत नव्हता.

कोपऱ्यातल्या बाकावरली मुल त्याच्या थोराडपणाला हसतच होती.

—

सहा

वेळ सायकालची होती. बहुतेक सारी कार्यालय आणि कारखाने बंद होण्याच्या तयारीत होते.

हातात नेहमी राहणारी पिशवी घेऊन आप्पा देशकर भारत-मुद्रण-कला मंदिरात शिरले. त्यावेळीं रात्रपाळीवाल्या कामगारांची तिथला टाईम-कीपर वाट बघत होता. आलेल्याच्या वेळा माडत होता. एक कर्पोझिटर आपण सहा वाजून सात मिनिटांनी आलों असता टाईम-कीपरन कार्डात सव्वा-सहाचा टाईम लिहिल्यामुळ कर्पोटमेटमधल्या व्यवस्थापकाला ऐकू जाईल एवढ्या मोठ्यान टाईम-कीपरशी वाद घालत होता.

आप्पाना पाहताच कार्यालयात विखुरलेल्या काहीं कामगारानी आपुलकीच हास्य केल. काहीनी नमस्कार केले एका पोरसौदाश। कामगारान आप्पाबद्दल नमस्कार करणाऱ्यापाशी चौकशी केली. आप्पानी चपराशाला व्यवस्थापकाबद्दल खुणेन विचारल. चपराशानहि खुणेनच व्यवस्थापक कर्पोटमेटमध्ये असल्याच सांगितल.

ईश्वराच नाव पुटपुटत आप्पा त्या कपार्टमेंटमध्ये शिरले. त्यांना पाहताच व्यवस्थापकांनी आपल्या कामात डोळे खुपसले. आप्पांनी कपाळापर्यंत दोन्ही हात जोडून नमस्कार केल्यावर कुठ व्यवस्थापकांनी परत त्यांच्याकडे पाहिले. अघळपघळ आवाज काढीत म्हणाले,

“काय, आप्पासाहेब, आम्हा गरीबाकडे कस काय येणं केल आज अचानक ?”

“गरीब, आणि तुम्ही ?”

“नाहीं तर काय ? बर, बोला—कसे काय आलात आमच्याकडे ?”

आप्पांनी बाकावर आसरा घेतला रेगाळल्या आवाजात ते म्हणाले,

“आलों होतो, जरा तुमच्याचकडे—”

“आमच्याकडे आणि तुम्ही ?”

अघळपघळ हास्य उधळत ते म्हणाले,

“काय थट्टा करताहात काय गरीबाची, आप्पासाहेब ?”

नकळत आप्पा चिडल्यासारखे झाले. कारण त्यांनी पूर्वी या प्रेसमध्ये नोकरी केली होती. त्यावेळीं आताचे व्यवस्थापक त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रुफ दुरुस्तीच्या खुणा समजावून घेत होते. सिलेंडरवर किती पानाचा फार्म असला तर पानाचा क्रमांक कोणत्या रीतीन असला म्हणजे फार्म बरोबर असतो, पेजिंग चुकत नाही—वगैरे तांत्रिक बाबी शिकत होते. आणि आता तेच हे असं बोलत होते त्यामुळ लाचार असले तरी माणूस असलेले आप्पा म्हणाले,

“अहो नानासाहेब, थट्टातर चालवली आहे तुम्ही !”

“आम्ही ? ती कशी काय बुवा ?”

मानभावीपणें व्यवस्थापक म्हणाले, “सागाल तर ?”

“मग काय तर — तुम्ही स्वतःला शब्दोगणिक गरीब म्हणवून घेण्यात आम्हा खऱ्याखऱ्या गरीबाची थट्टा होत नाही काय ?”

“छे : ! छे : !”

व्यवस्थापक खर की, खोट कुणाम माहीत, म्हणाले,

“मी तुम्हाला म्हणजे तुमच्या प्रेसला म्हणतोय . आम्ही ऐकलय की आता तुमचा प्रेस खूप वाढणार आहे म्हणून. आधुनिक पद्धतीचीं यंत्र येताहेत इंग्लंड—अमेरिकेच्या धर्तीवर प्रेसचा कारभार चालवला जाणार आहे .

खरं ना ? ”

“ अहो, पण हें सार प्रेसच ! त्यात माझा मोठेपणा कुठ आला आहे, सागा बर नानासाहेब ! ”

“ ते झाले हो. पण तुम्ही त्याच प्रेसचे ना ? मग अशा प्रेसमधल्या माणसाना आमच्यासारख्या तुटपुज्या प्रेसच्या माणसान मोठे म्हणाव—नाहींतर काय म्हणाव बर ? ”

खूपसं हसून घेतल्यावर त्याच ओघात परत तेच म्हणाले,

“ जाऊं द्या. बोला, कसं काय येण केल इकडे बऱ्याच दिवसात ? ”

आप्पा विचारात पडले. खर तर ते ज्या हेतून इथ आले होते त्याविषयीं कोणत्याच विचाराची गरज नव्हती पण अशा प्रसंगीं कोणत्याहि माणसान ध्यावा तितका वेळ घेतल्यावर ते म्हणाले,

“ मी आपल्याकडे काहीं काम मिळत की काय तें विचारण्यासाठीं आलों होतो—”

“ ओ, का ? शाममधली नोकरी होती ना ? ”

इथ आप्पा परत विचारात पडले. कारण आप्पाची नोकरी सुटली नसली तरी बाबासाहेबानी कारभार हातात घेतल्यापासून तिचा त्याना भरवसा राहिला नव्हता. तेव्हा पुढे माग आपण तिथून उखडलोंच तर पाय ठेवायला जागा मिळेल की काय, ते पाहण्याच्या हेतून ते विषय सोडून बोलले,

“ सुटली नाही म्हणा अजून, पण कधी काय होईल तें आता सांगता येत नाही बाबासाहेबाचा इंग्रजी खाक्या माझ्यासारख्या सपत आलेल्या माणसाला कितपत निभावू शकेल, ही एक शकाच आहे ! ”

पण याबाबत आप्पांनीं अधिक पाय पसरवू नयेत म्हणून व्यवस्थापकानी काहींतरी बोलून तो विषय तात्काळ संपुष्टात आणला. मग नव्या दमान त्यानी आप्पाचा यावेळीं इथ येण्याचा हेतू विचारला. तेव्हा ते म्हणाले,

“ मी बघत होतो, आपल्याकडे काहीं पार्ट—टार्डम वर्क मिळेल काय—”

“ पार्ट—टार्डम वर्कची आणि तुम्हाला हो काय गरज ? ”

“ म्हणजे ? मला का नाही, अस मी विचारल तर ? अहो मी म्हातारा झालों म्हणून तर तुम्हाला असं वाटत नाही ना ? ”

म्हटल तर थट्टेन अन् म्हटल तर तळमळीन आप्पा म्हणत होते,

“ पण हें लक्षात घ्या की, मी नुसताच म्हातारा झालों आहे. म्हातारपणा-पर्यंत करावयाच्या कर्तव्यापैकी माझ्याच्यान एकहि पार पडलेल नाही तेव्हा म्हातारपणातलं सुख माझ्या वाट्याला येणं शक्य नाही. त्याची अपेक्षाहि करणं व्यर्थ आहे. म्हणतात ना करणी तशी भरणी—त्यामुळं मला पार्टटाइम वर्कची गरज आहे ! ”

एबढ्या साऱ्या वेळात—ज्या कारणासाठीं पण वेगळं निमित्त सांगून आप्पाना या प्रेसमधून काढून टाकलं होतं ते कारण आणि ऑफिसच्याच बाबतीत आपल्या-पेक्षा अधिक अनुभवी मनुष्य नसावा ही सर्वसामान्य असूया—व्यवस्थापका-च्या डोक्यात एकदमच जागी झाली. दिलगिरीच्या सुरात ते आप्पाना म्हणाले,

“ तुम्हाला देण्यासारखं काही काम तर दिसत नाहीं बुवा सध्या आमच्या-कडे.. ”

धक्क्यानिशी आप्पाच्या तोंडून निघालं,

“ ओ ! म्हणताय् काय नानासाहेब ? ”

“ अहो, कुणाला तरी खर वाटेल काय की, ज्या प्रेसमध्ये दोन-दोन पाळ्या चालतात, तो प्रेस एका प्रुफ-रीडरला पार्टटाइम काम देऊ शकत नाहीं म्हणून ? बोला ? ”

“ तसं नाहीं आप्पासाहेब ! ”

अति गंभीर चेहरा करून व्यवस्थापक म्हणाले,

“ सर्व गोष्टी दिसतात, तशा नसतात. काहीं बाबतीत न सांगण्यासारख्या अडचणी असतात ”

“ सांगा, बर— ”

व्यवस्थापकावरील पूर्वीच्या उपकाराचा फायदा घेत आप्पा जरा अधिक बोल्ड लागले,

“ अशा कोणत्या अडचणी आहेत, त्या तर— ”

“ . ”

“ बोला ना ! त्यात सकोच कसला ! ”

“ सांगूच म्हणता ? ”

विचार झाल्यावर व्यवस्थापक म्हणाले,

“ सध्या आमच्याकडे पुफाची ने-आण करायला मनुष्य नाही-”

“ एवढच ना ? ”

“ मग ती व्यवस्था करण माझ्याकडे सोपवा ..आता तर झाल की नाही ? ”

पण व्यवस्थापक पळवाट शोधण्यासाठी वेळ घालवत म्हणाले,

“ तुम्ही पुफाची ने-आण करण्यासाठी काय व्यवस्था कराल ? ”

“ त्याची नका तुम्ही काळजी करू सायकाळी माझा मुलगा पुफ घेऊन जात जाईल आणि सकाळी शाळेत जाताना आणून टाकीत जाईल तुमच्या प्रेसमध्ये—”

तरी व्यवस्थापक मान हलवत होते.

आप्पानीं केविलवाणेपणान विचारल,

“ का, यात तुमची कोणती अडचण आहे ? ”

“ त्याच अस आहे-” व्यवस्थापकानी आता विचार केला होता.

“ आमच्या प्रेसमध्ये दोनही पाळ्यांना एकच पुस्तक चालू आहे.-पुस्तक फार मोठ आहे. शिवाय ते फार अर्जट आहे. यदाच्या कॉपिटिशनला समाविष्ट करायच आहे. त्यामुळ पुफ इथल्या इथ आणि वेळच्या वेळीच तपासून घेण आवश्यक आहे ”

या व्यवसायात अर्ध्यापेक्षा अधिक आयुष्य घालविलेल्या आप्पाना ह्या गप्पेचा कच्चेपणा तत्काळ ओळखायला आला. पण गरजेस्तव त्यांना आपला चेहरा निकोप ठेवावा लागला. बोल मात्र लाचारच राहिले,

“ तुमच्याकडे काम मिळेल, याचा मला खूपच भरवसा होता. तो कदाचित् माझ्या गरजेमुळहि वाटत असावा. कारण पोराच्या युनिफॉर्मसाठी मला तीस-चाळीस रुपयाची फार गरज आहे. सध्यापुरते सोळा-सतरा तरी रुपयाच काम मिळाल असत तर बर झाल असत. म्हणजे आमच्या घरात शिक्षणाच्या बाबतीत वारवार दुर्दैवी ठरणाऱ्या-तरी ते मिळविण्यासाठी जिवापाड प्रयत्न करणाऱ्या थोरल्या मुलाला त्याच्या शिक्षणासाठी मीहि काही खटपट करतो-हे दिसून आल असत अशात माझ्याबद्दल त्याचा ग्रह वाईट होत आहे जाऊ या ”

तरीहि आप्पा म्हणाले, “ तुमच्याकडून काम मिळाल असत तर कदाचित् याच बैठकीत मी पधरा-वीस रुपयाची मागणी केली असती. मला खात्री

होती - तुम्ही नाकारल नसत !”

आप्पाच्या ह्या अतिविश्वासाला देखील व्यवस्थापक दाद द्यायला तयार नसावेत पण अशा दया—भावनाना ते दाद देणारेच नव्हते. तसं असत तर आप्पा देशकरासारखे जन्मभर प्रुफ-रीडरच राहिले असते म्हणा ! मग त्याच्या पुढ्यात, एकेकाळी त्यांना काम शिकविणारे आप्पा देशकर आलेच कशाला असते ? यामुळ आप्पा देशकर बोलत असताना त्याची मान सतत हलत होती.

त्यामुळ आप्पाना पिशवी सावरावी लागली खाद्यावरून पाठीवर टाकावी लागली. ते उठून उभे झाले. शेवटीं आजवर ज्या गरजेन त्यांना इथवर आणून ठेपवल होत—त्या गरजेनच ते परत म्हणाले,

“ पुन्हा एक बोलून बघतो, उपयोग झाला तर ठीक. नाहीतर गजूच दैव ”

आप्पा थांबले. लाचलुचपतीचा व्यवहार करताना बघून ध्याव तसं आजू-बाजूनी बघून घेतल्यावर पातळयत्री सूर काढून म्हणाले,

“ वाटल्यास तुम्ही कॉन्ट्रॅक्ट बेसवर इतरांना जो भाव देता त्यापेक्षा मला पेजवर चार—दोन पैशानी कमी दिला तरी चालेल पण शक्यतर काम हें द्याच ..”

इथ मात्र प्रेसच्या व्यवस्थापकाचा चेहरा बदलला त्यानी विचारलहि,

“ तर मग तुम्हाला इथ येऊन प्रुफ तपासण शक्य आहे काय ? ”

आप्पा विचारात पडले. कारण घरी ते गजूच्या मदतीन प्रुफ तपासत असत. त्याला इथ आणत जाण आणि प्रेसमधल्या सर्वोसमोर आपल्या दुबळेपणाच प्रदर्शन करण त्यांना याहि परिस्थितीत आवडण्यासारख नसाव. ते म्हणाले.

“ घरच्या घरी बरं जमल असत. इथ येण्याजाण्यातच माझा बराच वेळ जाईल. शिवाय नाही म्हटल तरी मुलाच्या स्वयंपाक—पाण्यात थोडफार लक्ष हें घालावच लागत ..”

“ मग शक्य नाही—”

तशीं आप्पाची पावल उचलली गेली, जरा झटक्यानच. मग ते कपार्टमेंट-बाहेर आले. तेव्हा त्यांना नानासाहेबाना आपण नमस्कार न केल्याच आठवलं. पण आता तें शक्य नसल्यान ते स्वतःवरच रागावून आपल्या वाटेन लागले.

—

श्यात

कुणीतरी पाठीशी लागल्यावर चालाव तशा घाईन बाळ चालत होता. तावासरशी तो आपल्या घरात घुसला कोपऱ्यात चपला आणि उकिरड्यावर केर - कचरा फेकावा तस आपाच्या टेबलवर दप्तर नामक काळ्या गर्द रंगाची पिशवी फेकली. दाणदाण पावल टाकत मधल्या घरात आला मग मागल्या घरात गेला. तिथ नेहमीच्या थड आणि पोक्तपणान सुधा तादूळ निवडत बसली होती, चुलीशी. त्याच थड नजरेन तिन बाळकडे पाहिल तिच्या या कृतीन त्याचा संताप आणखी भडकला. गाल फुगवले गेले. पूर्वीच्याच चालीन तो तिथन माग फिरला. ते कशासाठीं हैं न सुचून असेल वा सरावान असेल तो तिथूनहि माग फिरला तो थेट न्हाणीत आला मनातल्या अर्धवट बेतान त्याला न्हाणीत आणल होत पण सतापाच्या आठवणीन त्याचा हात - तोड धुण्याचा बेत रद्द झाला दमासरशी सारे उबरेठे ओलाडत आणि कुण्या-कुण्याला ठोकरावत बाळ एकदम न्हराड्यात आला. खाटाच्या चळतीतली सर्वात वरची खाट झटक्यान तिरकस केली. मधली एक बाहेर फरफटली. मधल्या घरात आणली.

आदळली. अंथरुणातल्या बंगरशा बोकड्यातून आपल्या वाट्याच अथरुण काढल, खाटेवर पसरवल. अंगावर दुसा अन् खाटेवर अंग एकाच दमात आदळल. खालीवर दुसा मुडपत तो कसाबसा शरीरान स्थिर होऊ लागला.

त्याचा हा अपरिचित अवतार पाहून बघत असणारी सुधा स्तमित झाली होती. त्यान खोट पसरल्यापासून ती स्वयंपाकघराच्या उंबरठ्यावर उभी होती. त्याची एकूण - एक हालचाल पाहात होती. तो स्थिर झाल्यावर मोठ्याच गभीरपणान आणि धाडसान म्हणाली,

“का रे बाळ, काय झाल रे ?”

तिच्या अशा दोन - तीन प्रश्नाना बाळन दाद दिली नाही. तिसऱ्यावर मात्र तो डाफरला,

“सागून ठेवतो. माझ्याशी कुणी एक शब्द बोलू नका !”

जरा वेळ असाच गेला. मग पूर्वीपेक्षा अधिक भीत सुधा म्हणाली,

“अरे, पण झाल्य काय - ते तर सागशील ?”

“मेळो ..”

“ओं ?”

“हो. मी मेळो आहे !”

“हे रे काय बोलण झाल ?”

“सागून तू काय करणार आहेस ग ?” मोठी आजीबाईसारखी विचारत्येस तर ! ओं ?”

बोलाबरोबर तो तिच्याकडे रोखून पाहू लागला. यावेळी त्याच टोपर उशीवर होत. हाताच्या तळव्यात मान तोलली होती डोळे खाऊ की गिळू अशा तऱ्हेन सुधाकडे बघत होते.

त्याच्या डोळ्यातली आग तिला सोसवेना तेव्हा तिन मान खाली घातली. पण म्हणाली,

“जेवण तरी करून घ्यायला हव होत —”

“सागितल ना, माझ्याशी कुणी बोलायच काम नाही म्हणून ?”

“बोलत्येय कोण ! जेवण करून घे म्हणत्येय. मघाची आमटी आणि भाकरी ठेवली आहे मी तुझ्यासाठी !”

“फेक ती आमटी - भाकरी नेऊन मोरीत. मला यापुढ तुमच्या घरातलं

काहीं एक नको — ”

“ वा ५५ रे शहाण्या ! अन्नाला कुठ अस म्हणत असतात काय कधी ? ”

तस त्यान परत तोडावरल पाघरण फेकल. एका हातान मघासारख डोक तोलत म्हणाला,

“ तू करगळीएवढी कार्टी मला अकल शिकवायला आलीस काय इथ ? होत्येस की नाही आपल्या कामाला चालती ? ”

आणि ती तिथन हालली असेल अशा समजुतीन तो परत अंथरुणावर निपचित होऊ लागला. तशात जेमतेम एक पाऊल माग घेतलेली सुधा म्हणत होती,

“ मग नाही येत म्हणतोस जेवायला, नाही रे ? ”

“ अरे ! परत तुझ तेंच ? ”

बाळन आपल्या सराईत पवित्र्यात तिच्याकडे बघत म्हटल,

“ जात्येस इथून की देऊ दान थोबाडात ठेवून ? ओं ? बोल लवकर ? ”

आता मात्र सुधा बोलली तर नाहीच — पण तिथन हल्ली. घरात तिसर नसल्यान बाळच्या थोबाडण्याची तिला भीति वाटली असावी म्हणून सरळ सैपाकघरात परतली. वातावरणात तादूळ निवडण्याइतका उजेड नसल्याच तिच्या लक्षात आल. ती दिवाबत्तीच्या कामी लागली मग चूल पेटवली खिचडीसाठी आधण ठेवल. जाळ मनाजोगा पेटला होता. शिवाय तिला मय्ये वेळहि होता. तो भरून काढण्यासाठी तिन दसरातून ‘समाज — शिक्षण’ काढल. चुलीशीच बसून ती ते वाचू लागली जसजसा अधार वाढत चालला तसतशी ती पुस्तक वाचनासाठी कधी पाठीमागल्या भितीवरील दिवालगिरीचा तर कधी पुढ्यातल्या चुलीतला प्रकाश आळीपाळीन वापरू लागली.

सुधाची पाच — सात पान घोकून झाली असतील वा नसतीलहि — तशात आप्पा घरी आले. आज ते शाम — छापखाना सुटल्यावर भारत — मुद्रण — कलामदिरात गेले असल्यान त्याना घरी यायला खूप उशीर झाला होता. आता चपल काढताना त्यानी टेबलवर पाहिलं. तिथ कदील नव्हता. मुख्य खुर्चीसुद्धा रिकामीच होती. त्यामुळ बाळ जेवत असेल अशी कल्पना करीत ते मधल्या खोलीतला अंधार ओलाडत सैपाकघरात आले. येताना मधल्या खोलीतली खाट त्याच्या पायांना अडली नाही. ती दिसण तर शक्यच नव्हत.

तेव्हा स्वयंपाकघरात पोचल्यावर ते म्हणाले,

“ का ग, कुठ गेलीत हीं मुल ? ”

“ कोण ? ”

“ गजू - बाळ वगैरे ? ”

“ दादा, कुण्यातरी प्रेसमध्ये गेला आहे ”

“ प्रेसमध्ये, तो ग कशाला ? ”

“ काम बघायला . ”

“ कोण म्हणे ? ”

“ त्यानच सांगितल ”

“ पोर आहे झाल — ”

ते स्वतः पुटपुटले.

“ प्रेसच कोणत काम येत तर कुणी काम देणार आहे त्याला. ”

“ तो तर म्हणाला की फोल्डिंग की काय म्हणतात ते काम कुणालाहि करता येत म्हणून ? ”

“ अस्सं. ते म्हणत्येस ”

पण आप्पा लगेच म्हणाले,

“ पण तेंहि त्याला मिळायच नाही — ”

“ का ? ”

“ कारण दोन आहेत. एक तर अशीं काम प्रेसमध्ये काम करणारी माणसच स्वतःच्या घरी घेऊन जात असतात. फावल्या वेळात बायका - पोराकरवीं करवून घेत असतात.. दुसर, कामगाराच्या युनियनन कॉन्ट्रॅक्ट - पद्धतीन काम करण्यावर बंदी घातली आहे — ”

“ मग प्रेसमधली माणस कशी करतात तर घरी नेऊन तीं कामं ? ”

“ अग, बंदी असलेल्या सर्वच बाबी प्रत्यक्षात थोड्या बंद राहतात ”

आपण कुणाशी बोलतो ते लक्षात आल्यावर आप्पा म्हणाले,

“ आणि हो, बाळ दिसत नाही ? ”

तशी सुधान तिच्यावर बेतेपर्यंतच सार बाळ-प्रकरण आप्पाना सांगायला सुरुवात केली. ते पुरत ऐकण्यापूर्वीच आप्पा बाळच्या खोलीत आले. चालताना खाटेला अड्डं नये म्हणून आधारभर, अंदाजान डोळे वासत ते म्हणत होते,

“ का रे बाळ, कुठ आहेस रे ? ”

एकदा म्हणाले,

“ झोपला कारे, बाळ ! ”

पण बाळन हा-हूहि केल नाही.

तोवर दिवालगिरी घेऊन सुधा उबऱ्यात उभी झाली अंधारात किंचित्सा उजेड झाला. खोलीच्या एका कोपऱ्यात टाकलेला खाटेचा लावट-चौकोनी तुरडा आपणा अधुकासा दिसला. त्यावर आप्पा वाकले. शेवटी, हाऊ मारता मारताच त्यानी बाळच पावसण काढण्याचा प्रयत्न केला. तसा तोवर त्याच्या दिशेला तोड करून असलेला बाळ झटक्यानिशी तोंड फिरवू लागला. बाळच्या या वागणुकीन, आप्पांमधली त्याच्याविषयीची भीति कमी झाली. पण ती संपूर्ण कमी झाली नव्हती. ते विचारू लागले.

“ का रे, काय झाल रे ? ”

एक नाही की दोन नाही.

“ हे बघ, मी काय म्हणतोय ? ”

“ माझ्याशीं कुणी बोलू नका ”

“ अरे, पण झालय काय-ते तर सागशील ? ”

“ सागतो ना, की माझ्याशीं— ”

“ हे बघ. काय झाल ते साग बर मुकाट्यान ! उगाच फणफण नको आहे मला ”

आता बाळ, खर की खोट कुणास माहीत रडत म्हणाला,

“ करा, तुम्ही पण करा माझा इन्सल्ट ! आमचे सारीकडून ग्रहच फिरले तेव्हा तुम्हीसुद्धा कशाला गप्प बसता ? ”

आणि तो रडू लागला. मोठमोठ्यान.

“ अरे, पण झालय काय तें तर साग— ”

आप्पा जीव तोडून म्हणाले,

अशी कोणती आपत्ति आलीय तुझ्यावर ? कुणी केला तुझा अपमान ? आणि अपमान होण्याइतका का तू मोठा झालाय एवढ्यात ? ”

आप्पाचा हा स्वर आणि अवतारहि बाळला नवा होता. त्याला काय माहीत की आज ते देखील कुठून तरी पोळून आलेले आहेत म्हणून ! तो

आपला त्याना नेहमीचे आप्पा मानून बोलत होता,

“अपमान व्हायला मोठच व्हाव लागत, असं थोडच आहे. ज्याना स्वाभिमान आहे, त्या माणसाला आपला अपमान जाणवल्यावाचून राहात नाही . मग तो वयान केवढाहि का असेना—”

माग कोणत्या तरी नाटकात काम करताना बाळन हेच वाक्य पाठ केल होत. नाटकापूर्वी तो हे घरीं घोळत असल्यान आप्पाच्या स्मरणात राहिल. आता मात्र ते त्याना सहन झाल नाही. ते परत आवाज चढवत म्हणाले,

“हे बघ, अशी नाटकी भाषा नको आहे, सागायच असल तर साग आणि नसल तर मर आपल्या खाटेवर

“नाहीतर काय !

“मनुष्य इकडे आपल्या चितेत मरतोय, आणि हीं काटीं आपलच लावताहेत एकेक माग ”

बोलता बोलता आप्पा खाटेच्या आजूबाजूनीं मागपुढ करू लागले. जराभरात काहीं एक न सुचून तरारा चालत व्हराड्यात आले. अगावरला एकेक कपडा काढू लागले. अधारातच.

अशात खोकला आल्यान गजूचा त्याना सुगावा लागला. अंधारातल्या खुर्चीत गजू यापूर्वीच येऊन बसला असावा. तो केव्हा, कधी-कसा आला. याबद्दल आणि विशेषतः त्याला कुठ काम मिळाल कीं नाहीं याबद्दल आप्पानी चौकशी करावीशी वाटली. पण तशात बाळच्या खाटेवरून वाढत्या हुदक्याचा आवाज आला. आप्पाकडून तो सोसवला नाहीं कपडे काढण्याच काम अर्धवट टाकून ते तरारा चालीन परत बाळच्या खोलीत गेले.

आता बाळ खाटेवर उठून बसला होता. त्याचे गुडघे पोटाशीं होते. त्यात खुपसलेल्या तोंडातून हुदके निघत होते. ते बाळच सार अंग थरथरवत होते. यामुळ आप्पा एकदम त्याच्या अगावर चवताळत ओरडले,

“सागतोस आता मुकाट्यान की फोडू थोबाड, बोल लवकर ?”

अन् त्यानी हातहि उगारला.

तोवर आप्पाचा हा कचित्काळीं दिसगारा अवतार पाहण्यासाठीं म्हणा अगर बाळला ब्रचावण्यासाठीं म्हणा गजू त्या खोलीत दाखल झाला होता. ऐनवेळीं आप्पाना आवरता याव, अशा बेतान, तिथ उभा राहिला होता. पण बाळ न बोलल्यामुळं

आणि त्याचे हुदके कमी झाल्यामुळ आपाचा उगारलेला हात तसाच राहिला होता. त्यामुळं आता गजू बाळच्या खाटेवर टेकला. एक हात त्याच्या पाठीवर ठेवला दुसऱ्यान गुडघ्यातून तोड काढत विचारू लागला,

“ काय झाल तर साग ना रे, सरळ सरळ ? ”

“ नाथेसरानी माझा वर्गात अपमान केला ! ”

“ कशाबद्दल रे ? ”

“ युनिफॉर्मचे पैसे नाही भरले म्हणून ! ”

“ हात तुझ्या तर ! आणि तितक्यासाठी रडतोय ? ”

“ म्हणजे काय ? ”

बाळ चवताळत म्हणाला,

“ एवढ्या सान्या मुलासमोर त्यानी मला वर्गोबाहेर हो म्हणून म्हणाव-हा काय कमी अपमान झाला माझा ? ”

“ वाः का नाही ! ”

उगारलेला हात खाली घेत नि उरलेले कपडे काढण्याच्या आठवणीन परत व्हराड्यात जात आपा म्हणाले,

“ आपला बाळ म्हणजे काय लहान-सहान मनुष्य समजतो तू ? आता तो तर जवाहरलाल नेहरूइतका मोठा झाला आहे ! ”

“ मोठ्याच नाही म्हणत आपासाहेब ! ”

बाळ व्हराड्याकडे तोड करून म्हणाला,

“ प्रश्न युनिफॉर्मचा आहे. या एक-दोन दिवसात मला पैसे भरता आले नाहीत तर सर मला वर्गात बसू देणार नाहीत ! ”

“ नाही बसू देणार, तर सोड शाळा आणि बस घरात ! ”

आपा सतापान जागच्या जागी थरथरत म्हणाले,

“ सागतोस कुणाला इथ ? माझ्या बापान काहीं माझ्यापाशीं इस्टेट ठेवली नाही तर तुम्हा लोकांचे सारे लाड पुरवायला हवा तितका पैसा तीतून वेळच्या वेळी वापरता येईल !

“ मी सागून ठेवतो. माझ्याच्यान तुमच शिक्षण पुर होण शक्य नाही. माझ्या भरवशावर कुणी राहू नये. धरा मिळेल तिथ नोकऱ्या आणि भरा आपापली पोट ! सागता कुणाला एवढी मिजास ? ”

बोलून चुकल्यावर आप्पाच्या लक्षात आल, आपण अनेकवचनी बोलायला नको होत म्हणून अर्थात् हे गजूच्या चेहऱ्याकडे लक्ष गेल्यावरच आप्पांना फार जाणवल. स्वतःच्या शस्त्रान ते स्वतःच दुखावले गेले. शेवटी ही जखम स्वतःच कुरवाळूहि लागले. शक्य तितका स्वर काबूत ठेवून वातावरणावर बोट लागले,

“मी काही स्वस्थ बसलेलों नाही ! मला शक्य तें सार करीतच आहे. हव तेव्हा वाटेल तिथ धडपडतोच आहे ! पण तुमच्या दैवान नाही येत मला यश त्याला मी तरी काय करू ?

“काय मला वाटत नसेल की माझीं मुल शिकली पाहिजेत, मोठी झाली पाहिजेत—समाजात मानान जगली पाहिजेत म्हणून ?”

जेवण होईपर्यंत आप्पा असच बोलत राहिले त्याच बोलण बाळ—सुधाला किती समजल कुणास माहीत—पण ते गजूला इतक लागलं की, पेठ्याच्या रुम-बाहेर पडल्यापासून आतावर त्यान डोक्यात जो विचार घोळवत ठेवला होता तो—कुठल्या कुठ नाहींसा झाला कदाचित् आप्पाच्या सतापाच्या ओघात तो वाहूनहि गेला असावा.

या सर्वोमुळ आपल्या युनिफॉर्मबद्दल गजून घरात चकार शब्द काढला नाही. स्वतःशीच विचार करीत तो झोपी गेला.

—

आठ

पिशवी खाद्यावर टाकून आप्पा घराबाहेर पडताच गजून पाणी भरण्याचं काम बंद केलं. तें पूर्ण होईपर्यंत केशव घरात राहील कीं नाहीं—या शकेन गजूला हातातल काम अर्धवट टाकाव लागल. लगबगीन हातपाय धुवून तो जोशी-बुवाच्या पायऱ्या चढला.

केशव भितीला टेकून बसला होता. त्याच्या हातात एक 'कायम' डायरी होती. कापिंग पेन्सिलन तीत मुला-मुलीचे पत्ते सर्वभर लिहिले होते. एखाद्या रिकामटेकड्यान ती बारकाईन चाळली असती तर तीतून विदर्भोतल एकहि गाव सुटल नसल्याच त्याच्या लक्षात आल असत. या डायरींतल्या काही पत्त्यावर फुल्या मारल्या होत्या. तसे तीत काहीं अगदीं नव्यानहि लिहिल्यासारखे दिसत होते.

रोज घराबाहेर पडण्यापूर्वी केशव ही डायरी चाळत बसत असे. ती चाळता चाळता त्याच्या डोक्यात काहीं तरी विचार येत असत. मग तो उत्साहासरशीं जोशीबुवाना त्यावेळचा ग्रहयोग विचारीत असे. तो अनुकूल वाटला तर केशव तडक तयारी करीत असे. देवापाशीं डोक टेकवत असे. अंगात शक्य तितके

येथे जिद्द संपते । ६५

सभ्य कपडे घालत असे. बाहेर पडताना कुणी हटकू नये म्हणून घरातल्याना आधीच सागून देत असे. मग घराबाहेर पडलेला केशव कधी कधी तर आठवडा-आठवडाभर चाळीला दिसत नसे. दुकानावर भेटत नसे. परते तेव्हा कधी कधी त्याच्याजवळ घराला दोन-दोन महिने पुरेल इतका किराणा वा धान्य राहात असे. कापड पण राहात असे कधी कधी.

ग्रहयोग प्रतिकूल असतो तेव्हा मात्र तो सहसा 'डायरी'तल्या पत्त्याऋडे' जात नसे धोपटमार्गी माणसासारख्या आपल्या नाणे बदलवून देणाऱ्या दुकानावर जाऊन बसत असे. त्याच्या दुकानावर सतत माणसा-पाहुण्याची ये-जा सुरू असे. पाहुण्याकडूनच चहा-विड्या होत असत. पाहुणे दुकानात नसत तेव्हाहि केशव आतासारखा डायरी चाळत बसलेला असे. एवढ्याचसाठी कदाचित् तो दुकानाच भाड भरत असावा. कारण त्याच दुकान फारस चालत नसे. शिवाय घर पाहून पाहुण्यामधला आपला सभ्यपणा कमी होईल अशीहि त्याची कल्पना होती तरीहि अधून-मधून काही पाहुणे त्याच्या घरात येऊन थडकत असत. ये-जा करणाऱ्याच्या बावर्तीत-या बाड्यात वाचमेकरच्या घरानंतर जोशीबुवाच्याच घराचा क्रमांक लागत होता.

यावेळी, कशान तरी चेहरा खूष असलेल्या केशवला पाहून आपल दैव जोरावर आहे, अस गजूल वाटल. तो बोलण्यापूर्वीच, बोलण्यात पटाईत असलेला केशव म्हणाला,

“काय गजाभाऊ, कस काय येण केल ?”

सतरजीच्या रिकाम्या कोपऱ्यावर हात मारून तो म्हणाला,

“या, बसा असे !”

गजू बसला. पण त्याच्याच्यान एकदम मुद्द्याच बोलवेना काहीं तरी बोलावं म्हणून त्यान जोशीबुवाची चौकशी केली. ते कुठ तरी कुडली काढायला गेले होते दुसऱ्यादा केशवच्या आईची चौकशी केली. ती कुठतरी सवाण म्हणून गेली होती. तिसऱ्यादा गजू लीलाची चौकशी करणार होता; पण तीच त्याला घरातून रिकाम्या बाटल्या घेऊन ओसरी ओलाडताना दिसली पायऱ्या उतरताना ती मोठ्यान म्हणत होती,

“तो, तो, तो पाहणा बरा दिसतो—

“हो, हो, हो पाहणा चांगला दिसतो !”

तिचा आवाज नाहीसा होतो न होतो तर केशवन डायरी खिशात घालताना गजूला विचारल,

“ह, बोला गजाभाऊ-कस काय येण केल ? ”

“आले होतो सहज ! ”

“सहज, आणि तुम्ही ? ”

“ . . . ”

“बोला, बोला कस येण केल ते ? ”

“बोल्च म्हणता ? ”

“वा ! का नाही ? अवश्य ! निःसकोचपणे बोला ! ”

“मला तुमच्याशी एक काम होत ! ”

“कसल बुवा ? ”

“ . . . ”

“बोला ना ? ”

“मला काही पैसे हवे होते ? ”

“तुम्हाला की, आप्पासाहेबाना ? ”

“अ मलाच ”

“कशाला हो ? तुम्हाला एवढ काय काम पडल पैशाच ? ”

“हवे होते, युनिफॉर्मसाठी ”

“म्हणजे, तुमच्यावर देखील ही आपत्ति आलेली दिसते ? ”

“हो ना हो—”

“म्हणजे, सगळीकडेच ही स्थानिक साथ पसरलेली दिसते काल की परवा अण्णासाहेब सागत होते की आमच्या लीलानहि युनिफॉर्मच्या नावान पैसे नेले म्हणून ! ”

“हो. नेले असतील. सरकारन ठरविल आहे म्हणतात की, शाळेतल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला सारखा पोषाख असायला हवा म्हणून ! ”

“सरकार आता काय ठरवील, याचा काही एक नेम राहिला नाही-गजा-भाऊ ! ”

राजकारणातलं आपल ज्ञान आणि मत पाजळायला गजूखेरीज दुसर ठिकाण नाही अस नेहमी मानणारा केशव आता म्हणत होता,

“साल सरकार स्वतः वाटेल तो बौक फर्मावतें अन्, तो पुरवायला पैसा मात्र जनतेचा वापरते.

“अहो, षोक नार्हीतर मग काय गजाननराव ?

“ए सी सी. साठीं कपडे शिवा, त्याना इस्तरी, स्टॉर्च करायला पैसा लावा, विद्यार्थ्यांना दिल्या जाणाऱ्या अंड्याचे पैसे द्या, शिवाय डिफेन्स-फंड वेगळा, माजी सैनिकांना मदत वेगळी. शिक्षक-दिनाला मदत वेगळी. स्मॉल पॉक्स की काय म्हणतात-त्याला मदत करावी आम्हीच. टी बी. निर्मूलनासाठी मदत आमची. अल्पबचतीची तिकिट विकत घ्या आम्हीच हज्जार भानगडी आहेत साल्या ह्या सरकारच्या आणि त्याच्या शिक्षणाच्या

“अहो, चिड्ड नको तर काय करू ?

“आता तुम्हीच सागा बर, एखाद्या आपल्यासारख्या गरीबाचीं चार-पाच मुल एकदम शाळेत शिकत असली तर त्या बिचाऱ्यांना एवढ्या साऱ्यांना पैसा आणायचा कुठला ?

“हे झाल मुलाच्या बाबतींत. मुलीची तर गोष्ट याहिपेक्षा बिक्कट आहे गजाननराव ! त्यांना म्हणे आता शाळेत गृहशास्त्र शिकवताहेत ! त्यांना काय काय लागत माहीत आहे ? नबरच रेशीम लागत. मॅटिंग की काय म्हणतात तो क्लॉथ लागतो. सुया लागतात. लॉकर लागते. रेशीम लागत. विणकाम करायच ते-ते- त्याला काय म्हणतात-ते नाही हो घनगड ? हो-हो, रीग-ती लागते. जाळी, सिल्क, उलन काय, मला वाटते सार स्टेशनरी दुकान लागत त्यांना

“शिवाय सरकार म्हणत, स्त्रियांनीं शिकल पाहिजे. सागा बर असा कोणता बाप आहे की जो साधा कारकून असल्यावर आपल्या चार मुलींना मॅट्रिक करीपर्यंत जगू शकेल ? ”

एरव्हीं गजून हें ऐकलहि नसत. कोणत तरी काम काढून मध्येच निघून गेला असता. पण आता बिचाऱ्याला सार एकाच लागल. तरीहि वेळेच्या जाणिवेन शेवटी चुळबुळ लागला. म्हणून केशव थाबला तसा घाई करीत गजु म्हणाला,

“बर, माझ काम होऊ शकेल काय ? ”

“किती पैसे हवे होते तुम्हाला ? ”

“ हवे होते सोळा-सतरा रुपये ! ”

शिक्षणाच्या कामीं गजूला लागलेली बहुतेक मदत करावी, अस त्या घराने ठरवून टाकल होत, तरीहि अशा वेळीं प्रत्येक माणूस पडतो तस विचारात पडत केशव म्हणाला,

“ पण हे पैसे तुम्ही देणार कसे ? ”

“ दर महिन्याला पाच-पाच रुपये देत जाईन मी. ”

“ ते झाले पण कुठून ? ”

“ आपासाहेबापासून ”

केशव परत विचारात पडला, तो कदाचित् पाण्याची खेप घेऊन लीला ओसरीतून पसार होत असल्याच पाहून असेल किंवा कदाचित् तिला पाहिल्या-नंतर गजूकडे पाहताच त्याच्यातल्या कोणत्या तरी सैल विचाराना गाठ पडायला लागत असलेल्या अवधीमुळ असेल. पण ती पडताच मात्र त्यान बसल्या जागेहून आपल्या टागत्या कोटात हात घातला. दुकानासाठी वापराव-याच्या चांगल्या नोटातून गजूच्या गरजेपुरते पैसे काढले. त्याच्या स्वाधीन करताना म्हणाला,

“ राग मानणार नसाल, तर एक सांगतो, गजाभाऊ ! ”

“ सांगा ना ? ”

पूर्वपेक्षा उत्साही आवाजात गजू म्हणाला,

“ तुम्ही सांगाल ते वाईट थोडच असेल तर मला राग येईल ”

“ ते झाले म्हणा—”

केशव म्हणाला,

“ हे सार तुमच्या समजण्यावर अवलंबून आहे. तसे तुम्ही वयाच्या मानान समजदार आहात म्हणूनच केवळ तुम्हाला मी सांगतो आहे

“ माझ्या म्हणण्याचा अर्थ, तुम्हाला शिकायचच असेल—अर्थात् यात संशय नाही म्हणा ! तेव्हा तुम्ही एखादी पार्ट-टाईम सर्व्हिस का नाही बघत ?

“ माझ्याजवळ तुम्ही पैसे मागायला आले म्हणून नाही म्हणत बर हे ! नाहीतर उगाच ध्याल आपला गैरसमज करून—”

“ सुळीच नाही—”

गजू एकदम उत्साहाने म्हणाला,

“ सागितल तर तुम्हाला खोट वाटेल, पण मी खरोखर काल एका प्रेसमध्ये काम मिळावायला गेलो होतो ”

“ मग ? ”

“ नाही म्हणतात ! ”

“ अस्स ”

“ म्हणून मलाहि वाटत, एखादी नोकरी बघावी. शाळेचा सारा वरखर्च निभेल. थोडीफार आप्णाना मदत होईल. आहे तुमच्या लक्षात मला करता येण्यासारखी एखादी—नोकरी ? ”

“ पण तुम्हाला कसली नोकरी हवी आहे ? ”

“ मिळेल ती—”

“ तरीहि तुम्हाला मिळत नाही ? ”

“ हो ना शाळा सुरू झाल्यापासून आप्णाच्या नकळत मी पुष्कळ ठिकाणी जाऊन पाहिल. पण माझ्यासारख्याचा एक तर लोकाना बिश्वास येत नाही. पुष्कळसे लोक नोकरी नाहीच म्हणून सांगतात—”

“ बर, तर आधी मला हे सांगा की, तुम्ही कोणती नोकरी करू इच्छिता ? ”

“ सागितल ना, की मिळेल ती नोकरी करायची माझी तयारी आहे म्हणून, या शिक्षणासाठी ”

“ तर मग मी सागेन ती नोकरी करण्यात तुम्हाला कमीपणा तर वाटायचा नाही ना ? ”

“ नाही—नाही. सुळीच नाही. शिक्षणासाठी मी काय वाटेल ते करायला तयार आहे बोला, कोणती नोकरी आहे ? ”

“ आपल्या इथला क्लब माहीत आहे ना तुम्हाला ? ”

“ तो—तो, पेन्शनर—”

“ तोच, तो रावळेच्या ब्रिडिंगमध्ये आहे तो. तिथे जाऊन माझ नाव सांगा, की तुम्हाला नोकरी मिळालीच म्हणून समजा .”

“ खरच. ? ”

“ शबर टक्के खात्री ! ”

“ पण नोकरी कोणती आहे ? ”

“ त्याच तुम्हाला काय करायच ? ”

भाव खात केशव म्हणाला,

“तुम्ही कोणतीही नोकरी करायला तयार आहात ना ? तर मग—”

मिळणाऱ्या नोकरीत कोणते काम करावे लागणार याविषयी गजृची कितीही उत्सुकता असली तरी केशवच्या या वेळच्या ताठ्यामुळ आणि गजृवरील त्याच्या ताज्या उपकाराच्या ओझ्यामुळ गजृला आपली उत्सुकता दुमडून ठेवावी लागली.

—

नऊ

पोतनीसाच्या टेबलाशी जो बाक होता त्यावर आप्पा देशकर एकटेच बसले होते. आतापर्यंत त्याच्या शेजारी बसलेले राजाभाऊ पाध्ये आता पोतनीसाच्या पुढ्यात उभे होते. त्याच्या हाती पगाराची रकम होती तिकीट लावलेल्या पगार-पटावर ते सही करीत होते. पगारासाठी आपला क्रम लावलेले आप्पा सहजपणाने आजूबाजूला बघत होते.

त्या कार्यालयाचे सारचे वातावरण बदलल्यासारखे दिसत होते. आपल्या कामातून कुणीच मान वर करण्याचे धाडस करताना दिसत नव्हत. एखाद्याला कामानिमित्तानेही बोलायचे झाले तर, एक तर तो दुसऱ्याच्या कानाशी लागून बोलत होता — किंवा आपण कामानिमित्ताने बोलतो आहोत हे मासविण्यासाठी फार मोठ्याने तरी बोलत होता. ही दोन्ही प्रकारची बोलणी करताना आणि ती संपेपर्यंत बोलणारा व ऐकणाराही आपापला एकेक कान आणि डोळा बाजूच्या कपार्टमेंटवर ठेवत होता.

पूर्वी भाऊसाहेब बसत असत त्या टेबलभोवती आता प्रयउडचे पार्टिशन

बसविण्यात येत होत. त्याच्या कमरेइतक्या उचीवर अन् चारीकडे हल्ली धुरकट काचा बसविण्याच काम जोरात सुरू होत. पार्टिशनच्या दाराला पुरुषभन्याच्या उचीवर बेल्जियमची अडाकृति काच बसवून झाली होती. दाराला स्प्रिंग होता आणि त्यामुळ ते आतल्यासारखच बाहेरदेखील उलबल — काढल जाऊ शकत होत. पार्टिशनच्या सजावटीच काम अपूर्ण असल तरी दाराशीच्या लाकडी स्टूलवर नवा 'युनिफॉर्म' घातलेला देवराव बसला होता. त्याच्या ढडावरील पट्ट्यावर शाम छापल्यान्याच नव नाव 'शाम प्रिंटिंग ब्यूरो' अस इंग्रजीत छापल होत.

कित्येक दिवसांनी आप्पा या मजल्यावर येत असल्यान त्यांना सार नव वाटत होत. कारग्यान्यात कोणतहि काहींहि नव होत असल्यास इतर ठिकाणी जशी त्यातली झाडून सारी माणस हैं नवेंपण पाहण्यासाठी कधी स्वतःच काम सुरू करण्यापूर्वी तर कधी ड्यूटि सपल्यावर (कुठ कुठ अन् काही काहीं माणस तर हातातल काम टाकूनहि) येत, जमत, पाहात व कधी कधी सल्ल्याची देवाण-वेवाण करीत, तस इथ कधी झाल नव्हत उलट या खात्यातला माणूस त्या खात्यात गेला आणि राउडच्या वेळीं ते बाबासाहेबाच्या लक्षात आल तर त्याला योग्य ती 'एक्स्प्लेनेशन्स' द्यावी लागत हे आणि सर्व प्रेसच नूतनीकरण बाबासाहेबानी चार्ज घेतल्यापासून सर्व कामगाराना माहीत असल्यान ही नवी व्यवस्था आप्पानाहि अगदीच नवी होती.

आप्पाचा क्रमाक आल्याच पाध्येनी सागताच ते उभे झाले. मोठ्याच उत्सुकतेन पगार-पटाशीं गेले. पण आकड्यान त्याना कोकडच केल. ते एकडम म्हणाले,

“ फक्त सतरा रुपये बावन्न पैसे ? ”

“ हो. तेवढेच. ”

तरी आप्पा पोतनीसच्या तोंडाकडे बघत राहिले. जराभरात म्हणाले,

“ हिशोब माझ्या लक्षात नाही आला ”

“ सागतो — ”

म्हणत पोतनीसन रजिस्टर्सच्या एका शेल्फमधून दुसर एक रजिस्टर ओरबाडल, नेमक पान काढल्यावर तो म्हणाला,

“ तुम्हाला पे किती आहे ? ”

“ एकशे दहा — ”

“ हो ना ! ”

पोतनीस म्हणाला,

“ त्यातले ब्याण्णव रुपये अठ्ठावीस नवे पैसे रद्द केलेल्या ‘ बाई विना बुवा ’ या पुस्तकाच्या फॉर्मवद्दल आपल्या नावे टाकण्यात आले ”

पुढला हिशोब आपणा ऐकू येत नव्हता शारीरिक दृष्ट्याहि ते तोल न सावरू शकण्याइतके गळून गेले होते. बाकाचा आधार घेतला होता हिशोब सागून संपवल्यावर पोतनीस त्याच्याकडे समाधानान पाहू लागला. मग हिशोब बरोबर असल्याबद्दल समति मागू लागला नजरेनच. त्यामुळ आपणा पुटपुटाव लागल,

“ तर अस्स आहे म्हणता ”

“ हो ”

“ पण भाऊसाहेबानी तर हे पैसे न कापण्याबद्दल बाबासाहेबाना सांगितलं होत ? ”

‘ असेल. पण माझ्याकडे तस लेखी काही आलेल नाही. त्यामुळ मला हिशोब हा असाच करावा लागला ’

चीड न धरून आप्पानी आकाडताडव सुरू केल,

“ अहो, पण माझे पैसे कापावेत अस तरी कुठ तुम्हाला लेखी आल होत ? ”

शात पण छद्मी सुरात पोतनीस म्हणाला,

“ दाखवतो — ”

मग त्याच थडपणान त्यान आपल्या कुलूपबंद कपाटातून एक चिकट फाईल काढली तीतल नेमक पान काढून फाईलसह ते आप्पापुढ धरल. आप्पा देशकर हवा तो कागद वाचू लागले,

“ आपल्या फर्ममधील प्रुफ-रीडर आत्माराम देशकर यानी तपास-लेल्या ‘ बाई विना बुवा ’ या कादंबरीच्या जितक्या फॉर्मसम्ये कमीत कमी सोळा चुका सापडतील तितके फॉर्म रद्द करण्यात यावेत आणि त्या फॉर्मला लागलेला सर्व खर्च त्याच्या नावे घालावा रद्द होणाऱ्या फॉर्मसच्या छपाईचा खर्च आप्पा देशकराच्या पगारापेक्षा अधिक होत असल्यास

निम्मा खर्च फर्मच्या नावे ' वेस्टेज ' ग्वाल्यात घालावा. ”

सदर मजकूर शुभ्र कोऱ्या कागदावर स्वच्छ अक्षरात टाईप केला होता. खाली ओळखू न येणारी हिरव्या शाईतली नाजूक स्वाक्षरी होती. तिच्या खाली कसात बाबासाहेबांचा नाव स्पष्ट टाईप केला होता. हे सार पाहून थक झालेल्या आप्पाकडे खोलावर — बारकाईन बघत पोतनीस विचारीत होता,

“ आता पटल की नाही ? ”

“ अहो, बाबासाहेबांनी ऑर्डर्सच अशा काढल्या आहेत की, फर्ममधला कोणताही व्यवहार तोडी असता कामा नये. अर्थात् तुमच्यापर्यंत अद्याप त्याचा कारभार पोचला नसल्यान तुम्हाला हे माहीत असण शक्य नाही म्हणा — ”

थाबून तो म्हणाला,

“ शिवाय तुम्हीं पडलीं सरळ माणस ! ”

इथे मात्र नकळत आप्पाकडून त्याच्याकडे रोखून पाहिल गेले. तशी त्यान त्याच्यावरली नजरच काढली फाईल कुलुपात ठेवू लागला. मग पगारपट आप्पापुढे सरकवत म्हणाला,

“ ह, आटोपा लवकर ! ”

“ अहो, पण एवढ्या पैशात माझ कस — ? ”

“ तो प्रश्न माझ्या स्वाधीन नाही — ”

त्यान बोलायला सुरुवात केली.

“ जे काय सागायच ते एक तर लेखी या किंवा कपार्टमेंटमध्ये सागा — ”

आप्पा आणखी चिडले पण जबाबदारीच्या जाणिवेन त्याच्याच्यान कागद — पेनला शिववले नाही. पण राहिलहि नाही — तेव्हा तरारा चालत कपार्टमेंटकडे आले. अशाहि स्थितीत त्यांना ओल्या लाकडाचा आणि स्प्रिटरचा वास जाणवला. लाकडाचा कुरळा कीस अन् काचाची अनेक कोनी कात्रण तुडवत ते कपार्टमेंटला भिडले. नेमका त्याच वेळी दाराशीचा स्टूल रिकामा असल्यान ते धसमुसळपणान एकदम घुसू शकले बाबासाहेबांच्या टेबलला ते टेकीपर्यंत कपार्टमेंटच दार त्याच्या अवस्थेसारखे आत — बाहेर करीत होते.

आप्पा थाबतात न थाबतात तो बाबासाहेबांनी भुवया चढवत त्याच्याकडे पाहिल खर नर ओरडायच तेवढ्यान ओरडायला आपला आवाज धोका

देईल की काय याचा ते अदाज घेत होते. तो येईपर्यंत आप्पानी स्वतःला बोलण्याइतक काबूत आणल होत. पण त्याच्या तोडून काहीं निघण्यापूर्वी बाबासाहेबच ओरडले,

“गेट आऊट ! ”

“म म मला तुमच्याशी ! ”

“आय से, यू गेट आऊट ! ”

“पण ”

“सागतो ते करा पहिल्यादा—”

खुर्चीतून उठत नि एक हात बाहेर उडवत बाबासाहेब म्हणाले,

“पहिल्यादा तुम्ही बाहेर व्हा ! ”

यावर आप्पासाहेब बोलले नसले—तरी हललेहि नाहीत. इकडे एका हातान कॅलबेलच बटन पुग करीत अन् परत दुसरा हात बाहेर उडवत आप्पाना बाबासाहेब म्हणत होते,

“आता तुम्ही होताहात बाहेर, की धक्के मारून काढायला लावू ? ”

आता मात्र रेगाळत-रेगाळत का होईना, आप्पा बाहेर होऊ लागले. त्याच्याच गतीन बाबासाहेबहि त्याच्यावर चालत होते. आप्पा पूर्णतया रूमच्या बाहेर होनाच बाबासाहेबाचा चेहरा बदलू लागला. भुवया कपाळावरून डोळ्या-वर आल्या. आवाजहि स्वाभाविक करून ते म्हणाले,

“थावा तिथ ! ”

आप्पा थाबले.

या वेळीं सार कार्यालय त्याच्याकडे बघत होत. एकटा पोतनीस हनुवटीला दोंट-पेनच टोक लावून गालातल्या गालात हसत असला तरी बाकीची सारी फासावर अडकवल्या जागान्याकडे बघाव, त्या हळहळीन आप्पाकडे बघत होती.

इकडे तालीम घेताना दिग्दर्शक शिक्कतो त्या सुराविर्भावात बाबासाहेब आप्पाना म्हणत होते,

“आता म्हणा, मे आय कम इन् सर ? ”

“मे आय कर्मिंग, सर ? ”

“थावा—”

आत जाताना बाबासाहेब म्हणाले,

“ थाबा, इथच. ”

मग घाईन बाबासाहेब आत आले. खुर्चीवर बसले. दारातल्या आप्पाकडे बघत म्हणाले,

“ ह, म्हणा आता— ”

“ मे आय कर्मिंग, सर ? ”

कसेबसे आप्पा आत आले. तेव्हा अगदी काहीच झाल नाही, अशा चेहऱ्यान बाबासाहेब आपल्या कामात व्यग्र दिसत होते. आप्पाकडे न पाहता म्हणालेहि,

“ यू कॅन सीट ! ”

पण आता आप्पाची खुर्चीत बसायची हिमत होण शक्य नव्हत. ते उभेच राहिले. तरी बाबासाहेब म्हणत होते,

“ यावर, जर तुम्हाला खुर्चीत बसायच नसल तर काय म्हणायच असत, माहीत आहे ? ”

आपपाना मान हलवावी लागली,
बाबासाहेबाना तेंच हव होत ते म्हणाले,

“ थॅक्स ! एक्स्क्यूज सर— ”

तेच म्हणाले,

“ म्हणा ! पाहता काय ? ”

आपपाना हेहि म्हणाव लागल.

बाबासाहेब म्हणाले,

“ या सर्वांना काय म्हणतात, माहीत आहे ? ”

“ ”

“ याला म्हणतात, मॅनर्स ! समजल. ”

आपपानी मान हलवली.

“ ह, आता बोला, तुम्ही कशासाठी आला होतात, माझ्याकडे ? ”

अशा प्रसंगानंतर आपली तक्रार माडण किती अबघड आहे हे कधीहि अनुभवास न आलेल्या बाबासाहेबानीं आग्रहच असा धरला की, त्यामुळ आप्पांना तोंड उघडण हे आत्मसरक्षणासाठी धडपडण्याइतक महत्वाच वाटल. त्यामुळ जेमतेम तोंडातून आवाज काढत आप्पांनी आपली तक्रार सांगण्याचा

प्रयत्न केला. ती पुरती ऐकण्यापूर्वीच बाबासाहेब म्हणाले,

“ बर मग ? तुमच म्हणण काय आहे ? ”

“ म्हणण काही नाही. माझ्या पगारातली एवढी रक्कम कापली गेली तर माझ—”

“ हा विचार तुम्ही प्रुफ तपासताना करावयास हवा होता—”

“ पण होऊ नये ते आता झाल आहे. त्याचा मला पश्चात्ताप वाटतो, बाबासाहेब ! ”

“ वाटत असेल—”

बाबासाहेब म्हणाले,

“ नुसत्या पश्चात्तापान कुठ झालेल नुकसान भरून निघत असत काय ? यू. नो. च्या चिटणिसाच्या विमान-अपघातातून वैमानिक वाचला असता आणि त्यान जगापुढ नुसता पश्चात्ताप व्यक्त केला असता तर चिटणिसाची प्राणहानि भरून निघाली असती, अस वाटत का तुम्हाला ? ”

“ तस नाही म्हणा. पण मी सर्वस्वी याच पगारावर अवलंबून आहे. नुसत बावीस रुपये घरभाड द्याव लागत मला ! ”

बाबासाहेब गप्प पाहून आप्पा धाडसावत म्हणाले,

“ याविषयी मी भाऊसाहेबांशी बोळलो असताना त्यांनी यावेळी तरी पैसे कापले जाणार नाहीत, अस आपल्यासमोर—”

“ हो, आठवत. तुम्हाला हे आठवत, त्याअर्थी त्याच दिवशी मीहि भाऊसाहेबाना माझ्या व्यवहारात ढवळाढवळ करायची नाही-अस सांगित-ल्याचहि तुम्हाला आठवत असावच ? ”

आप्पा गप्प झाले.

बाबासाहेब म्हणत होते,

“ तेव्हा ठरल्याप्रमाण आणि माझ्या शिस्तीप्रमाण तुम्हाला हा दड सोमलाच पाहिजे

“ आणखी काही ? ”

आप्पा मोठ्या धाडसान म्हणाले,

“ पण बाबासाहेब; माझ्या प्रपन्चाच कस—

“ माझ्या म्हणण्याचा अर्थ, मला महिनाभर खर्चायला पैसा राहणार नाही !

तेव्हा आपल्याला कापायचीच असली रक्कम तर निदान दरमहा थोडी-थोडी तरी कापावी-एवढी माझी विनंति दुसर काहीं नाही .”

“ हे प्रकरण अगदी वेगळ आहे याचा नि त्याचा काही एक संबंध नाही ही सर्व रक्कम तुम्ही याच पेमधून कापून घ्यायला हवी.

“ आता राहिला तुमच्या खर्चाचा प्रश्न त्यासाठी तुम्ही डिपार्टमेंटच्या थ्रु फर्मकडे अॅडव्हान्सची वेगळी डिमांड करा. फर्म तिचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करील ”

यातून दिलासा मिळवून आप्पा म्हणाले,

“ फर्म मला नक्की अॅडव्हान्स देऊ शकेल काय ? ”

“ ते मला आत्ताच नाही सांगता यायच ! या क्षणीं तुम्हाला मिळेल तेवढे पेमेन्ट घेतल पाहिजे तुम्ही जाऊ शकता ”

तरीहि आप्पानी तोड हलविण्याचा प्रयत्न केला. निदान तसे वाटून बाबासाहेब म्हणाले,

“ डोन्ट बॉदर मी. यू मस्ट गो नाऊ ! ”

कपार्टमेंटबाहेर पडलेल्या आप्पानी परत पोतनीसाचा टेबल गाठला. सतरा रुपये बावन्न नया पैशाची रक्कम खिशात घातली. एकशे दहा रुपयावर सही केली. बाकीच्या पैशाची प्रेसकडून तिकीट लावलेली पावती घेतली. तीहि त्याना मिळाल्याची पोतनीसन स्थानिक टपाल-बुकात नोंद करून त्याची सही घेतली.

आप्पा देशकर घरी जाण्यासाठी चौकावर बसची वाट पाहू लागले. नेहमी-पेक्षा त्याना ऑफिसमधून बाहेर पडायला वेळ झाल्यान बसहि लवकर मिळत नव्हती. त्या भागात येणाऱ्या बसेसच प्रमाण आता कमी झाल असून वाट पाहणाऱ्याची राग मोठी होती. आप्पा देशकर सर्वात शेवटी उभे होते.

—

द्रष्टा

युनिफॉर्म मिळाल्याबद्दल गजून रजिस्टरवर सही केली. मग पेटद्याना नमस्कार करून तो त्याच्या रूमबाहेर पडला. व्हराड्यात आला. बाळसाठीं आवारभर नजर घुमवत पाहू लागला. बाळच्या सुपूर्द युनिफॉर्म करून गजूल आपल्या कामाकडे जायच होत बराच वेळ वाट पाहून शेवटीं त्यान बाळबद्दल चौकशी केली. युनिफॉर्म मिळाल्याच्या आनदात तो गजूल विसरून सोबत्यासोबतच घराच्या वाटेन लागला होता. त्याच्या घराकडे जाणारा दुसरा कुणी सोबती दिसतो की काय हे पहात गजून विचार पक्का केला. विचारानिशी त्यान कपड्याची घडी काखोटीत मारली. एका काखोटीत त्यान पुस्तकाचा गड्डा आवळून धरला होता. ह्या साऱ्या लबाजम्यानिशीं त्यान आपली ठराविक वाट धरली.

पाहता-पाहता गजू क्लबच्या आवारात आला. तें भल मोठ आवार तारेच्या कुपणान वेढल होत. कुपणा-कुपणान हिरवीकच मेदी होती. ती कातीव, कोरीव अन् गजूच्या उचीइतक्या उचीची होती. आवारात, शोभेश ठिकाणी इग्रजी झाड होती. त्यापैकी ज्याची वाढ पूर्ण व्हायची होती त्याच्या बुडाशी चार-पाच इंच

उचीची अन् मातीची आळी होती. काहीभोवती नारेची तर काहीभोवती वास्याची कुपण होती. त्या आतली बहुतेक सारी झाड बाँव-कट केलेल्या आणि फ्रॉक घातलेल्या बालिकासारखी दिसत होती.

आवाराच्या मधोमध जुनाट बाधणीची इमारत होती. दोन्ही बाजूना वर्तुळाकार खोल्या असलेली. त्या खोल्याचें एकेक दार आणि तीन-तीन पायऱ्या समोरच्या भागात उतरत होत्या. आतल्या बगलेंतलीं दार दोन्ही खोल्यांना जोडणाऱ्या लाकडी जाळीच्या बहराड्यात उतरली होती. हा बहराडा साधारणतः चाळीस तरी फूट लांब असावा. लाकडी, जुनाट रिपाच्या जाळीवर द्राक्ष, जास्वद वगैरेचे वेल रेललेले होते.

हॉलमध्ये जुनाट घडणीच ऐषारामी फर्निचर पडल होत. हॉलच्या एका कोपऱ्यात. मधल्या टेबलवर नवी-जुनी, इंग्रजी-मराठी नियतकालिक इतस्ततः पसरली होती एकीकडे पिंग-पोंगचा टेबल होता. एका कोपऱ्यातल्या दोन भागांपैकीं एकात कॅरम आणि दुसऱ्यात बुद्धिबळ खेळण्याची व्यवस्था होती. हॉलच्या आणखी एका कोपऱ्यात बैठी बिछायत होती. गाद्यावर भितीला टेकून लोड टाकले होते. यापैकीं बहुतेक सर्व ठिकाणी तारुण्य ओलाडलेली माणस पसरली होती.

या सर्वांतून नेमके क्लबचे सेक्रेटरी गजून हुडकून काढले. त्यासाठी त्याला दोघा-तिघाजवळ चौकशी करावी लागली होती.

सेक्रेटरी लोडार्शी पसरले होते. त्याच्या एका गुडघ्यावरल्या दुसऱ्या पायाचा तळवा रेडिओतल्या शास्त्रीय संगीताच्या तालावर हलवला जात होता. मधून मधून गुडघ्याखालचाहि पाय ठेका धरीत होता. गजूनचा तिथ टेकण्याचा हेतू ऐकून त्यानी फार मोठ्या अविकान्याचा आव आणला. त्याच सुरात विचारू लागले, “तुझ नाव काय ?”

गजून सांगितल.

“तुला इथ कुणी पाठविल ?”

हेहि गजून सांगितल. यावर मात्र ते म्हणाले,

“मला तर केशवला सांगून बरेच दिवस झालेत ”

“हो त्यानी मला सांगितल त्याच दिवशीं मी इथ आलों होतो पण तेव्हा आपण कुठ परगावी गेला होतात तरी मी इथ रोज येऊन बघत असतो ”

येथें जिद्द सपते । ८१

“बर पण इथ तुला कोणकोणतीं काम करावीं लागतील, त्याची कल्पना आहे काय ?”

“नाहीं. पण तुम्ही सागाल तीं सारी काम करायची तयारी आहे माझी—”

“म्हणायला सोप आहे ”

ते सोबत्याची समति घेऊ लागले, “काहो क्षीरसागर ?”

मग गजकडे वघत म्हणाले,

“पण लवकरच पळ काढतात इथून नोवर. तेव्हा आधीं पूर्ण विचार कर आणि मग भेट वाटल्यास मला ”

सधि लाबतेस पाहून गजू हिरमुसला न राहवून म्हणाला,

“मी माझ्या परीन विचार करूनच आलो आहे. केशवरावानी मला इथल्या कामाची संपूर्ण कल्पना दिली आहे !”

“मला नाही वाटत !”

सेक्रेटरी म्हणाले, “त्या केशवन काहींतरीच सांगितल असेल तुला तेव्हा परत ”

पण गजू पुटपुटत होता,

“मी कोणतहि काम करण्याच्या हेतून इथ आलो होतो. मी एक गरीब विद्यार्थी आहे. तेव्हा आपल्याकडे नोकरी मिळाली तर माझ्या शिक्षणाला थोडा-फार आधार होईल ”

“ठीक आहे. तर मग इथ सकाळीं चार वाजता याव लागेल ”

“रोज ?”

लक्षात येताच गजू म्हणाला,

“येईन—येईन. मी रोजच यावेळीं उठत असतो ”

“नतर विहिरीच पाणी ओढून सर्व झाडाना टाकाव लागेल !”

“हो, टाकेन. ”

“मग स्टेशनवरून पेपर्स आणावे लागतील ”

“हो, आणेन—”

“पण सायकल आहे तुझ्याकडे ?”

सायकलच काम आपण पायानी निभावू शकू असा, निदान या क्षणी तरी गजूला विश्वास वाटला. पण हे सेक्रेटरीना पटणार नाहीं—म्हणून तो म्हणाला,

“ हो, आहे. ”

“ मग काहीं हरकत नाही

“ नतर-नतर, हो-ही सर्व इमारत झाडून काढावी लागेल ”

तेच त्याला न्याहाळत म्हणाले,

“ गेज-दोनदा । ”

“ दोनदा ? ”

“ म्हणजे ? तू जेवण नसतो वरीत काय रोज दोनदा ? ”

“ काढीन— ”

“ सायकाळी साडे-पाचच्या आत माझ्याकडून कितल्या आणून क्लब उघडून द्यावा लागेल मेबर्सना मग मेबर्स आल्यावर त्यानी सांगितलेली सारी कामं करावी लागतील ”

“ कोणती ? ”

“ हीच, कुणाला बुद्धिबळ काढून दे, कुणाला कॅरम माडून दे, कुणाला पाणी आणून दे तर कुणाला बाहेरून चहा, कॉफी किवा पान, सिगारेट आणून दे— वगैरेंसारखी— ”

“ हो हे मार करीन मी ”

“ रात्री दहा-साडे दहापर्यंत तुला इथ राहाव लागेल मी आलो नाही किवा मधूनच गेलो तर क्लबच्या चाव्या माझ्या घरी पोचत्या कराव्या लागतील. एवढ्या सान्यातून तू टिकलास आमच्याकडे आणि सेक्रेटरी बदलले तर तुला त्याच्या म्हणण्याप्रमाण काम कराव लागेल

“ आहे कबूल ? ”

“ हो ”

“ तर बोल, पगार काय घेशील ? ”

“ द्या तुमच्या नियमाप्रमाण — ”

“ आमचा काहीं नियम नाही आम्हाला तर वाटत की कुणी फुकटात मिळाला तर दार आहे करशील तू हे काम फुकटात ? ”

आपल्या विनोदावर जवळ जवळ तेच हसले. म्हणून हसलेल्या गजून मान हलवली. तसे ते म्हणाले, “ मग बोल, काय पगार हवा तो ? ”

जीवनातल पैशाच मोल अजून गजून माहीत नव्हत. निदान कोणत्या कामाला

किती मोबदला मिळतो हे तरी त्याला माहीत नव्हत. सवड असती तर तो या-
बाबतीत कुणाचा तरी सल्ला घेऊन आला असता. पण अशी शकामुद्धा
तोडातून निघताच हातातल्या पक्षासारखी सधि उडून जाईल अस त्याला
वाटल.

या दरम्यान त्यान आपल्या गरजाचा हिशोब केला. साधारणतः मॅट्रिक
होईपर्यंत आपल्या दरमहा किती खर्च येईल याचा त्यान स्वतःच्या ऐपती-
नुसार अंदाज काढला व तो जसाच्या तसा तोडाबाहेर काढल्यास त्यात व्यवहार
या नात्यान परत काहीं कमी होऊ नये म्हणून त्यान आपली अधिकांत अधिक
अपेक्षा व्यक्त केली तो मोठ्याच धाडसान म्हणाला,

“तीसेक रुपये मिळाले तर बर होईल !”

सेक्रेटरींनी आजूबाजूला पाहिल. त्यासरशीं दृष्टादृष्ट झालेल्या क्षीरसागराना
ते म्हणाले, “ही लुक्स टू नीडी —”

मग गजूल म्हणाले,

“काहीं हरकत नाही. तू मागतोस तेवढा पगार आम्ही तुला देऊ
शकू. तू उद्यापासून कामावर येऊ शकतो पण त्यापूर्वी आम्हाला अर्ज दे एक
लिहून. त्यावर आठ दिवसापूर्वीची तारीख टाक तो आम्ही या रविवारी
सभेपुढे माझ आणि तुला नेमणुकीची ऑर्डर देऊ ”

यामुळ गजूल यात आणखी काहीं गोंधळ असल्याची, होण्याची शक्यता
वाटली. तो भीत भीत म्हणाला,

“कामाला तर उद्यापासून यायच ना ?”

“हो — हो. पण फॉर्मरली अर्ज असाच करायचा ”

आणि परत सेक्रेटरींनी गजूल आपली प्रथा समजावून सांगितली त्याच्या
बोलण्यावर गजूचा विश्वास बसेना. पण अविश्वास दाखविण्याच धाडस त्याच्यात
नसल्यान सधि सापडेल तेव्हा वारवार विचारीत होता,

“पण कामावर तर उद्यापासूनच —”

शेवटी हे न सोसवून सेक्रेटरी एकदा म्हणाले,

“अरे ? छप्पन्नदा तेच ते काय विचारतोस सारखा ? माझ्या बोलण्यावर
तुझा विश्वास दिसत नाही —”

तेव्हा गजू खराखुरा आनंदित झाला

—

अकरा

आनदाच्या उकळ्या दाबत - दाबत गजू वाड्यात शिरला. त्यावेळी आप्पा घरी आले असतील अस त्याला वाटलं होतं तो घाईन आपल्या पायन्या चढला तेव्हा आप्पाच्या टेबलवर बाळ आपल्या युनिफॉर्मला इस्तरी करण्यात गुतला होता. खर तर तो तो पोषाख लाडवत होता जाणता झाल्यापासून इतक्या भारी कापडाचा पोषाख त्याला आज प्रथमतः मिळाला होता. घरी आल्यापासून बाळन तो पोषाख वाड्याभरातल्या मुलाना दाखवला होता आता आप्पासाठी म्हणून त्यान त्याच्या इस्तरीच काम रेंगाळत ठेवलं होतं. तोहि आप्पाची वाट बघत होता.

गजून आप्पाबद्दल अर्धवट चौकशी केली कपड्यात गुतलेल्या बाळनहि अर्धवटच उत्तर दिली. त्यावरून आप्पा घरी आले नाहीत हे गजूल जाणवलं. पण ते अद्याप का आले नाहीत, याबद्दल त्याच्याच्यान पूर्ण विचार करवला गेला नाही कारण त्याच्यात शिगोशीग भरलेल्या उत्साह या विचाराना थाराच दिला नाही स्वतःच्या युनिफॉर्मची घडी तशीच बगलेंत ठेवून तो आपल्या

घरात शिरावा तसा दमासरशी जोशीबुवाच्या घरात शिराला. कारण सध्या तरी आपल्या कोणत्याहि पराक्रमाच कौतुक करवून घ्यायला त्याला हेंच एक हक्काच ठिकाण वाटत होत.

यावेळी मधल्या घरात जोशीबुवा आणि केशव बसले होते. केशव वडिलाना कुण्यातरी मुलीशीं ततोतत जुळेल अशी आपली स्वतःची कुडली तयार करायला सागत होता कारण इतराचीं लग्न जमवता जमवता तो स्वतःसाठीहि स्थळ बघत होता. हल्ली त्याच्या सल्ल्याप्रमाणे जोशीबुवानी कारवाई सुरू केली होती त्याच्या थोड्या अंतरावर पाय मुडपून लीला बसली होती. कुत्र टेकवत तसे दोन्ही हात तिन समोर टेकवले होते हात अन् पायामध्ये बरचस अंतर होत. त्यावर तिन आपल शरीर सारख्या प्रमाणात तोलून धरल होत. उभारीस असलेले छातीवरील उच्चवटे झपरच्या चौकोनी गळ्यातून बाहेर डोकावत होते. झपर खालच्या भागाकडे लोमकळत्यासारखे दिसत होत. घरात गजू येईपर्यंत केशवन तिच्या अशा बसण्याकडे कानाडोळा केला होता पण आता त्यान तिला एकदम घरात व्हायला सांगितल. पहिल्यादा तिला ते मानवल नाही त्यान डोळे काढले तेव्हा मात्र पाय आदळत ती आत गेली. चालतानाहि काहीं तरी पुटपुटली

लीलाच्या रिकाम्या जागी टेकताना गजू म्हणाला,

“ नानासाहेब आपल काम जमल हो ! ”

शेकडो उचापती करणाऱ्या केशवला गजू नेमका कशाबद्द बोलतो ते लगेच आटवल नाही. गजून क्लृप्तातल्या नोकरीबद्दल सागताच केशवचा चेहरा उजळला. हातातली, कुण्यातरी मुलीची कुडली घडी घालून खिशात ठेवत म्हणाला,

“ अहो, जमल म्हणून काय सागता ? जमणारच ! नानासाहेबानी शिफारस केल्यावर नोकरी मिळत नाही, म्हणजे काय गममतची गाष्ट आहे ? ”

“ आणा, काढा — पेढे काढा लवकर ! ”

“ बर, पगार काय ठरला ? ”

“ तीस रुपये . ”

“ फक्त ? ”

लगेच तोच सावरून म्हणाला,

“ काहीं हरकत नाही. एवढेहि काय कमी झाले ? मग कधी देता आम्हाला

पेढे ? ”

सदभ न लागून गोघळलेल्या जोशीबुवाच्यान राहावल नाही. त्यानी म्हटल तर गजूला आणि म्हटल तर केशवला विचारल्यावर काही गजून आणि काही केशवन मिळून सार त्याना सांगितल तसे न राहवून ते आत, मोठ्यान म्हणाले,

“ अग, लीलाची आई, ऐकल काय ? आपल्या गजाभाऊना नोकरी लागली म्हणतात ? आपले भावी जामात आतापासून मिळवायला लागले ”

वाक्य पूर्ण व्हायच्या आतच केशवकडून गप्पवले गेलेले जोशीबुवा खुणेन त्याच्या तोंडाकडे बारकाईन बघू लागले. यातल काही एक गजूच्या लक्षात येऊ नये म्हणून केशव धूर्तपणे त्याला म्हणत होता,

“ ह तुम्ही पेढे कधी द्याल, ते नाही सांगितल अजून ? ”

गजू घटकाभर वरमल्यासारखा झाला. मग त्याच्यातल्या उत्साहान उचल खाताच म्हणाला,

“ बस नानासाहेब, आता माझ्या शिक्षणात कोणताहि अडथळा येणार नाही. काय वाटेल ते झाल तरी मी ही नोकरी सोडणार नाही. माझ शिक्षण पूर्ण केल्याखेरीज राहणार नाही

“ यापुढ मला आपासाहेबांच्याहि पैशाची गरज उरणार नाही उलट माझ्या मिळकतीन त्याच ओझ हलक होईल त्याच्या इच्छेप्रमाण बाळच्या शिक्षणाकडे त्याना अधिक लक्ष पुरवता येईल ही अडीच-तीन वर्ष त्यानी एवढ केल की आम्ही सार काही मिळवलच म्हणून समजा. पुढ आम्ही दोघे भाऊ मिळवायला लागल्यावर आपासाहेबाना विश्र्वाती देऊ हा-हा म्हणता सुधाच लग्न उरकवून टाकू .

या दरम्यान केशवचा चेहरा बदलत चालला होता तो गजूच भावी जीवन त्याच्या डोळ्यासमोर उभ राहिल्यान असेल किवा आपल्या कर्तृत्वाबद्दल गजूच्या तोंडून एक शब्दहि निघत नसल्याच पाहून असेल अथवा आणखी कोणत्या विचारान असेल, कसातरीच दिसू लागला हे जाणवताच गजूहि आपल्या स्वप्नातून जागा झाला. म्हणाला,

“ आणि खर म्हटल तर, हे सार तुमच्याचमुळ होत आहे बर नाना-साहेब ! तुम्ही मला मार्ग दाखवला नसता तर आमच काय झाल असत कुणास

माहीत—”

“कसच, कसच—”

सकोच दाखवत केशव म्हणाला,

“ह्या, ज्याच्या-त्याच्या भाग्याच्या गोष्टी असतात गजाभाऊ ! तुमच दैव बलवत्तर म्हणा, म्हणून तुम्ही माझ्याकडे यायची आणि माझ्या डोक्यात कल्पना असायची एकच गाठ पडली त्यामुळ जमल झाल हें सार—

“पण खर सागू गजाभाऊ ? ही नोकरी तुम्हाला सुचवायला मला फार धैर्य लागल ! ”

“कारण काय ? ”

“नाही तर काय ! ”

“अहो, ही पाणी भरण - झाडझुडीची नोकरी करणं तुम्हाला कितपत आवडेल, याबद्दल मला शका होती. तुम्ही वारवार सागत की, शिक्षणासाठी मी काय वाटेल ते करायला तयार आहे—तरी माझ्याच्यान क्लृप्त काय काम करावी लागतात ते सागवत नव्हत

“मला तर हेहि वाटत होत की, तुम्हीं नोकरीबाबत भेटून आल्यावर माझी चागली खरडपट्टीच काढाल—आता कुठ खर सागतों तुम्हाला ! ”

“नाहीं हो नानासाहेब ! तुम्ही सुचवल हेच तर फार मोठ ओझ झाल माझ्यावर तेव्हा खरडपट्टीचा प्रश्नच नाहीं—”

“हा, हे बाकी जाणून घेण्यावर अवलंबून आहे. नाहीं तर अलीकडली पोर हायस्कूलत पाय ठेवीत नाहीत, तर स्वतःला बाबूसाहेब समजू लागतात

“दूर कशाला ”

तो थाबला, गजूच्या घराचा कानोसा घेत त्यालाच म्हणाला,

“बाळ आहे काय घरात ? ”

“हो. का ? ”

“जाऊ द्या, हो, तर काय म्हणत होतो ? आल लक्षात

“अहो गजाभाऊ मी म्हणतो, माणसाला शिकायच आहे ना—तर मग त्या काळात कोणतीहि काम करण्यात कोणती लाज आहे ? माणसाच्या अंगी कोणतहि का होईना कसब असल म्हणजे तो जगात कधीच माग राहात नाहीं कसब मात्र हव ते बुद्धीचच हव . असहि नाही शारीरिक कष्ट

करायची का होईना तयारी ही हवीच. तुमच्यात ती असेल, असं मला वाटत नव्हतं. तुम्ही असेच वागले तर बघा, आयुष्यात कसे यशस्वी होता तर—”

बोलता बोलता केशवन ज्यासाठी हा सर्व आटापिटा केला होता—त्यावर येत म्हणाला,

“ आता माझच बघाना, मी कुठ शिकलेलो आहे ! म्हणून काय उपाशी मरतो ? ते तर नाहीच, पण कोणत्याहि मॅट्रिकवाल्यापेक्षा चौपटीन निश्चित मिळवतो की नाही ? ”

तो थाबला. गजूकडे रोखून पाहिल. गरज म्हणून गजू त्याच ऐकत होता. केशव बोलायला म्हणून आणखी चेकाळला. तो असा चेकाळला म्हणजे ऐकणारा उठून जाईपर्यंत बोलत असे. आता तो आवेशात येऊन बोलत होता. आपल्या दारावर कान ठेवून गजू ऐकत होता. खर तर केशवन दिलेल्या रकमेच्या व्याजाच्या फेडीदाखल गजूला त्याच ऐकाव लागत होत सुटकेला निमित्त म्हणून तो घरातल्याच्या हाकेची वाट बघत होता. निदान आप्पानी तरी बाहेरून यायला हव होत.

—

धारा

आप्पाची चाहूल जाणवून गजू केशवकडून उटला घरी आला खरोखरच आप्पा घरी आले होते. बाळला अथरुण टाकायला सागून स्वतः हात-तोड धुवायच्या निमित्तान न्हाणीत गेले होते. परतताना त्याच्या लक्षात आल. सुधा चुलीपुढ कलडली होती. तिचा एखादा अवयव चुलीवरल्या शिजत्या भाड्यावर आडळून ते अन्नासह तिच्या अगावर पालथ होऊ नये म्हणून त्यानी तिला हलवून जाग केल. भितीशी उठवून बसवले. परंतु भान आल्यावर तिन आप्पाना जेवण वाढून देऊ काय म्हणून विचारले. पण भूक नसल्याच सागून आप्पा सरळ खाटेवर आले.

तशात दिसलेल्या गजूला त्यानी जेवण झाल की काय ते विचारले. पण आप्पाची ही तयारी पाहून त्याला बोलायला वेळे लागला. हे लक्षात येण्या-पूर्वीच आप्पानी त्याला पिशवीतून औषधाची बाटली काढायला सांगितली. काहीएक न बोलता गजू ती काढू लागला. सवयीप्रमाण बाळन आप्पाच्या खाटेशी कदील धरला. मग औषधाकडे बघून असेल किंवा आप्पाना अदमास-

प्यासाठी असेल बाटलीत डोंपर घालताना, तोंवर उताऱ्याचिंत झालेल्या आप्पाना म्हणाला,

“ औषध परत नव दिसत आप्पासाहेब, नाही ? ”

“ अ हो. ”

“ हे औषध वापरायला कुणी सांगितलं ? ”

“ कोण सांगणार आहे — ”

वैतागाच्या सुरात आप्पा म्हणाले,

“ पोट दुखलं म्हणजे ओवा खावाच लागतो — ”

“ तसं नाही म्हणत मी — ”

१ समजून गजू म्हणाला,

“ कुण्या डॉक्टरानी सल्ला दिलाय काय म्हणून विचारतो हे औषध वापरण्याबद्दल ”

“ डॉक्टराकडे सल्ल्यासाठी जायला पैसे आहेत कुठे ? ”

आप्पाच हे तिरपागड बोलणं गजूलं अशात अगदी नव होतं. त्यामुळ तो गप्पच झाला आता आप्पाच्यान गप्प राहावेना घुमसणाऱ्या भावनेला वाट मिळावी म्हणून ते गजूलं जवळ आणण्याचा प्रयत्नात म्हणाले,

“ आज प्रेसमध्ये एका कादंबरीच प्रुफ वाचत असताना ह्या औषधाच नाव दिसलं. कादंबरीनायकाचे डोळे माझ्यासारखेच झाले होते. त्यानं हेंच औषध वापरलं म्हणून लेखकानं लिहिलं आहे. यानच नायकाचे डोळे बरे झाल्याच कादंबरीत लिहिलं आहे नायकाच्या दृष्टिदोषाचिंह लेखकानं माझ्या डोळ्यांना लागू पडेल असं ततोतत वर्णन केलं आहे. तेव्हा प्रेस सुरत्यावर डोक्यात विचार आला की लेखकानं वर्णन केलेलं औषध खरोखर अस्तित्वात आहे की काय ते बघावं. आणि ते सापडलं देखील. किंमतसुद्धा बेताची होती. तेव्हा म्हटलं, जावं घेऊन. पाहावा काय अनुभव येतो तो शिवाय आज पगाराचे पैसे पण खिशात होते—”

पगाराच्या आठवणीन त्याचा सूर एकदम गोठलाच. म्हणून गजू म्हणाला,

“ अशी तारतम्यान औषध वापरणं बरं नाही म्हणतात या बाटलीवरसुद्धा लिहिलं आहे की डॉक्टरांच्या सल्ल्याशिवाय — ”

“ कुठं जाऊ आता डॉक्टरांचा सल्ला घ्यायला ? ”

एकदम चिडून आप्पा म्हणाले,

“ काय व्हायच असेल, तें होऊन जाऊ दे एकदाच आहे काय आतां माझ्या जीवनात राहिलेल. नजर अजिबात नसती ते एका परीन बर झालं असत. पण असून नसल्यासारख्या या ह्या डोळ्यानी आता मला मानान जगण अशक्य केल आहे ”

आप्पाचा उद्‌वेग सपेपर्यंत गजू बोलला नाही. त्याच्या डोळ्यात औषध टाकून होईपर्यंत ते गप्प असल्यान त्याचा उद्‌वेग सपला असावासा गजून समज करून घेतला. मग तो म्हणाला,

“ आप्पासाहेब, आज तुम्हाला काही झालं आहे काय ? ”

“ झाल असत तर अधिक बर झाल असत ”

“ मग जेवले का नाही ? ”

“ भूकच नाही ”

“ मला वाटते, आज तुम्हाला घरी यायला बराच उशीरहि झाला, नाही ? ”

“ हो, झाला खरा ”

“ पण का ? ”

गजू म्हणाला,

“ काही ओव्हर - टाईमच काम वगैरे ? ”

“ आता कोण देतय ह्या फुटक्या डोळ्याना रात्रीच काम ! जिथ दिवसाचे काम टिकवण्याची मारामार चालू आहे — ”

अशासारख्याखेरीज आप्पा काहीएक बोलायला तयार नाही, याची खात्री झाल्यावर गजून त्याचा नाद मोडला. आपल्या नादात शिरत म्हणाला,

“ आप्पासाहेब, मी तुम्हाला एक आनदाची गोष्ट सांगू ? ”

“ आनदाची, आपल्या आयुष्यात ! ती कोणती बुवा ? ”

गजूलसुद्धा विचार पडला. आपण सागणार ती वार्ता आप्पांना आनदाची वाटेल कशावरून ? तथापि ती त्याला स्वतःला आनंद देणारी असल्यान स्वस्थता लाभू देईना शिवाय एवढ्या अवधीत आप्पादेखील उत्सुक झाले होतेच. त्याला सागाव लागल,

“ मी नोकरी धरली ! ”

“ कोणती रे ? ”

आप्पाच्या आवाजात आता आनदाची तकाकी होती ते घाईघाईन विचारू लागले,

“कुठे ? कशाची ? काय पगार आहे ? ”

ही सर्व माहिती जसजशी मिळत होती तसतसा त्याचा आवाज कोरडा रखरखीत होत होता. शेवटी शेवटी ते म्हणाले,

“तुला कुणी सांगितलं होतं ? ”

“असली नोकरी आपल्यासारख्यांना शोभते काय ? ”

“पण तू मला आधी विचारायला तर हव होत की नाही ? म्हणजे, आजच तू मला मारून टाकलेलं दिसतं ”

गजू हिरमुसत गेला. आपल्या कर्तबगारीच असं स्वागत होईल, याची त्याला कल्पना नव्हती. तो सुन्न - उदास झाला.

काही क्षणानी आप्पांनी कोणत्या तरी निमित्तानं त्याला बोलकं केलं - तेव्हा समर्थनाची सधि हातीं लागते की काय या आशेन तो बोलका झाला,

“मला वाटलं, तुमची फार ओढाताण होते आहे तेव्हा काही मदत म्हणून मिळविता आलं तर पहावं - ह्या हेतून मी तुम्हाला न विचारता भेटून आलों क्लबात ”

“त्यापेक्षा असं का नाही म्हणत की मी स्वतःच्या मॅट्रिकपर्यंतच्या शिक्षणाची वेगळी तरतूद करतो म्हणून ? ”

या शब्दातली तीक्ष्णता जाणवण्याइतका गजू सून्न होता. त्यानं मानच खाली घातली. आप्पांनी हेच परत आळवल्यावर तो पुटपुटला,

“माझे दोनही हेतू आहेत आप्पासाहेब ! ”

“मला कळतं रे सारं डोळे जायच्या पथाला असले तरी बुद्धि शाबूत आहे ”

आता आप्पा डोळे उघडून म्हणाले,

“कुणाचे काय हेतू आहेत हे जाणण्याइतकी बुद्धि ताळ्यावर आहे माझी अजून ”

आप्पा आजच असे का हातघाईवर यावेत याचा गजूला उल्लास होत नव्हता. त्यांना चुकवून तो त्यांच्याकडे संशयानं बघत होता.

गजूला हव तेवढं बोलून झाल्यानं त्याच्या दुःखाची शीग कमी झाली ते

थोडे ताळ्यावर आले निदान आपणास नक्की काय म्हणायच याच त्याना भान आल. शक्य तितका कोवळा - हळवा सूर करून ते म्हणाले,

“अरे गजा, मी जर तुझ्यासारखा आप्पलपोटा विचार केला असता - तर ह्या घराच काय झाल असत, याची कल्पना आहे तुला ?”

अशावर बाळ गजूएवढा असता तर कदाचित् म्हणाला असता,

“हे घर माझ नाही; तुमच म्हणा !”

पण गजू त्या जातीतला नव्हता. आता तो गप्प होता. आप्पा मात्र म्हणत होते,

“माझ्या कशाएकाची तुला कल्पना नाही. अरे गजा, माझ्या डोळ्यानी दिसत नाही रे ! शरीरान मी थकलो आहे रे ! त्यामुळ दररोज अधिकाऱ्याकडून मनान मारला जात आहे रे !

“म्हणून मला सारख वाटत रे की, माझ हे ओझ कुणी तरी धावत येऊन हलक कराव. नाहीतर त्याखाली चेपून मी गिधाडानी टोचलेल्या प्रेतासारखा छिन्नविच्छिन्न होईन.

“जाऊ दे. यात तुझा तरी काय दोष म्हणावा ! माझच दैव फुटक आहे, त्याला तू तरी कुठकुठ ठिगळ जोडणार ! तस तुझ वय पण नाही मी उगाळत बसत नाही जास्त—”

कोणत्या जखमेतून आप्पाचे हे शब्द पाझरत आहेत, याची अजून गजूला कल्पना नव्हती.

आप्पाना मात्र त्याच्या अर्धवट पडलेल्या ससाराच भयानक चित्र गप्प राहू घायला तयार नव्हत. ते त्याना उमाळ्यावर उमाळे गिळायला लावत होत. आणखी एक आवढा गिळल्यावर ते म्हणाले,

“समज, उद्या माझी नोकरी सुटली तर तुम्हा सर्वांचं काय होईल ?

“तस पाहित्याला आता तुझी फारशी काळजी नाही म्हणा तू मिळवता झाला आहेस ”

यावेळीं गजून आप्पाकडे पाहण्याच धाडस केल. तो डोळे उचलतो न उचलतो तर अप्पाचे डोळे त्याला टकरावले. त्यान मान खाली घातली. आप्पा म्हणत होते,

“आता प्रश्न आहे, बाळ, सुधाचा. बाळ मुलाची जात म्हणून एखाद्या

हॉटेलात खाण्या-पिण्यासहीत मिळणाऱ्या पगारावर नोकरी करू शकेल. कसबस त्याच पण निभावल जाईल आणि आता राहिली सुधा ”

आप्पा थाबले. आवढा गिळल्यावर म्हणाले,

“ परकरात मावेपर्यंत तीहि कुठ तरी मुल खेळवायच काम करेल. झाडझड-भाडी सुद्धा घाशील वेळ पडली तर पण उद्या तांब्या उपडा पडण्याची वेळ आली म्हणजे ?

“ नको- नको, ती कल्पनाच नको ! व्हायचे ते होऊन जाऊ दे माझ्या काळजीन त टळणारहि नाही ”

आप्पाइतकी नसली तरी त्यानी कल्पायला घेतलेल्या त्याच्या मसाराच्या चिंधड्याची गजूल बरीचशी कल्पना आली. तो हळवा-दुबळा नि कोवळा जीव ढवळून निघाला. खूप ग्वोल सुरात म्हणाला,

“ नाही, नाही ! आप्पासाहेब, आपल्या घराच अस काही मी होऊं देणार नाही ! त्यासाठी मी वाटेन ते करावयास तयार आहे सागा, मी काय करू ? तुम्हीं म्हणाल तर उद्याच शाळा सोडतो-”

“ माझ्या हो-ना वर तुझ्या शिक्षणाच अवलंबून नाहीं. आपल्या जीवनाच एकूण एक सूत्र नियतीन हातीं घ्यायला मुरूवात केली आहे, अस दिसत दूर कशाला, आजचीच गोष्ट सागतों-”

बोलता बोलता आप्पांनी आज प्रेसमध्ये काय घडल व एकशे दहा रुपयातले केवळ सतरा रुपये बावन्न नवे पैसे हातात देऊन आपल्याला कस वाटेन लावण्यात आल, ते घडल तस गजूल सांगितल. नंतर म्हणाले,

“ आणि मला वाटते, आता त्या प्रेसमध्ये मला फार काळ टिकाव धरता येईल अस वाटत नाही. कितीहि लाचारीन वागलों तरी ती नोकरी आज ना उद्या सुटणार हे निश्चित. शहरातल्या बाकीच्याहि छापखान्यातून मी कुठ एकदा तर कुठ दोन-दोनदा नोकऱ्या करून सुटलो आहे. यामुळ मला आता एकच चिंता लागलेली आहे. उद्या म्हण, की महिना-दोन महिन्यानीं म्हण-मला बाबासाहेबानी नोटीस दिली तर माझ्यावर उपाशी मरण्याची पाळी येईल.

“ दुदैवान तोंवर काहीं उपाय निघाला नाही तर एक तर मला स्वतःला विष खाव लागेल, नाहीतर-बाळ. सुधाला तरी विहिरींत लोटाव लागेल-”

आप्पाच्यान बोलवल नाही. औषध टाकल्यावर डोळ्यातून लागत त्याहिपेक्षा

मोठ्या धारा त्याच्या डोळ्यातून वाहू लागल्या. शिवाय औषध टाकल्यावर नसे तसं त्याच शरीर थरथरू लागलं.

आपल्या परीन त्यानं गप्प करण्याचा प्रयत्न करीत गजू म्हणाला,

“यावर काहीच का उपाय नाही, आप्पासाहेब ?”

बराच खड घेऊन आप्पा म्हणाले,

“आहे—”

“कोणता ?”

“पण तुला तो मानवायचा नाही—”

“तरी पण ?”

“सागूच म्हणतोस ?”

काहीशा निष्ठूर आणि बऱ्याचशा कोरड्या आवाजात आप्पा म्हणाले,

“या सकटाला तोंड देण्यासाठी कुण्यातरी एकाला आपल्या अपेक्षांचा बळी द्यावा लागेल—”

आप्पा एकदम थांबले. गजू काहीच समजला नव्हता. थोडं फार समजला असला तरी अंगावरून येईल म्हणून दाखवत नव्हता. पण आप्पाकडून थांबत नव्हतं,

“म्हणून माझ म्हणण असं कीं हें दिव्य तू स्वतः करावस—”

“मला तुम्हात पक्षपात करायचा नाही. सारीं मुलं सारखी आहेत

“तुलाच म्हणण्याचं कारण तू मोठा आहेस. समजस आहे आणि सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे मला हवा तसा आहेस ..म्हणून मला काय वाटतं, माझ्या डोक्यात काय—काय येतं ते सारं मी केवळ तुझ्यापाशीं बोलतो. ते त्याचा उपयोग व्हावा ह्या हेतून नाही—तर मला कुणी बोलायला नाही, दुःख हलकं करायला जागा नाही—म्हणूनहि भसेल आता या जगात—”

हुदका गिळायला ते थांबले, पण आता त्याच ऐकल्याशिवाय गजून्यान रहावेना,

“सागा—सागा आप्पासाहेब, तुम्हाला काय सागायचं तें अगदीं मोकळे-पणानं सागा...”

“सागावचं लागेल म्हणा—”

आप्पा म्हणाले,

“ खर तर हें मी तुला माझे डोळे जायला लागल्यापासून प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष-पणान सागत आलों आहे. पण तें तू आजवर कानावर घेतल नाहीस. ”

आता गजूला आप्पाचा हेतू अगावर घेण्याची पाळी आली. आपण ग्राम-सेवाकच शिक्षण घ्याव, आय. टी. आय. चा कोर्स पूर्ण करावा पी. टी. सी. लाजाव, कपौडरच शिक्षण घ्याव किंवा आणखी कशाच घ्याव याचा तो विचार करीत होता. पण बोलता-बोलता आप्पांनी त्याला यापुढे वरीलपैकी कोणतहि शिक्षण घेणं कस अशक्य आहे— ते अनेक अडचणींच्या यादीसह समजावून सांगितल. हे सागताना त्यांनी आपल्याशी अनेक विचार केले होते. पैकी एक त्याची नोकरी सुटण्यापूर्वी त्याच कोणत तरी काम शिकून पूर्ण व्हावयास हव होत. दुसर, ते शिकताना तो त्याच्या दृष्टीभाड नसायला हवा होता तिसर, त्यान लवकरात लवकर मिळवायला हव होत. हें सार ऐकून गजूला वाटल (ते खर तर मॅट्रिकपर्यंतच्या शिक्षणासाठी त्याची सुटका होईल या आशेमुळे) की आता आपल्याला शिकण्यासारखा उद्योगच उरला नाही. त्यामुळे सुरातला आनंद झाकत तो म्हणाला,

“ मग, आता मी काय करावं—अस तुम्हाला वाटत ? ”

“ माझ्या दृष्टीन तुझ्यासाठी आता एकच धदा शिकण्यासारखा आहे—”

ठरवून ठेवल्यासारखे आप्पा म्हणाले,

“ तो म्हणजे कपोक्षिगच काम शिकण ! ”

गजू हादरलाच. आप्पासाठी म्हणून त्यान लहानपणापासून आतापर्यंत अनेक मुद्रणालयात ये-जा केली होती. तेव्हा तेव्हा तिथल्या जळकट—काळ-पट वातावरणाची त्याला शिसारी येत होती. निस्तेज चेहऱ्याची व तेलकट कपड्याची माणस पाहून आपण हा धदा कधीच करणार नाही, शिकणार नाही, अशी त्याला नकळतच त्याच्या कोवळ्या मनान प्रतिज्ञा केली होती. त्यामुळे गजू आता तोड माठल्यासारखा अगदीच गप्प राहिला.

त्याच्या अवस्थेची थोडीफार कल्पना करीत आप्पा म्हणाले,

“ का, नाही पसत ? ”

“ पसत — ”

तो म्हणाला, “ पण टेलरिंग शिकलों तर ? ”

“ हरकत काही नाही. पण त्याला किती दिवस लागतील ? ”

“ किरकोळ काम यायला लागतील सहा-सात महिने ”

“ हा समज आहे. एवढ्यात काजदेखील शिकवीत नाही कुणी . ”

आप्पासाहेब म्हणाले, “ काम शिकायला आरंभ करण्यापूर्वी आपल्याला मुख्यतः काल आणि परिस्थितीचा पहिल्यांदा विचार करावयास हवा — ”

तरी गजू म्हणाला,

“ पण हाच धडा का — ”

“ सांगतो — एक तर, बाबासाहेबानी शक्य तितकी तरुण माणस ट्रेड करायच ठरविल आहे. दुसर, तिथ तुला मला लवकर प्रवेश मिळवून देता येईल. तिसर, त्या विभागाचा फोरमन माझ्या ओळखीचा असल्यान तो तुला इतर शिकावू मुलासारखा आवबे लडू आणि जावबे लडू करित राहणार नाही. चवथ, चार महिन्यात तू डिस्ट्रिब्यूटर्सच्या मिनिमम वेजेस अॅक्टप्रमाणे साठ रुपये आणि सहा महिन्यानी कर्पोरेटर म्हणून पचाऐशी रुपये मिळवायला लागशील — ”

आपण घालीत असलेल्या मोहाचा गज्वर काय परिणाम होत आहे, हें पाहण्यासाठी आप्पा थांबले. पण त्याचा अपेक्षाभंग झाला तरीहि ते म्हणाले,

“ आणि आपली बाजू तर तू जाणतोसच मला कोणत्या क्षणी घरी बसाव लागेल, याचा आता काहीं नेम राहिला नाही — ”

त्यांनीं तुम्हाला अस काहीं म्हटल आहे काय ? ”

“ म्हटल — ”

आप्पा विचारात पडले. बाबासाहेबानीं आज ऑफिसात त्याचा जो छळ केला होता — त्याबद्दल ते गजूपाशीं अद्याप काही बोलले नव्हते ते आता गजूजवळ सागाव असं त्यांना क्षणकाल वाटल. पण हिंमत झाली नाही — जगात कुणाजवळ नसली तरी घरातल्या धाकट्याजवळ तरी आपली पत असावीस त्यांना वाटल असाव. ते म्हणाले,

“ म्हटल नाही — पण मी सांगतो यावर भरवसा ठेव. यापुढं तो साहेब कोणत्याक्षणी माझ्या हातीं एकशे दहा रुपये आणि एक महिन्याची नोटीस ठेवेल तें सांगता येत नाही, एवढ बाकी निश्चित. ”

आप्पाच म्हणाले, “ तुला पटत नाही, अस दिसत ! ”

“ तसं नाही — ” गजू म्हणाला,

“ मला वाटत, तुमची नोकरी सुरू आहे तोंवर तरी मी क्लवातली नोकरी आणि शाळा सुरू ठेवावी म्हणतोय — ”

“ म्हणजे, आतापर्यंतच्या माझ्या वटवटीला काहीच अर्थ नव्हता म्हणायचा ”

आप्पा चिडून म्हणाले,

“ अरे शहाण्या, उद्या माझी नोकरी सुटली म्हणजे परवा लगेच काम शिकून पैसे मिळवता येईल काय तुला ? ”

“ ”

“ बोलना ”

“ ”

“ म्हणून म्हणतो, आपल्या सर्वासाठी तुला खरोखर काही करावस वाटत असेल तर माझ्या म्हणण्याचा शक्य तितक्या लवकर विचार कर. नसेल वाटत तर तू आहेस आणि तुझा देव आहे तुझा काय होणार म्हणा ! देवाबद्दल आमच्याच विचार करावा लागेल, दुसरा काय ! ”

हे गजूला परकेपणाच वाटल. तरी तो तडजोडीचीच भाषा वापरू लागला,

“ आप्पासाहेब, अस तरी करण शक्य आहे काय ? ”

“ आणखी कस म्हणतोस ? ”

“ मी कपोशिग शिकायला सुरुवात करतो. पण तुमची नोकरी चालू आहे तोपर्यंत शाळाहि सुरू राहू देतो — ”

“ कर, तुला काय वाटेल ते कर — जा ! ”

“ तस नाही. म्हणाल तर मी उद्यापासून शाळा बंद करतो. पण मला आपल वाटत, जेवढे निमतील तेवढे दिवस निभू द्यावेत — ”

आप्पा गप्प राहिले त्याला काही कारणहि होती एक तर त्याच्या प्रेसमध्ये केवळ सकाळीच शिकू शकणारे विद्यार्थी ठेवतील की नाही हे त्यांना माहीत नव्हत. दुसरा, थोडाथोडका का होईना गजू तयार होत आला होता. शेवटला नि सर्वात म्हत्वाचा म्हणजे गजूच्या शिक्षणाविषयीच्या तळमळीन त्यांना पिळवटून फाडल होत म्हणून ते आता तरी काही बोलले नाहीत.

—

येथें जिद्ध संपत्ते !

भाग दुसरा

एक

शाम प्रिटिंग ब्यूरोच्या मागल्या आवारात एक ट्रक उभा होता त्याच्या पाठीला एक लाबलचक ट्रॉली साखळदडान जोडली होती. ह्या एसपैस ट्रॉलीला सहा जागीं चाक होती. तींही दुहेरी. ट्रॉलीत मोठमोठे लाकडी खोके होते बाही फक्त चौकोनी तर काहीं लाबट चौकोनी आकाराचे ते चारीकडून बंद असलेले अवजड खोके ट्रॉलीतल्या बाळलेल्या गवतावर ठेवले होते. बाजूला क्रेन होती अन् तिच्या आकोड्यातला साखळदड ट्रॉलीत लोमकळत होता.

या सर्वाभोवतीं पाच-पन्नास हमालाचा घोळका वलवलत होता. काही ट्रॉली-तल्या खोक्यांना साखळदंड लपेटत होते. काही खोक्यांना हातभार लावत होते. काही आपापसात सल्लामसलत करीत होते. आपला निर्णय दुसऱ्यांना कळवत होते.

एक जर्मन माणूस त्या सर्वांचा मुख्य होता. वयान कोवळ्या पण शरीरान धष्टपुष्ट असलेल्या या माणसाच्या अगावर चॉकलेट कलरचे कपडे होते. ते जागजाजागीं डागाळले होते. कुठले कुठले डाग तेलकट होते. त्यान पॅन्ट पोटन्या

व मनिला दडापर्यंत मुडपला होता. अधूनमधून तो हमालाना सल्ला देत होता त्याच्याजवळ एक दुभाष्या उभा होता. कुठ कधी त्याच्या सल्ल्याप्रमाण काम होत नसे तिथ, तो स्वतः ते करायला घेत असे. करून दाखवत असे. बाकी सारा वेळ तो कमरेवर हात जमवून होत असलेल्या कामाकडे काळजीच्या नजरेन बघत असे

बाबासाहेब या सर्व करामतीवर देखरेख ठेवत होते. ते ट्रॅलीच्या बऱ्याच अंतरावर उभे होते. ऑफिसातले काहीं हुजरे त्याच्याभोवती उभे होते. पाहता पाहता त्यांना काहीं सुचल-आठवल, तर ते एताद्या हुजऱ्याकरवी जमन माणसाला कळवत होते. जर्मन माणसाला कधी त्याचा सल्ला मानवत असे-तो तो राबवत असे तर कवीं सकारण परतून लावत असे. काहीदा बाबासाहेबानी तो परत घेतला होता तर काहींदा तस करण्यात त्यांना अपमान वाटला होता. आपल्या, ट्रॅलीपासून खूप अंतरावर माडलेल्या खुर्चीतून ते उठले होते. जर्मन माणसाला म्हटल तर समजावून नि म्हटल तर दरडावून आपला सल्ला सांगितला होता यापैकी एक-दोनदा त्यानहि तो मानला होता. अमलात आणला-राबवला होता.

हे सार करता करविताना ते सतत घड्याळाकडे बघत होते

अशात त्याची सेक्रेटरी त्याच्या जवळपास करीत असल्याच त्याच्या एका-एकी लक्षात आल. तरीहि तिच्यावरल लक्ष जाणीवपूर्वक ओरबाडत त्यानी पोतनीसशी बोलण सुरू केल. तें सपता सपेना. तेव्हा सेक्रेटरी शहा त्याच्यापुढ उभी झाली वय, जात आणि शरीर या सर्वांना साजेशा नाजुक आवाजात म्हणाली,

“एक्स्क्यूज मी फॉर द डिस्टर्ब, सर मला आपल्याशीं काहीं बोलायच आहे ”

बाबासाहेबानी तिच्याकडे आपल्या नेहमींच्या करड्या-रुणखर नजरेन पाहिल. विचारल,

“इज इट् अर्जन्ट ? ”

“सो आय थिक—”

“इफ सो, यू कॅन टॉक ”

डायरींतल्या एका पानावरून नजर काढीत ती म्हणाली,

“आता आपणाला इटरव्ह्यू घ्यायचा आहे. कपोशिंग शिकण्यासाठी येणाऱ्या कॉन्डिडेटसचा.”

“हो. पण किती वाजता ? ”

आपल काहीं चुकत की काय या काळजीन शहा परत डायरीची पान चाळू लागली. हव्या त्या पानावर थाबत ती म्हणाली,

“मला वाटते, साडेअकरा ते दीडपर्यंतच्या वेळा दिलेल्या आहेत आपण ”

“आय नो इट—”

बाबासाहेबानी मनगटावर बघत म्हटलं,

“पण अजून सात मिनिट कमी आहेत एलेव्हन थर्टीला ..”

सात मिनिट हा वेळ असू शकतो हैं शहालाहि आजच कळल तरी आपला हिरमोड सावरण्यासाठी आणि दक्षता दाखविण्यासाठी ती म्हणाली,

“मी आपणाला स्मरण द्यायला आले होते शिवाय उमेदवारदेखील बरेचसे आलेले आहेत ”

“आल लक्षात. तुम्ही जा. मी ऐन वेळी येईन ..”

थाबून ते म्हणाले,

“तुम्ही पण आपली सर्व व्यवस्था नीट ठेवा ! ”

“यस्, सर ! ”

म्हणत शहा आपल्या जपानी नॉयलॅनच्या साडीचा लफ्फा सावरीत जिन्यात घुसली.

ठीक साडेअकराला दोन-अडीच मिनिट कमी असताना बाबासाहेब त्याच जिन्याच्या पायऱ्या चढू लागले. ते आपल्या मुख्य ऑफिसात आले त्यावेळी सर्व टबलामोवतींच्या खुर्च्या उभ्या झाल्या. ‘जगली’ मध्ये फॉरीनमधून आलेला शम्मीकपूर आपल्या फर्ममध्ये चालतो त्या ऐटीत बाबासाहेब आपल्या कार्यालयातल्या कोनाकोपऱ्याच्या वाटातून चालू लागले. इतरांच्या नजरेत बाबासाहेबाच लक्ष कुणावरच नाही, अस दिसत होत. पण बाबासाहेब सार काहीं बघत होते पोतनीस बसत असे त्या टेबलाशीच्या बाकावरले आप्पा नुकतेच उभे झाले होते. मुलाखतीला येणाऱ्या उमेदवारासाठी टाकले होते त्या बाकावरील उमेदवाराच्या रागा बाबासाहेबाना उशिरा ओळखल्यान मागाहून उभ्या

होत होत्या

चपराशान धरून ठेवलेल्या दारातून बाबासाहेब कपार्टमेंटमध्ये गेले. खुर्चीत बसले. सेक्रेटरीच्या टेबलाशी वाजणाऱ्या बेलच बटन दाबले. परवानगी मागून शहा कपार्टमेंटमध्ये शिरली. हातातली फाईल टेबलवर ठेवली. टेबलच्या पोटातल पॅड हातान ओढले. त्यावरची आपली फाईल भराभरा चाळू लागली. एक चिठ्ठी काढून तिन बाबासाहेबाच्या पुढ्यात सरकवली. ती पाहात ते म्हणाले,

“ कॉल हिम्—”

शहान बेल दाबली. देवराबला काहीतरी सांगितले तो आप्पाच्या बाकाकडे आला. त्यान त्याना काहीतरी सांगितले ऐकताना आप्पाचा चेहरा फुलला. ते कपार्टमेंटशी आले आठवणीसरशी म्हणाले,

“ मे आय कम इन्, सर ? ”

“ यस् ”

आत जाऊन आप्पा म्हणाले,

“ मी अशासाठी आले आहे की आपण आज ज्या उमेदवाराच्या मुलाखती घेणार आहात त्यात माझा थोरला मुलगा पण आहे. गजानन आत्माराम देशकर हे त्याच पूर्ण नाव. त्याचीहि आपल्यापुढे ..”

“ आले लक्षात पण तुमचा इथ येण्याचा हेतू ? ”

“ हेतू हेतू तसा काही नाही. त्याच्यावर आपले लक्ष असले, तर बर होईल, ही विनंति करायला ”

“ म्हणजे, शिफारस ? ”

आप्पा बोललेच नाही. आपल्या अपमानाचा ते शहाच्या चेहऱ्यावर परिणाम धुडाळू लागले. इकडे नजरेतली धार वाढवत बाबासाहेब विचारीत होते,

“ असच ना ? ”

आप्पाची, पुटपुटण्यासाठी—त्यानाहि न जाणवण्याइतकी सूक्ष्म हालचाल झाली. तोंच परत बाबासाहेबच म्हणाले,

“ इथ शिफारस कुणाचीसुद्धा चालणार नाही. योग्यता असलेल्या सर्व उमेदवाराना चान्स दिला जाईल. अपात्र आणि आमच्या पॉलीसीत न बसणारा

कोणताहि उमेदवार घेतला जाणार नाही मग तो माझा स्वतःचा मुलगा असला तरीहि ..

“ आणखी काहीं ? ”

आप्पानी मान हलवली समाधानान. कारण ते एवढ्यावरच निभ्रवल्यान स्वतःला दैववान् समजत होते. बाबासाहेब म्हणाले,

“ तुम्हाला जायला हरकत नाही . ’

आप्पा बाहेर पडले. विचार करताच त्याची पावलं मुलाखतीसाठी जमलेल्या घोळक्याकडे वळली. तिथ गजू होताच आप्पानी त्याला एकीकडे बोलावला. पण फार लांब नाही कारण त्याचा कधी क्रमाक लागेल याचा त्याना भरवसा नव्हता. त्यानी गजूला जेमतेम घोळक्याबाहेर काढला. इतराना ऐकायला जाणार नाही अशा हलक्या आवाजात म्हणाले,

“ मला वाटलं, तू येतोस की नाही वेळेवर ”

हे ते गजूला खूप करण्यासाठी बोलत होते,

“ पण आला, हे फार छान केलस ”

यावर गजू मात्र म्हणाला,

“ न येऊन चालेल कस ? ”

आप्पा गप्पच झाले पण जीवनातल्या बहुतेक गोष्टी त्याना ज्या इच्छेविरुद्ध कराव्या लागत होत्या त्याच इच्छेविरुद्ध आता बोलले,

“ बर, आता तुला बाबासाहेबाच बोलावण येईल मुलाखतीसाठी . त्यावेळी तू काय बोलशील ? ”

“ काय बोलू ? ”

“ ते नक्की काय विचारतील याची मला कल्पना नाही. पण एक सांगून ठेवतो. त्याच्याशी अ.यत जुजबी बोलायच. शक्य, त्या बाबतीत हो ला हो करायच. म्हणजे तुझा काम जमलच म्हणून समज ”

“ पण त्यानी मला न पेलण्यासारख काही लाढल तरीहि हो ला हो लावण कस शक्य आहे ? ”

“ त्यालाहि काहीं पैसे पडतात रे ? ”

“ पैसे नाही पडत. पण जे करवणार नाही, ते कस काय कबूल करायच बुवा ! ”

“तू कर म्हणजे झाल. बाकी सार आपण करून घेऊ वेळ आल्यावर ! तशी तुझी बाजू मी थोडीथोडकी माडून आलों आहेच बाबासाहेबापुढ काय, आलं की नाही लक्षात ? ”

गजूची मानहि हलली नाही. पण आप्पानी समाधान मानल. त्याच्या पाठीवर हात ठेवला. हलकेच त्याला उमेदवाराच्या घोळक्याकडे लोटू लागले स्वतः आपल्या वाटेन लागले. मध्येच आठवण होऊन ते थांबले. म्हणाले,

“तुझा आटोपल्यावर मला भेट, ह ! ”

मान हलवून गजू परत बाकावर जाऊन टेकला. यावेळी देवराव कुण्यातरी उमेदवाराला त्याच नाव घेऊन त्याला बाबासाहेबांनी बोलावल्याच सांगत होता.

क्रमाक येताच गजू बाबासाहेबापुढ उभा राहिला. नाव-गावानंतर बाबासाहेबांनी त्याला विचारल,

“कपोझिंगच काम शिकाव अस तुला का वाटत ? ”

“काही तरी उद्योग हवा म्हणून मला कपोझिंग शिकायच आहे ”

“म्हणजे त्यात तुझा काही इंटरेस्ट नाही म्हणायचा, असंच ना ? ”

गजू बालला नाही बाबासाहेबांनी शहाकडे पाहिल. ती काहीतरी भराभर लिहीत होती. बाबासाहेब परत गजूला विचारत होते,

“हल्ली तू काय करतोस ? ”

गजून सांगितल.

“शाळा का सोडतोस ? ”

“शाळा सोडत नाही ”

“ओ ? मग काम कधी शिकशील ? ”

“सकाळी किंवा रात्री ”

“म्हणजे शाळेन्यतिरिक्तच्या वेळात म्हणायच आहे तुला ”

“हो. ”

“मग तुझा आम्हाला काय उपयोग ? ”

गजू काय बोलणार ?

“बोल ना ? अरे, आमच्या फर्मन स्वतः स्टायपेड देऊन विद्यार्थ्यांना ट्रेन्ड करायची जी ही स्कीम काढली आहे-ती आम्हाला काही फायद्याची व्हावी म्हणूनच ना ? ”

गजून मान हलवली.

“ मग तुझ्याप्रीत्यर्थे स्थायपेड खर्च करून तुझा आम्हाला काय उपयोग ? ”

“ मी रात्रपाळीला आपल्या उपयोगी पडू शकेन. ”

“ आणि परिक्षेच्या वेळीं तेव्हा पण नाही—असच ना ? ”

“ नाही. तुम्हाला—आपणाला मी खात्री देतो की मी रात्रपाळीच्या बाबतीत कधीहि गैरहजर राहणार नाही.

“ जाग्रण आणि अभ्यास याचा ताण न सोसवून आजारी पडला तर ? ”

गजू बोलला नाही.

तेवढ्यात त्याच्या मुलाखतीची वेळा संपत आल्याच बाबासाहेबाना शहान सुचविले. त्यामुळे मुलाखत आटोपती घेत बाबासाहेब घाईन म्हणाले,

“ तुझ्याविषयी फर्मला आस्था आहे. ती तुझे वडील फर्ममध्ये नोकरीवर आहेत म्हणून नाही तू सालस आणि सरळ दिसतोस म्हणून. आम्हाला तुला अँडजेस्ट करणं शक्य आहे. कारण आम्हाला यग स्टॉफ तयार करावयाचा आहे हळूहळू ओल्ड काढून टाकायचा आहे तेव्हा आम्ही तुला कपोशिग शिकविले तर आमच्या गरजेप्रमाण तुझा उपयोग व्हायला हवा.

“ शिवाय पाळ्याची माणस नेहमी बदलत असतात. त्याप्रमाणे तुलाही याच लागेल. हे तुला जमत असल्यास तू विचार करून कळव. फर्म तुझ्याबद्दल सहानुभूतीन विचार करील ”

आणि ते प्रतीक्षेन गजकडे पाहू लागले पण गजू काही बोलेलना तेव्हा त्यांनी त्याला जायला सांगितले. गजू बाहेर पडला.

गजू आनदाच्या भरात भराभर जिने उतरला. आप्पाकडे गेला. मुलाखतीचा विस्तृत वृत्तात त्यांना निर्विकारपणाने कथन केले. ऐकताना आप्पासाहेब सुन्न-खिन्न होत गेले. शेवटी तर त्यांनी टाक स्टँडवर ठेवला. टेबलवर कोपर टेकवले. हाताच्या तळव्यात मस्तक दाबून धरले. गजून जाऊ काय म्हणून विचारले, तेव्हा त्यांनी तळव्यातल्या तळव्यात डोक हलवले.

एवढच प्रमाण मानून गजू आपल्या वाटेने लागला. इंग्रजीच्या पिरियडल हजर होण्याच्या घाईने चालू लागला.

—

दैन

गजू निघून गेल्यापासून आप्पाना स्वस्थता म्हणून कशी ती मिळालीच नव्हती. तरी मधल्या सुटीपर्यंत त्यानी कसावसा वेळ काढला होता. सुटीची वेळ होताच त्याच्या डोक्यात कल्पना आली. सुटी सपायच्या आत परत प्रेसमध्ये दाखल होण्याच्या हेतून ते तडकाफडकी जागचे उठले.

पाच मिनिटांच्या चालीवर 'सुहास' नामक छापखाना होता. त्याच खर नाव तर 'सुहास प्रिंटर्स हाउस' होत. पण त्याला सुहास छापखाना या नावानेच ह्या घद्यातली माणस ओळखत. सुहास छापखाना अगदी रस्त्यावरच माडल्यासारखा दिसत होता. न्हाव्याच दुकान असत, तशासारखा. फरक एवढाच की ह्या दुकानाच्या मागल्या आणखी तीनेक खोल्यात तो पसरला होता. पहिलीतल्या एक चतुर्थांश भागात त्या छापखान्याच कार्यालय होत. तिथ एक टेबल, काही खुर्च्या आणि एक बाक असल्यामुळ त्या भागाला कार्यालय म्हणायच. नाहीं म्हणायला मुख्य खुर्चीच्या पाठीशी जी भित होती तिला काहीं कॅलेडर्स, कामगारांच्या नावाचा तक्ता त्याच्या कामाच्या वेळा, सुटीचा दिवस

आणि रगीत छापील काडें - पत्रिका विकणाऱ्या कपऱ्याकडून नमुन्यादाखल
 आलेली काडें - पत्रिका लावून ठेवलेली एक चौकोनी शो केस वगैरे अडकवल
 होत. या कार्यालयाच्या डाव्या बाजूला वाहता रस्ता होता. उजवीकडे, खोलीच्या
 उरलेल्या भागात एक “ १० × १५ ” च जुनाट ट्रेडल होत समोरच्या भिंतीशीं
 केसेस ठेवावयाच्या रॅक्सची राग होती. मागल्या खोल्यात जागा सापडेल तिथ
 तिथ कुठ कपोझिंग तर कुठ बाईडिंग, नबरिंग. परफोरेटिंग वगैरे काम करावयाची
 सोय नामक विस्कळीतपणा भरला होता. सर्वांत मागल्या दाराच्या एकीकडे रोलर्स
 धुण्यामाटी टाक होत. टाक्यासह त्याचा सर्व परिसर भट्टीवरून उतरवलेल्या
 मातीच्या भाड्यासारखा काळा - करडा दिसत होता. तो ओला नसे त्यावेळी
 त्याच्यावर वाळलेल्या सोड्याची पादुरकी बुरशी दिसत असे एरव्हीं शाई,
 रॉकेल व रोलर - कॉम्पोझिशनचा मिश्र वास येत असे. दाराच्या दुसरीकडे
 रोलर कॉम्पोझिशन शिजवावयाची मोठी थोरली चूल होती. तिच्यापुढ नेहमीं
 राख व विस्त्रलेल्या कोळशाचा ढिगारा पडलेला असे

याहि छापखान्यात आप्पानी काहीं काल काम केलें असावें. त्यामुळ त्यांना
 पायऱ्या चढताना पाहताच छापखान्याचे मालक आणि चालकहि असलेले श्री.
 बाबूराव गुप्ते यानीं आप्पाच ऐसपैस स्वागत केल, तें कदाचित् आप्पा नोकरीच्या
 शोधार्थ आपल्या पायऱ्या चढत असावेत अशीसुद्धा त्याची समजूत झाल्यान
 असेल

कारण गुप्त्याचा प्रेस शहरातल्या छोट्या प्रेसेसपैकी एक होता. आजकाल
 अशा प्रेसेसची असावी तशी जिकिरीची अवस्था त्याच्याहि प्रेसची होती. ती
 कदाचित् गुप्त्याच्या स्वभावामुळहि असू शकेल. कारण तिथ काम करणाऱ्या
 बहुतेक कामगारात, कुणी नुसता वेळ घालविण्यासाठी, कुणी दृष्टि कमजोर
 झाल्यामुळ, कुणी अनियमित वागत असल्याच्या कारणामुळ, कुणी जोडधदा म्हणून
 नोकरीकडे पाहात असल्याच्या कारणामुळ, कुणी या धद्यात मन नसल्याच्या
 कारणामुळ तर कुणी आणखी कशामुळ गावातल्या मोठमोठ्या प्रेसेसमध्ये बदनाम
 होऊन हाकलले गेले किंवा स्वतः नोकऱ्या सोडून आले - असेच कामगार या
 प्रेसमध्ये येत असत काहीं कामगार दुसरी गाडी मिळण्यापूर्वी प्रवाशान वेटींग-
 रूममध्ये वेळ काढावा तसे इथ येऊन वेळ काढत असत.

बाबूराव गुप्तेदेखील अशा माणसाची गरजेपुरती दखल घेत असत. त्यामुळ

त्याच्या प्रेसला कोणताहि सरकारी ॲक्ट मान्य नसे. म्हणून त्याच्याकडे कुणी कॉन्ट्रॅक्ट पद्धतीन, कुणी रोजगारीन तर कुणी ॲक्टन ठरविलेल्या पगारावर सही करून कमी पगार घेण्याच्या अटीवर काम करीत असत. अशा माणसामुळ असेल वा बाबूरावाच्या अवगुणामुळ असेल, सदर 'सुहास प्रिंटर्स हाऊस' चा नुसता 'सुहास छापखाना' शिल्लक राहिला होता. त्यामुळ इच्छा असून बाबूरावाना प्रेसमध्ये साध्या लग्नपत्रिकांचा स्टॉक ठेवता येत नसे एखाद्याची ऑर्डर घेतली की ते ऐनवेळीं सायकल घेऊन कुण्यातरी कामगाराला जवळपासच्या पेपरमार्टमध्ये पाठवत. कधी कधी स्वतः दौडत गिन्हाईकाला हव्या असलेल्या शे-दोनशे पत्रिका घेत. छापखान्यात परतत. कधी कधी गिन्हाईकान निवडलेली पत्रिका त्यांना कधी उधारीच्या कारणामुळ तर कधी स्टॉकमध्ये नसल्याच्या कारणामुळ पेपरमार्टमध्ये मिळत नसे. त्यावेळीं बाबूराव खुशाल स्वतःची निवड राबवत. कार्ड, पत्रिका किंवा कागद निवडत गिन्हाईकाच्या समतिखेरीज छापून काढत. हेंच त्याचं शाईबाबतसुद्धा होत असे. डब्याच्या तळाशी सापडेल ती शाई ते वापरत असत. यामुळ कित्येक गिन्हाईकाशी त्याची हुजत होत असे. काहीं चोखदळ आणि तापट गिन्हाईक छापलेल काम बाबूरावाच्या टेबलवर फेकून निघून जात असत. ॲडव्हान्सच्या रकमेवर पाणी सोडत असत. तर एखादा कायद्याची भाषा वापरून ॲडव्हान्स वसूलहि करीत असे. खरा तर तो त्याच्या शरीरयष्टीचा परिणाम असे. यामुळ बाबूरावाकडे एकदा आलेल गिन्हाईक सहसा पुन्हा येत नसे.

तरीहि जीं गिन्हाईक येत, त्याच्यांत नगरपालिका, जिल्हापरिषद किंवा अशा सारख्या सरकारी-निमसरकारी सस्था असत. त्यातले अधिकारी बाबूरावाकडून पैसा खाऊन प्रेसला काम देववत असत. कित्येक लोक उधारीसाठी येत असत. यामुळ त्या प्रेसची आर्थिक दशा युद्धात पडलेल्या दुबळ्या राष्ट्रासारखी नेहमीच राहात असे. आठवडी पेमेन्ट देखील बाबूरावाकडून जवळ जवळ सहा दिवसांच्या हत्प्यानीं कामगाराना मिळत असे. त्यावेळीं कामगारात नि त्याच्यात वारवार वाढावादी चालत असे. परिस्थितीन म्हणा वा स्वभावान म्हणा, एखादा कामगार हमरीतुमरीवर देखील येत असे. सडकेवर गर्दी खोळवत असे. साधारणतः बाबूरावाचा सीशन नसे त्या काळात अस महिन्यातून दोन-दोनदा तरी चालत असे.

म्हणून बाबूरावाकडे माणस टिकत नसत. त्याच्या प्रेसमध्ये बहुधा नेहमी राहणाऱ्या माणसाबद्दल त्याचें मत नेहमीच नाराज असे. म्हणून ते नेहमीच नवनवी पोर शिकवून तयार करीत असत. पण शिकून झालेली हींही मुलं पख फुटलेल्या पाखराप्रमाणे सध्दि येताच निघून जात असत तरी चिकाटीन बहादूर म्हणा वा गरजेन लाचार म्हणा - असलेले बाबूराव आपली उमेद कधीहि सोडत नसत. ध्यासोबत तो शिकवण्याची ते शाळाहि चालवत असत. तसच त्याच्याकडून कितीहि माडून सुटलेला कामगार परत काही दिवसांनी त्याच्या दाराशी आला तर ते मागल सार विसरून त्याला कामावर घेत असत.

‘अशा’ प्रेसच्या ‘अशा’ मालकान आता आप्पा देशकराना शक्य तितक्या सन्मानान बाजूच्या खुर्चीत बसवलं होत. आपल्या नेहमीच्या पद्धती-प्रमाणे अघळपघळ हसताना ते म्हणत होते.

“बाला आप्पासाहेब, मी आपली काय सेवा करू शकतो ?”

यातल्या कृत्रिमतेची आप्पांना ओळख होती. पण कृत्रिम का होईना-माणसाला मान हा हवाच असतो. आप्पा त्याला अपवाद नव्हते. ते तितक्याच फुलले. ह्याच मानान परत जाता आल तर फार बर होईल-अशा विचाराना त्यांनी क्षणभर आपला विचार बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण ते नुसत्या मानासाठी इथ आले नव्हते तरी दुहेरी अर्थान बोलायला लागले,

“अहो, सेवा तुम्ही करायची की आम्ही ?”

“वा : ! अस म्हणून कुठ झालय काय आप्पासाहेब ? अहो, सेवा ही आम्हा तरुणानी करायची असते ..तुमच्यासारख्या वृद्धानी नव्हे ?

“जाऊ द्या. बोला काय घेणार ?”

आप्पा बोलण्यापूर्वीच बाबूरावांनी पुढ्यातल्या केसवर काम करणाऱ्या कर्पोझिटरला बोलावले हैं करीत असताना प्रथम टेबलचा डॉन्हर आणि नंतर खिसा चाचपला. शेवटी म्हणाले,

“जारे मारुती, बच्चुकडून देन पान ये बर घेऊन उधार !”

“त्याचे मागचे पैसे देले काय ?”

बाबूरावांनी त्याच्याकडे रोखून पाहिल. त्यावर दबण्याऐवजी मारुती आपली बाजू अधिक स्वच्छ करू लागला,

“नाहीं. मग्रा बच्चू मले मनत होता, मनून मंतो-”

येथे जिद्द सपते । ११३

“ त्याला म्हणा - तुझ्या रुपाया-दोन रुपयासाठी मी पळून चाललोय
की काय ? ”

बच्चूचा राग मारुतीवर ओकल्यावर बाबूराव म्हणाले,

“ नाहीतर अस कर, हमीदकडून आण. त्याला माझ नाव सांग म्हणजे
तो नाही म्हणणार नाही जा-”

त्याच ओघात ते आप्पाना म्हणाले,

“ ह बोल आप्पासाहेब. कस काय येण केल ? ”

आप्पानी थोडा विचार केला. मग आपली अन् गजूची सर्व बाजू बाबू-
रावाना समजावून सांगितली. शेवटी म्हणाले,

“ तेव्हा माझा असा विचार आहे की आपण गजूला आपल्या प्रेसमध्ये
काम शिकवाल तर बर होईल ”

“ अरेऽवा ! हे काय विचारण झाल काय देशकरसाहेब ? ”

खुषी लपविण्याच्या प्रयत्नात अयशस्वी होत बाबूराव म्हणाले,

“ अहो, प्रेस तुमचा आहे. मला न विचारतासुद्धा तुम्ही त्याला पाठविल
असत तरी चालेल असत. अहो, नुसतं काम शिकवायला काय जात माझ ?
त्याबद्दल काय मला काही खर्च येतो की टॅक्स भरावा लागतो सरकारात, ओ ? ”

आणि वाकडी मान करून ते खळखळा हसत सुटले. आप्पा मात्र उपकारान
भारावले होते. कदाचित् त्याच्या आयुष्यात आलेल व त्यांना फार मोठ वाट-
णार हे पहिल-बहिल यश असावे. कदाचित् ते इतक विनासायास येईल याची
त्यांना पराभवाच्या पूर्वानुभवावरून कल्पना नसावी. त्यामुळे क्षणकाल त्यांना
काय बोलावे तेच सुचेना. तेव्हा अशा प्रसंगी कुणीहि बोलावे तेच आप्पा बोलले,

“ पण म्हटल, आधी विचारून घेतलेल बर.. ”

लगोलग वेळेची जाणीव होताच ते सावरते होत म्हणाले,

“ बर, चलतो-”

“ अहो-हे काय ? पान येताहेतना तुमच्यासाठी, आणि तुम्ही जायला
निघालात ? ”

“ हो. गेल पाहिजे. वेळा होत आली असेल-”

अस पुटपुटत आप्पानी घड्याळासाठी चारीकडे पाहिल. पण ते फक्त बाबू-
रावाच्या मनगटालाच असलेल त्यांना दिसल. बाबूरावांनी वेळ सांगितला.

आप्पाना आणखी पाच-सात मिनिट तिथ थाबावयास हरकत नव्हती.

आप्पा खुर्चीत स्थिर झाले. बोलता बोलता वेळेवरून आप्पानी बाबा-साहेबाच्या 'स्क्रिप्टपणा'चा विषय काढला. मग बाबासाहेबांचे अन् त्याच्या प्रेसचे सार काही येऊ लागले. त्यात आलेल्या आणि येऊ घातलेल्या नवीन मशीन्स होत्या, नवीन मॅनेजमेन्ट होती, बाबासाहेब मुरू करणार असलेले दैनिक होत, प्रकाशनाचा व्यवसाय वगैरे योजना होत्या. हे सार ऐकताना आणि त्याबद्दल अधून-मधून बोलताना बाबूरावांचा सूर, आणि चेहरा सतत बदलत होता काहीदा त्यात हेटाळणी होती. काहीदा हेवा होता. काहीदा कुतूहल तर बरेचदा बाबासाहेबानी एवढा पैसा एकाएकी कुठून आणला या-बद्दल सशय होता. एक-दोनदा त्यांनी बाबासाहेबांच्या सेक्रेटरीची चौकशी केली होती. ती त्यांच्या सोबत किती वेळ राहते, तिला पगार काय वगैरे इतरांच्या दृष्टीन अनावश्यक पण बाबूरावांच्या स्वभावाला आवश्यक अशा बाबींवर त्यांनी बोलून पाहिले होत

पण या सर्व बाबतींत, जवळ जवळ सारख्याच प्रमाणात आप्पासाहेब उदास दिसत होते. अगदी कायमचे

वेळा सपत आल्यावर आप्पा पुन्हा उठू लागले. तेव्हा बाबूरावांनी त्यांना परत पानाच्या आठवणीन अडवून धरले. एकदा स्वतः जागचे उठून मारुतीच्या वाटेकडे पाहिले. दुसऱ्यादा गोकूल नावाच्या दुसऱ्या एका कॅपॅसिटरला सडकेवर उभे करून मारुतीची वाट बघायला लावली तिसऱ्यादा आप्पा घाई करू लागले तेव्हा गोकूललाहि हमीदच्या पान-ठेल्यावर रवाना केले. तोहि परतेना तेव्हा आप्पानी बाबूरावाना वेळ विचारला. ऐकताच ते ताडकन् जागचे उसळले. बाबूरावांच्या आग्रहाला चुपकारत म्हणाले,

“अहो, पान नाही आलीत तरी काही हरकत नाही. तीं आणायला तुम्हीं माणस पाठविलीत ना ? हेच फार झाले. यातच मी माझ पान मिळाले असं समजतो बर, तर मग उद्यापासून ”

“अगदी निश्चित. ”

आप्पासोबत जागचे उठत बाबूराव म्हणाले,

“मी माझी ट्यूटी म्हणून आपल्या चिरजीवाला ॲड्जुस्ट करून घेईन. तुम्ही आता निश्चित राहा ”

तनि

आप्पा वाङ्म्यातून चालत होते. पण अत्यंत सावकाशीत आणि सावधपणान. पूर्वी जसे ते सरावामुळ भराभर चालूनहि वाङ्म्यातल्या आडव्या-उभ्या नात्या-मोऱ्या ओलाडत असत आणि स्मरणपूर्वक कुणाच्या दारात काय पसारा असतो तो लक्षात ठेवून चुकवत असत तस आता त्याच्याकडून फार कमी होत असे. हें कदाचित् ते आता पूर्वीपेक्षा अधिक विचार करीत असल्यान किंवा डोळ्या-तल्या अधूपणासोबत मेदूत विस्मृति वाढत असल्यान त्याच्याकडून होत असाव. कशान का असेना-पण आप्पांनीं आता इतक्या सावधपणे चालून-देखील वॉचमेकरच्या दारातल्या पादत्राणाना ते ठोकरावले होते. बकारामच्या दारातला पाट त्यांनीं तुडवला होता. अबकारी अधिकाऱ्याच्या घरातून आडव्या आलेल्या मोरीत ते गच्चकता गच्चकता वाचले होते. जोशीबुवाच्या दारातली पालथी बाढली ठोकरीन सरळ केली होती. स्वतःच्या दारातली सरळ बाढली पालथी केली होती. खर तर हें सार टाळण्यासाठीच ते अलीकडे सरळ आपल्या हद्दीतून न चालता सोयीप्रमाण चालण्याचा प्रयत्न करीत असत. म्हणजे नागमोडी

चालत असत. तरी त्याच्याच्यान हें घडतच असे

आप्पा घरात गेले तेव्हा गजू टेबलवर अभ्यासाचा पसारा माडून बसला होता. वाहाणा काढताना आप्पांनी त्याच्याकडे तिरकस—सतप्त नजरेन पाहिल. काम न देणाऱ्या यंत्राकडे पहाव—तशा नजरेन पाहून घेतल. त्याच्याकडे लक्ष नसलेला गजू गेल्या कित्येक दिवसात नव्हता, तितका आज खूप दिसत होता.

मुधा नेहमींसारखी चुलीवर काहीतरी शिजायला माडून चूल आणि दिव्याच्या उजेडात अभ्यासाच पुस्तक धोकत होती. तिच्या मोठ्यान वाचण्यावर गजून एकदा आक्षेप घेतला होता. त्याच्या अभ्यासात व्यत्यय येतो, अस त्याच म्हणण होत. पण मोठ्यान वाचल्याशिवाय पाठातर होत नाही, शब्दोच्चार स्पष्ट होत नाही अस तिने तिच्या कुण्यातरी मास्तराच म्हणण त्याला सांगितल होत गजू गप्प राहिला होता मुधा मोठ्यान वाचत होती.

उद्या परेड असल्यान बाळ आपल्या एन्.सी.सी. च्या कपड्यावर तादळाची निवळ मारीत होता. इस्तरी नामक त्याचा तांब्या ग्राजूला धुपत होता. खर तर इस्तरीसाठी टेबल न मिळाल्यान तोहि तिच्यासारखाच आतून धुपत होता

आप्पावर लक्ष जाताच गजू ताडकन् खुर्चीतून उठला. कपडे घेण्यासाठी पुढ आला. वस्तुतः मधाच्या घटनेन आप्पांना वाईट वाटल असेल या कल्पनेन त्यालाच दिवसभर वाईट वाटत राहिल होत आता खरोखर आप्पांना वाईट वाटल काय हे पाहण्यासाठी तो आप्पाभोंवतीं घुटमळू लागला. पण त्यान कपड्यांना हात पुढ केला तेव्हा आप्पा म्हटल तर रागान अन् म्हटन तर शातपणान म्हणाले,

“असू दे — ठेवतो मी. तू कर तुझ काम ”

तरीहि गजून त्यांना मदत केली. कोट त्याच्या जागेवर अडकवला. पुन्हा आप्पांना म्हणाला,

“वाढून घ्यायला सागू काय ? ”

“थांब, थोडा वेळ ”

आप्पांनी सुस्कारा टाकला. खुर्चीत बसले. आठ्याकडे पाहू लागले. मग टेबलवरल्या पसऱ्याकडे अशात गजू खोळंबला असल्याच त्यांनी लक्षात घेतल. पण म्हणाले,

“काय, अभ्यास चालला आहे वाटते ? ”

पुन्हा पुन्हा हेंच काम विचारतात ? पण तो म्हणाला,

“ हो, आठ दिवसावर परीक्षा आली आहे. तेव्हा म्हटल करावी काहीं तरी तयारी . ”

“ परीक्षा ? ”

“ हो सहामाही परीक्षा नाही काय आता ? ”

“ अस्स — ”

आणखी सुस्कारा टाकल्यावर आप्पा म्हणाले,

“ पण कारे, तू तर म्हणतोस की तुला अभ्यासाची तेवढीशी गरज नाही म्हणून केवळ शालेतल्या अभ्यासान पास होऊ शकतो मग हा अभ्यास कसला ? ”

“ खोट नाही सागत आप्पासाहेब. क्लवातली नोकरी धरली असती तर मी तेच करणार होतो, मला विश्वास होता. आता एक वेळ आहे म्हणून बसलोय मन रमवायला ”

“ आणि प्रेसमध्ये काम शिकायला लागला असता तर नसत जमल, असच ना ? ”

आप्पाच्या बोलण्याचा अर्धवटसा रोख गजूला कळून चुकला. तो चाचपडत म्हणाला,

“ तसं नाही आप्पासाहेब बाबासाहेबानी मला निवडलच असत तर मीं हें सार करू शकलो अस.तो पण त्यानी मला निवडलच नाही — त्याला मी तरी काय करणार ? ”

आप्पा उदासपणे म्हणाले,

“ तू बागलासच तसा त्याच्याशीं मग त्याला ते तरी काय करणार ? तुझं नशीब समज, वा तेच म्हणून म्हण — अजूनहि तुझ्याबद्दल चागल मत ठेवू शकले . दुसरा कुणी असता तुझ्या ठिकाणी तर त्याची तू दिलीस तशी उत्तर त्यानी ऐकली नसती लगेच गेट-आऊट म्हणून बाहेर काढल असत...”

गजूला अचंबा वाटला. न राहवून तो म्हणाला,

“ अशी कोणती उत्तर दिलीत आप्पासाहेब, मीं बाबासाहेबाना ? ”

“ त्यातला उर्मटपणा नसेल जाणवला तुला तू लहान आहेस. पण मी जाणतो इतराच्या दृष्टीन हीं उत्तर तित कीशीं उर्मट नसतीलहि. पण बाबासाहेब

इतर प्रेसमालकासारखे नाहीत ”

“ पण आप्पासाहेब — ”

सात्विक संतापान गजू म्हणाला,

“ मी अस काय बोललो त्याना की ज्याला त्यानी उर्मट म्हणाव ? ”

“ त्यानी नाही म्हटल. माग बोलण्याइतके ते दुबळे नाहीत. निदान आपल्या-
सारख्याच्या बाबतीत तर मुळीच नाही रागावले असते तर तेव्हाच त्यानी
तुला सुनावल असत . पण तू माझा मुलगा म्हणून असेल ”

इथ आपण उगाच भाव खात आहोंत अस वाटून आप्पासाहेब म्हणाले,

“ किवा तुझ दैव म्हणून असेल — ”

आता न राहवून गजू म्हणाला,

“ आप्पासाहेब, तुमचा कुणी तरी माझ्याबद्दल गैरसमज करून दिला आहे.
बाबासाहेब रागावतील अस मी काहीहि बोललो नाही सागा बर तुम्हाला कुणी
काय सांगितल ते ? ”

“ कुणी कशाला सागायला हव — ”

आप्पाचाहि खूर आता तीव्र झाला.

“ तूच नव्हत सांगितल मघा काय — काय बोलला ते ? ”

“ पण यात उर्मट काय आहे ? ”

“ तुला नसेल — ”

आप्पा म्हणाले,

“ पण मी तुला मुलाखतीस जाण्यापूर्वी सांगितल होत ना की केवळ हो ला
हो आणि नाहीला नाही करायच म्हणून ? ”

“ म्हणजे मला शक्य नव्हत, त्याबद्दल मी हो म्हणायच होत ? ”

“ तुला काय शक्य नव्हतं ? ”

पण गजू यावर स्पष्ट पवित्रा घेऊन ज्यासाठी आपण हे सार करीत आहो
ते बिघडून जाईल अस आप्पांना वाटल. ते लगेच म्हणाले,

“ काय बिघडल असत रे ? ”

“ कामावर रुजू झाल्यावर त्यानी नसत म्हटल की तू कबूल केल्याप्रमाणं
वागायला हव म्हणून ? ”

“ कुणी नसत म्हणत, आणि कुणी नसत वागत. सरकारी नोकर नोकरीला

लागताना शपथा घेतात. मी सरकारशी एकनिष्ठ राहीन. सरकारवर येणाऱ्या कोणत्याहि आपत्तीला तोंड देईन. सरकारन दिलेल्या वेतनात समाधान मानीन. लाचलुचपत करणार नाहीं. जनतेला फसविणार नाहीं ”

ते थाबून म्हणाले,

“ पण साग बर, हें सार पाळणारा कोणता माणूस आहे सरकारी नोकरीत ? साध्या कारकुनामध्ये नाहीं म्हणत मीं बड्याबड्या मंत्र्यात तरी दाखव बर आपापल्या शपथेप्रमाण वागणारा माणूस, आहे काय तर ? ”

“ अरे, ह्या साऱ्या कबूल करावयाऱ्या गोष्टी असतात. एकदा तू सार कबूल करून प्रवेश मिळवला असता म्हणजे पुढे काय करायचे ते आपण पाहून घेतल असत. तुझा एवढा मोठा बाप तिथ होता. काय तो तसाच स्वस्थ बसला असता ?

“ अस झाल असतं, तर लगेच स्टायपेड सुरू झाली असती. मलाहि थोडा आधार झाला असता. तुला चागल्या प्रेसमध्ये — गरजेचे पडली असती तर नोकरीसुद्धा करता आली असती. दैव बलवत्तर असत — तर हा-हा म्हणता तू मॅट्रिक होऊन गेला असता . ”

तरीहि गजू म्हणाला,

“ पण आपल्याकडून खोट नाहीं कबूल करवले बुवा, बाबासाहेबापुढे — तुम्ही काहीहि म्हणा — ”

यामुळे आप्पाना त्याचा खूपच राग आला. कारण आपल्या शिक्षणासाठी तो कुणावरहि विश्वास टाकायला तयार दिसत नव्हता. उलट त्याना अप्रामाणिक ठरवून स्वतः प्रामाणिकपणाचा आव आणत होता. त्यामुळे त्याला जाणवेल न जाणवेलशा नजरेन त्यानी त्याच्याकडे रोखून पाहिले पण हेतुमुळे त्याना शात राहावे लागले. ह्या सर्वांची प्रतिक्रिया ही उमटलीच,

“ खर म्हणजे, तुला शाळेखेरीज इतर काहीच शिकायचे नाहीं, हा त्याचा अर्थ.. ”

“ तस नाहीं आप्पासाहेब ! ”

आपल्या कुटुंबासंबंधीच्या जिऱ्हाळ्यावर धाव बसलास पाहून गजू परत चिडला,

“ बाबासाहेबानी नाकारले, त्याला मी तरी काय करू ? ”

“ बाबासाहेबाची ऐशीतैशी -- ”

आप्पानी लगोलग सधि साधली,

“ त्यानी नाकारल म्हणून तुला कुठच काम शिकायला मिळणार नाही अस थोडच आहे. म्हणण आहे ना की आवड असली की सवड आणि सधि मिळतेच म्हणून ! पण आवड मात्र असायला हवी -- ”

आप्पाच्या चेहऱ्यावरून गजूल त्याच्या हेतूचा सुगावा लागला असावा. तो गप्पच राहिला. आप्पाना आणखी अडाजू लागला. हें पाहून आता आप्पा एकदम त्याला विचारू लागले,

“ चल बोल, आहे काय तयारी ? ”

“ कुठ ? ”

“ कुठहि. तयारी आहे काय ते बोल ? ”

“ . . . ”

“ साग ना ? ”

“ स्टायपेड मिळेल काय ? ”

“ स्टायपेडची ऐशीतैशी ! ” तुला काम शिकायच आहे की स्टायपेड मिळवायची आहे ? ”

“ स्टायपेड मिळाली असती तर वऱ्या-पुस्तकाचा खर्च निघाला असता . ”

यावर आप्पाच्या तोडात म्हणजे तू शाळा शिकण्यासाठी प्रेसच काम शिकायला तयार होत आहे म्हणायचा- अस आल होत पण यान सारच बिघडेल म्हणून ते शातपणे म्हणाले,

“ सारेच प्रेसवाले स्टायपेड देऊन शिकवत नाही हा व्यवसाय. बाबासाहेबा सारखा एखादाच असतो तसा. म्हणून मी तुला त्याच्याकडे शिकण्याचा आग्रह चालवला होता. आताहि विचार कर . कारण स्टायपेड देऊन शिकवणारे प्रामाणिकपणे शिकवतात. पैसा व्यर्थ जाऊ नये याची त्याना तो घेणाऱ्यापेक्षा जास्त काळजी असते. शिवाय बाबासाहेबांनी अगदी पद्धतशीरपणान शिक्षणक्रम आखला आहे तुझ्यासारखा हुशार मुलगा तो पाहता-पाहता हस्तगत करील ”

ओघात आल म्हणून परत बाबासाहेबाबद्दल आप्पानी बोलायला सुरुवात केली होती. पण गजून्या चेहऱ्यावर अपेक्षित प्रतिक्रिया नसल्यान त्याना

आपल्या मुद्द्यावर याब लागल,

“मुख्य म्हणजे, तुला शिकायच आहे काय—तेवढ आता साग... जाऊ दे स्थायपेडच ”

“ हो. शिकेन वाटल्यास... ”

“ तर मग जा उद्यापासून सुहास छापखान्यात ”

नको तें एवढ्या समीप येऊन ठेपल असेल, अशी गजूल कल्पना नव्हती. तो रफ वहीतल्या एका गणितावर वर्तुळ काढू लागला. त्यावर रेघा ओढू लागला. वारवार. या दरम्यान आप्पा बोलत होते. सुहास छापखान्याचा आणि बाबूराव गुप्त्याचा भलेपणा आळवत होते. यावर गजू नुसता हो ला हो आणि नाही ला नाही करीत होता बराच वेळ यापेक्षा अधिक काही निष्पन्न होण्याची लक्षणं दिसेनात तेव्हा तुटण्याची पर्वा न करता आप्पांनीं ताणून विचारल,

“ बोल, मग जातोस उद्यापासून ? ”

“ उद्याचपासून ? ”

“ मग कधी, मी मेल्यानंतर जाणार आहेस काय ? ”

सवालासरशी आप्पा ताडकन् खुर्चीतून उठले. पण काहीएक न सुचून उत्तरासाठी त्याच्या तोडाकडे न्याहाळू लागले. तसा तो म्हणाला,

“ किती वेळ जायच शिकायला तिथ ? ”

“ सकाळीं दहा वाजेपर्यंत जायची तयारी आहे ना तुझी ? ”

“ हो ”

“ मग झाल तर ! ”

“ पण त्यानी तस कबूल केल काय ? ”

“ आता लेखी देऊ काय तुला लिहून ? ”

गजून मान खाली घातली. सतापाच्या भरात आपल्याकडून भलतच काही बोलल जाऊन जुळण्याच्या मार्गावर असलेल तुद्द नये म्हणून ते तावातावान चालत घरात आले. आपल्या इस्तरीच्या कार्यात मग्न असलेल्या बाळकडे त्यानी चिडून पाहिले. पण त्यान त्याना दाद दिली नाही. त्यामुळ सुधाल त्यानी वाढायला सांगितल अन् ते बाहेरल्या न्हाणीकडे निघून गेले.

टेबलवरला गजू अजूनहि मधाच्या वर्तुळावर पेन्सिल फिरवत होता. आता त्याचा घेर पूर्वीपेक्षा खूप जाड आणि बळकट झाला होता. काळ्या रंगाचा.

येथें जिद्ध संपत्ते !

भाग तिसरा

एक

दिवस रविवारचा होता. वेळा सकाळची होती. आप्पा कुठतरी बाहेर गेले होते. बाळ परेडला गेला असावा. त्याच्या वाऱ्याच अगण सुधा पाण्यान धुवून काढत होती फड्याच्या थोटकान ती अगणातली खडबडीत फरशी खरडून काढत होती व्हराड्यातला गजू आप्पाचे खिसे रिकामे करीत होता. खिसे हुडकलेला एकेक कपडा पारोशा कपड्याच्या ढिगान्यावर फेकत होता. त्यात त्याचेहि काहीं कपडे होते. हे सारे कपडे तो चुलीवर उकळणाऱ्या सोड्याच्या पाण्यात टाकणार होता. आता खिशातून निघालेल्या वस्तू टेबलवर जमा होत होत्या. आप्पाच्या खिशातून काहीं नव्या-जुन्या पैशाची नाणीं निघाली होती. काहीं घड्या पडून चुरचुरीत झालेले कागदाचे तुकडे निघाले होते. म्वतःच्या खिशातून पेन्सिल, रबराचा तुकडा आणि सहामाही परिक्षेचें प्रोग्रेस कार्ड काढताना गजूला दोन खिळे पण सापडले होते. पैकीं एक तो केस पाठ करीत असता बाबूरावानी हाक मारली असताना उचललेल्या खिळ्याचा खण विसरल्यान गडबडीत तो कुठ टाकावा हें न सुचून गजून खिशात टाकला होता.

दुसरा गोकूलन थड्डेखातर त्याला फेकून मारला होता नि तो त्याच्या छाती-वरल्या खिशात जाऊन बसला होता. आता तो ते खिळे तोंडावर धरून पाहू लागला. पैकी एक 'द' आणि दुसरा 'ब' होता. प्रेसमध्ये गेल्यावर हे खिळे त्याच्या खणात ठेवून द्यावेत, या विचाराने गजून ते प्रोग्रेस-कार्डाईतके बघून ठेवले.

अशात त्याच्या दाराशी केशव थांबला. तोवर त्याच्या तोंडात विडी होती अन् हातात बाढल्या होत्या. कमरेला वीतभर चड्डी अन् छाताडावर मळकट बनियन-असा त्याचा अवतार होता. आता त्याने बाढल्या गजूनच्या दारापुढ ठेवल्या. विडी चिमटीत धरली. नाकातून धूर आणि तोंडातून केशवने शब्द काढलेत,

“ कोण, गजूनभाऊच काय ? ”

“ हो. याना नानासाहेब .. ”

“ आम्ही म्हटल्यावर- ”

तो पायऱ्या चढत म्हणाला,

“ आजकाल तर तुमचा काही पत्ता लागत नाही ? काय गावात असता की नाहीं हल्लीं ? ”

“ वा ! गावात नसायला काय झाल ? ”

“ मग दिसले कसे नाही एवढ्यात ? ”

“ कोण, मी की तुम्ही ? ”

“ तेहि खरच ! ”

आपल्या गावात नसण्याबद्दल केशवला भूषण वाटत असे. तो म्हणाला,

“ मी घरीं असेल तेव्हा तुम्ही बाहेर असणार आणि तुम्ही घरी असणार तेव्हा मी बाहेर असणार. नाहीं— त्यामुळ होत राहिली असेल इतके दिवस आपली चुकामूक—

“ हो मी तुम्हाला काय म्हणत होतो बुवा ? ”

“ आली आठवण. मला परवाला काळे साहेब भेटले होते... ते तुमच्याबद्दल चौकशी करीत होते ”

“ काळेसाहेब कोणते हो ? ”

“ वा ! एवढ्यात विसरलात सुद्धा ! छान. अहो. ते नाहीं काय-क्लबचे सेक्रेटरी ? ”

“ह-ह, ते म्हणताय-त्याच नाव काळे आहे, काय-मला माहीत नव्हत-”
गजाननचा सूर खालावत गेला,

“काय म्हणाले ?”

“त्याची तुम्हाला कल्पना असेलच म्हणा आता सागून तरी काय उपयोग. अहो, त्यानी माझी चागलीच हजामपट्टी केली ! त्याच्या बोलण्यान मला असं फील झालं, तुम्हाला काय सांगू ! मीच म्हणून सार निभावून घेतलं जाऊद्या.”

तोच परत म्हणाला,

“पण तुम्ही त्याना होकार देऊन कामावर का रुजू झाले नाही, याच कारण नाही कळलं मला-”

गजू क्षणभर गप्पच झाला त्याचा चेहराहि पडला. तो दोन कारणानी. एक तर त्यान दिलेले केशव आणि काळे या दोघाचे शब्द तो पाळू शकला नव्हता. याहि वयात (अन् याच वयात म्हणून असेल) शब्द पाळण तो महत्वाच समजत होता. दुसरं नि महत्वाच तो सध्या ज्या मार्गावर चालत होता त्या मार्गावर अगतिकपणे टकलला गेला होता. पण क्षणार्धात ज्या समजसपणान तो ह्या गर्तेत ओढला जात होता-त्याच समजसपणान त्याला आताहि काबूत आणलं केशवल आप्पाचा दुबळेपणा कळून त्याच्यात त्याच्याबद्दल अनादर निर्माण होणार नाही, अशा भाषेत त्यान सार काही सागून टाकलं. या दरम्यान कधी कळत नि कधी नकळत त्यान आपल्याकडे काही दोष घेतले.

गजूच सपण्यापूर्वीच केशव सार काही समजण असावा त्याच्यात हालचाल सुरू झाली. त्यान नफोशा नजरेन सुधाकडे पाहिल. बोलण्याच्या ओघात आप्पा आणि बाळची चौकशी करून घेतली त्याची गैरहजेरी त्याच्या चेहऱ्यावर समाधान चमकवून गेली. शेवटी पाणी वाहात असल्याच निमित्त सागून त्यान बादल्या उचलल्या. चालण्यापूर्वी, गजूची उत्सुकता चाळवेल अशा आवाजात म्हणाला,

“तुम्हाला वेळ असला तर या आमच्याकडे .”

हवा तो परिणाम गजवून झाला,

“का, काही काम होत काय ?”

“काम फारस नाही. पण होत थोडं बोलायचं तुमच्याशी असला वेळ

तर बघा थोडा—”

आणि तो तोडात विडी घालून चालू लागला.

गजून्यान राहावला नाही. फ्रीशीप-प्रकरणीं पेठ्यानी बोलावला असता तो गेला होता त्या उमेदीन हातातल काम टाकून आता केशवच्या घरात शिरला. यावेळीं केशव आपल्या पद्धतीन भिनीशीं टेकून बसला होता पण गजून स्वागत मात्र त्यान नेहमींच्या पद्धतीन सतरजीच्या कोपऱ्यावर हात मारून केल नाही. नुसताच ‘बसा’ म्हणाला, पत्रिका बघायला आलेल्या माणसासारखा गजून बसला. बुद्धि अन् तर्क पणास लावून केशवला अदाजून लागला. केशवमुद्धा गजूनबरोबर हेच करीत असावा. अखेर केशवच यशस्वी ठरला. मोठ्याच मुत्सदीपणे म्हणाला,

“गजामाऊ, मी तुम्हाला चार गोष्टी सांगितल्या तर तुम्हाला राग तर येणार नाही ना ? ”

“नाही बुवा. कोणत्या ? ”

“माझ म्हणण अस की, तुम्ही ह्या उखळात डोक घालायला नको होत दुसर काहीं नाही ”

“म्हणजे, मी नाही समजलों—”

“म्हणजे असं, तुम्ही सध्या ज्या वयात आहात ते म्हणजे विशीच्या आतल. शास्त्रकारान म्हटल आहे, माणसान विद्या कमवावी विशीत आणि वित्त कमवाव तिशीत. तेव्हा तुमच हे विद्या कमविण्याच वय तुम्हीं छापखान्याच्या धर्वात फुकट घालवायला नको होत ”

गजून घाबरलाच. शिक्षणाच वय फुकट जात असल्याची कल्पनाहि असह्य होऊन तो म्हणाला,

“पण नानासाहेब, मी शाळा सोडली असं कोण म्हणत ? माझी शाळा पूर्ववत् सुरू आहे मॅट्रिक होण्याचा माझा निश्चय कायम आहे ”

“ईश्वर करो आणि तस घडो—”

केशव सथशा आवाजात पुढ म्हणालाच,

“पण मला वाटते, या बाबतीत देव तुमच्यावर तितकासा प्रसन्न नसावा तुम्ही छापखान्यात जाऊ लागल्याच कळताच अण्णासाहेबहि म्हणाले होते की माणसाच दैव ही काही और गोष्ट असते म्हणून .मला वाटते—ते खर-

सुद्धा असाव नाहीतर तुमची मध्ये गेली तीं वर्षे वाया गेली नसतीं—”

“पण त्या गोष्टी माझ्या हातीं नव्हत्या नानासाहेब मी आजारी—”

“आताहि तुमच्या हातीं काय राहिलं आहे ? ”

आपल्या शब्दाची तीव्रता त्याच्या लक्षात येताच तो बदलला,

“मला तुमचा हिरमोड करायचा नाही. तुमच्या उत्साहावर विरजणहि टाकायच नाही पण आमच्या तुमच्याबद्दल ज्या काहीं आशा आहेत, जे काय वाटत—त्यामुळ हें बोलतो त्याचा राग मानू नका तें तुमच्याहि भल्याचं आहे ”

गजू नुसता ऐकत होतास पाहून केशवच वक्तृत्व म्हणा—अगर स्वार्थ म्हणा, उफाळून आला,

“आपल्या समाजात शिक्षणाइतकं कशाला महत्त्व नाही. माझ्या डायरीत काही अशा माणसांची नाव आहेत की जी व्यापारात किंवा जुळ्या—फिचर—सारख्या व्यवसायात हजारोनीं रुपये मिळवतात. पण त्यांचीं लग्न होत नाहीत. तीं सतत माझ्या माग फिरतात. मुलगी धुडाळून देण्याबद्दल दोन—दोन हजार रुपये द्यायला तयार आहेत. शिवाय त्यांना मुलगी कशीहि चालते. हुडा तर राहोच—पण ते स्वतः दोन्हीकडला खर्च करायला तयार आहेत. पण त्याच जमवून देण मला अद्याप जमल नाही लगड्या—पागळ्या मुलीसुद्धा अविवाहित राहण पत्करतात—पण त्यांना असे नवरे नको असतात

“इकडे शिकलेल्या माणसाच बघा साधा मॅट्रिक मुलगा मिळवून द्यायला मुलीचे बाप माझ्याकडे चकरा मारतात. पैसा देऊ करतात. अलीकडे मॅट्रिक मुलाचा भाव दोन—दोन हजारावर गेला आहे. शिवाय दोन्हीकडला खर्च वधूपक्षान करायचा असतो—”

तो थांबला. सागाव की न सागावचा निर्णय होण्यापूर्वीच म्हणाला,

“लावच कशाला, तुम्हाला म्हणून सागतो ! माझ उत्पन्न वर्षाकाठीं चार ते पाच हजारापर्यंत सहज जात. शिवाय लगडा नाही, पागळा नाही. घराण्यात कुठ बट्टा नाही. साऱ्या हयातींत चार लोकासमोर कुणब्याच्या हातच पाणी प्यायलो नाही. पण झाल माझ लग्न ? आजवर मीं लोकाची एकशे बत्तीस लग्नं जमविली आहेत . पण मला मात्र अगदी सडाफटिंग राहण्याची पाळी येत आहे.

येथे जिद्द सपते । १२९

“अलीकडे लोकाकडून तुम्हाला कळत असेल की मी लग्न न करण्याचं ठरवल आहे . यातल खर अस की धद्यातली पत टिकवायला म्हणून मी हा आव आणला आहे. करता काय, लोक तर ठरले. बायको नाही तर नाहीच—पण पैसा सुद्धा मिळू द्यायचे नाहीत. म्हणून मी आपल हे सताच सोंग आणल आहे .

“सागायच तासय काय, वाटेल तें झाल असत तरी तुम्हीं शाळेच्या आड येईल, अशा कोणत्याहि बाबतींत डोक खुपसायला नको होत—”

आतावर गजू गप्प होता तो केशवच्या बोलण्याचा सदर्म न लागून. आता मात्र म्हणाला,

“अहो, पण मी शाळा सोडतोय अस सांगिलतच कुणी तुम्हाला ?”

“चिड्ड नका असे गजाभाऊ. काही गोष्टी न सांगताहि कळण्यासारख्या असतात—

“मनुष्य एकदा एखाद काम शिकून तयार झाला की, त्याला थोडाफार पैसा मिळायला लागतो पैसा हातीं आल्यावर तो आपल्या मुख्य मार्गापासून वेगळा फेकला जातो. शिवाय तुम्ही शिकता त्या व्यवसायातली माणस मी चागल्या तऱ्हेन जाणतो. पान—तवाखूपासून बाई—बाटलीपर्यंतचीं सारी व्यसन अशा माणसाना असतात. नाही म्हटल तरी माणसाला सगतीची बाधा झाल्या-वाचून राहात नाही—”

हे गजूला फार जवळ येऊन मिडल. यापूर्वीच केशवच बहुतेक सार बोलण तो त्याला बावळट ठरवून नुसता ऐकत होता. पण ह्या बावळटाला आपण काम करतो त्या माणसाच्या स्वभाव—व्यसनाची ततोतत माहिती असल्याच पाहून, तो बावळट नाही हे गजून निश्चित करून टाकल. याचीच दुसरी बाजू म्हणजे आपण बावरू नये त्या माणसात बावरत असल्याची त्याला एकाएकी जाणीव झाली. त्यामुळ तो कोरड्या विहिरींत पडलेल्या माणसासारखा आवाज काढून म्हणाला,

“माझी इच्छा नाही हो नानासाहेब हें काम शिकायची, अशा माणसात राहायची. पण आप्पाची प्रकृति पाहून मला त्याना नाही म्हणवल नाही पण अजून मी—”

“का ५५ हीं सांगू नका. तुमचा हाच भिडस्तपणा तुम्हाला आज ना उद्या

भोवल्यावाचून राहणार नाही, एवढे मात्र मी सांगू शकतो—”

“ नाही—नाही, नानासाहेब मुळींच नाही. ”

का कुणास माहीत, गजूचा सूर पुढे अखडत गेला,

“ शक्यतोपर्यंत मी शाळा सोडणार नाही—”

“ हेच. हेच. हेच. जिथे पर, परतु, शक्य, अशक्य, असे शब्द येतात तिथे कुठे तरी पाणी मुरत असत ”

या बोलण्यात आपल्या शिक्षणाबद्दलच्या साऱ्या उमेदी गुडाळून ठेवल्या जात आहेत असं गजूला वाटलं. ते सहन न होऊन तो चिडला,

“ म्हणजे, यावर मी काय करायला हवं होतं असं तुमचं म्हणणं आहे ? ”

“ तुम्ही काय करायला हवं होतं ते मी सांगू शकत नाही. ते सांगणं बरं पण नाही, माझ्यासारख्या त्रयस्थाला—”

केशव न आजूबाजूचा आहाट घेतला. तो घेता घेता गजूलाहि अडाजलं. मग म्हणाला,

“ पण तुमच्या जागी मी असतो तर काय केलं असतं ते मात्र, तुम्हालाच म्हणून सांगतो ”

“ तीस रुपयाची नोकरी मिळाली होती. आपल्या परिस्थितीतल्या विद्यार्थ्याला एवढी रक्कम महिनाभर सहज पुरली असती. उन्हाळ्याच्या सुटीत एखाद्या बुक-डेपॉत काम करून बारा महिन्यांच्या कपड्यालत्याची सोय झाली असती. म्हणजे वडिलांच्या दिडकीवाचून मी स्वतःच शिक्षण पूर्ण करू शकलो असतो—पण अशा व्यवसायात—”

“ पण मी जर असं वागलो, तर माझ्या भावडाच, आप्पाचं कस होईल ? ”

“ याची सुद्धा काळजी तुम्ही करावी काय ? ”

केशव निबरपणाने म्हणाला.

“ इथच तुम्ही बुडताहात गजूभाऊ, इथच तुम्ही बुडताहात ! ”

“ अहो, ह्या ज्याच्या—त्याच्या दैवाच्या गोष्टी असतात ”

“ असं म्हणून कसं चालेल नानासाहेब. भावडं लहान आहेत. आप्पांना दिसेनास झालं आहे. त्याची नोकरी कधी सुटेल तें सांगता येत नाही. शिवाय मी घरात सर्वात मोठा पडतो मी जर त्याच्याकडे अशा नजरेन पाहिल तर... ”

ही मात्र केशवला चपराक ठरली. सार शहाणपण वाया गेल्यामारखें वाटल. शिवाय त्याच्यातला गजूसबधीचा नाजुक स्वार्थ पण दुखावला. या सान्या घावानी बेकाबू होऊन तो म्हणाला,

“असच आहे, तर करीत बसा मग जन्मभर कपोझिंग की, काय म्हणतात ते ”

“नाही हो नानासाहेब, हें तर अशक्यच आहे ”

गजू पण म्हटल तर चिडीन अन् म्हटल तर तळातून म्हणाला,

“तशीच वेळा आली तर मी तुम्ही म्हणता त्याप्रमाण कलबातली नोकरी पकडीन. वेळ पडल्यास घराला रामराम ठोकीन—पण शाळा सोडणार नाही काय वाटेल ते झाल तरी शाळा सोडणार नाही ”

गजू हेंच हें बोलू लागला तेव्हा केशव म्हणाला,

“बघ्या काय होत ते—”

यावर गजू किती सतापला ते त्यालाच माहीत.

दीन

शाम प्रिटिंग ब्यूरोच्या नियमान पाहता आप्पाना त्याच्या क्रमाप्रमाण प्रसच्या तीनहि पाळ्याना अधून मधून हजर राहण आवश्यक होत. पण बाबासाहेबाच्या पहिल्याच दर्शनान हबकलेल्या आप्पानी विनती - अर्ज लिहून आपल्याला रात्रीच्या पाळीला काम जमणार नसल्याच कळविल होत नेहमीकरता दिवसाची पाळी मागितली होती अनुभवी प्रूफ रीडरची चणचण, योग्य कारण दाखविल्याखेरीज काम करून कुणालाहि दूर करता येत नसल्याचा सरकारी कायदा, सबल - लेखी कारण जमविण्यासाठी प्रेसला लागत असलेला अवधि आणि ती आपल्याकडून मिळू न देण्याचा आप्पानी चालविलेला आटापिटा या सर्व कारणपरंपरेन आप्पाना आतावर इथ टिकवून धरल होत. शाम प्रिटिंग ब्यूरो मध्ये केवळ दिवसपाळी करणारे ते एकटेच होते

पण आज दुपारपासून त्याच्याभोंवतीच वातावरण बदलल होत. कधी नव्हे त्या मशीनमनन त्याना कॅटीनमध्ये नेऊन चहा पाजला होता. प्रूफ-रीडर पाध्ये दोन तीनदा त्याच्या टेबलाशी येऊन गेला होता. कपोक्षिग विभागाचा फोरमन

त्याच्या वयाचा असावा. कदाचित् त्याच्याच परिस्थितीतही तो असावा. त्यामुळ आज दुपारपासून तो या ना त्या कारणान सतत आप्पाच्या टेबलाशी ये-जा करीत राहिला होता. याखेरीजहि बरीचशीं माणस त्याच्या टेबलाशीं रेगाळून गेली होती. अजूनहि जात होती. यातली काहीं आप्पाची निमेंळ थट्टा-मस्करी करणारी होती तर काही त्याच्यावर जळणारी, त्याच्या जागेवर टपलेली होती. पण ही सारीची सारीच आज कुणीतरी जिवलग माणूस मेल्यावर दुःखात फसलेल्या माणसाशी बोलावीत तशीं आप्पाशी बोलत होती. त्याच्या मुलाच्या शिक्षणाची, जवळपासच्या नातवाईकाची चौकशी करीत होती आप्पाच्या नातलग्नाचा अभाव त्यांना हळहळवून गेला होता. थोरल्या मुलाच वय आणि शिक्षण त्यांना चुकचुकवून गेल होत.

पण बहुतेकाच्या बोलण्याचा प्रमुख विषय आप्पाचे डोळे हाच होता. आप्पांनी ते का बिघडवून घेतले, त्याच्या वयाचीं इतर-त्याचच काम करणारीं माणस आपलीहि बाजू कशी शाबूत राखू शकलीत, डोळ्याकडे आप्पांनी इतक दुर्लक्ष का केल, त्यांनी या बाबतीत अडतूस - फडतूस माणसाच्या माग न लागता डॉ. चोप्रासारख्याच औषध घेऊन डोळ्याची आधींच काळजी घ्यायला हवीहोती - वगैरेसारख त्याच बोलण होत.

सहानुभूतीच्या ह्या लोटाच कारण आप्पांना ऑफिस सुटण्याच्या सुमारास कळल. तोवर आप्पांना सार माहीत असेल अशी समजूत असलेला पाध्ये त्याच्या टेबलाशी आला. टेबलवर टेकवलेल्या हाताच्या तळव्यात गाल जमवत विचारू लागला, “ मग, काय टरवल आहे आप्पासाहेब तुम्ही ? ”

“ कशाबद्दल ? ”

“ अहो, तुमच्या डोळ्याबद्दल आणखी कशाबद्दल असणार . ”

“ पण आजच माझ्या डोळ्याची तुम्हा सर्वोंना इतकी काळजी का वाटावी, काहीं कळत नाहीं मला ? ”

पाध्येला वाटल, दुःख गिळण्यासाठीं म्हातारा अभावितपणाच प्रदर्शन चालवत असावा. तो म्हणाला,

“ नाहीं, आता तुम्ही कुणाची ट्रीटमेंट सुरू करणार तें विचारतोय — ”

“ म्हणजे काय ? अहो, होती तीच आणखी कोणती ? ”

“ अजूनहि ? ”

आता मात्र आप्पाना संशय भिन्नू लागला,

“तुमच्या म्हणण्याचा अर्थ मी नाही समजलों .”

“तस काहीं नाही — ”

खरी तळमळ व्यक्त करताना - आप्पान्या चेहऱ्याकडे पाहून असेल -
पाध्ये डळमळत म्हणाला,

“गोष्ट एवढ्या थरावर गेली असताना माणसान पैशासाठी मागपुढ बघायला
नको नोकरी चालली तर पैसा मिळवता येईल — इथ नाही, आणखी
कुठहि पण त्यासाठी डोळे तर चागले असायला — ”

आता आप्पान्या चेहरा एकदम उतरला. नकळत ते प्रेसमधील आणखी
काहीं लोकांच्या बोलण्याचा विचार करू लागले. दुवे जुळवू लागले. पण काहींएक
न सुचून भावावत सुटले,

“तुम्हाला काय म्हणायच ते अजून नाही आल माझ्या लक्षात. कृपा
करून काय ते फार वेळ न घेता स्पष्ट सांगा — ”

पाध्ये बोललाच नाही. आप्पान्या बोलण्यात कितपत प्रामाणिकपणा आहे, हे
तो त्याच्या चेहऱ्यावरून अदमासू लागला. जराशात त्याच्या लक्षात आल. त्या
म्हाताऱ्याचा चेहरा सुराप्रमाणच भाबडा होता. पाध्येच आता बोलायला धाडस
होत नव्हत. आप्पाना कटु वार्ता आपल्यालाच सागावी लागणार या विचारात
तो पुटपुटला, “मला वाटत, तुम्हाला माहीत नसाव — ”

“खरच मला काही एक माहीत नाही. काय झालय तरी काय ? ”

“तुमच्या नावें नोटीस-बोर्डावर वॉर्निंग - नोटीस लागली आहे.. ”

“वॉर्निंग - कसली ? ”

आप्पा झटक्यान टेबलशी उभे होत म्हणाले. खर तर त्यांना किचित्सं
समाधान झाल होत. कारण त्याच्या मनान, पाध्येचा संशय यायला लागल्या-
पासून त्यांना कामावरून दूर केल्याची नोटीस घेण्याची तयारी करीत आणली
होती. खुर्ची - टेबलाच्या फर्तीतून बाहेर पडताना ते म्हणत होते,

“कोणत्या बोर्डावर - दारातल्या ? ”

“हो. टाईम-कीपरच्या रूमजवळ ”

हे ऐकायला आप्पा तिथ नव्हते. भराभर चालत ते प्रवेश-दाराशी आले.

हे त्या इमारतीत शिरावयाच मुख्य दार होत. निदान कामगारासाठी तरी

बाहेरून येताना त्या दारात एक लांबोळका चौकोन होता. त्याच्या उजव्या बागलेत टाईम - कीपरची खोली होती. खोलीच्या समोर जे दार होत ते आप्पांच्या खात्यात जात असे. या दोन्ही दाराच्या जेमतेम वाटा सोडून ठेवलेल्या स्टुलावर गुरखा बसलेला असे. मध्ये काही मोकळी जागा सोडल्यावर त्या जागेच्या निम्न्या भागात जिना होता. उरलेलीत आत जायला बोट होती.

टाईम-कीपरच्या खोलीवर नोटीसबोर्ड होता. कामगाराना द्यावयाच्या सर्व सूचनांचे कागद याच बोर्डावर चिकटवल्या जात असत. अशा कागदावर कामगाराचे मासिक हिशोब, पगाराची तारीख, वेळ अथवा सणानिमित्तान मिळणारा ॲडव्हान्स, कुणाच्या टेबलावर, कधी नि कुणाला किती मिळेल ते लिहिल जात असे. अधून - मधून कुणाला वॉर्निंग किवा कुणाला कामावरून कमी होण्याच्या नोटीसाहि याच काळ्या बोर्डावर चिकटवल्या जात असत.

याच बोर्डावर एक कोरा करकरीत कागद आप्पाना दिसला. त्याची डोक्याकडली बाजू बोर्डाला चिकटवली होती चिकटलेली बाजू तीन-रंगी छपायची होती. 'शाम प्रिटिंग ब्यूरोचा' नवा, कलात्मक ब्लॉक तीवर छापला होता. खाली खालील मजकूर टाईप केला होता,

“ ब्यूरोमधील एक कर्मचारी श्री. आत्माराम देशकर याना या नोटिसीने कळविण्यात येते की, त्याचे मुद्रण-शोधनाचे काम ब्यूरोला समाधानकारक वाटत नाही. या बाबतीत त्यांना ब्यूरोच्या जबाबदार व्यक्तीकडून वारवार तोडीं सूचना मिळाल्या असून त्याचा त्याच्या कामावर काहीएक परिणाम आढळून आल्याचें ब्यूरोच्या निदर्शनास आले नाही. या कारणाने ह्या वॉर्निंग-नोटीसद्वारे त्यांना आपले काम सुधारण्याची सवि म्हणून एक महिन्याची ब्यूरो मुदत देत आहे. या काळात त्यांनी आपल्या डोळ्यावर आवश्यक तो उपचार करावा त्यासाठी आवश्यक त्या रजेसाठी त्यांनी ब्यूरोकडे अर्ज करावा. ब्यूरो त्याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार करील आणि आवश्यकता पटल्यास काही रजा पगारीहि देऊ शकेल.

“ याच नोटीसद्वारे त्यांना असेहि सुचविण्यात येते की त्यांनी ठराविक मुदतीत (किवा ही मुदत त्यांना आपल्या उपचारासाठी अपुरी वाटल्यास त्यांना किती मुदत हवी आहे यासंबंधी ब्यूरोला डॉक्टरांच्या दाखल्यासह

लेखी कळवावे) आपल्या कामात ब्यूरोचे समाधान होईल अशा सुधारणा घडवून न आणल्यास ब्यूरोला त्याच्यावर दुसरी कारवाई करावी लागेल. तिची जबाबदारी सर्वस्वी श्री. देशकर याचेवर राहिल...”

पाव्येच्या बोलण्याच्या आरंभी आप्णामध्ये नोटीसच जे भय घुसू लागल होत नि ते हादरले होते, ते पाध्येन वॉर्निंग-नोटीसच नाव घेताच आप्णामधून कमी झाल होत. पण प्रत्यक्ष नोटीस वाचल्यावर मात्र आप्ण पहिल्याच भयान भरून निघाले. पहिल्या दोनदा त्यांनी नोटीस वाचली नि नंतर ते एकटक तिच्याकडे पाहता राहिले. हे लक्षात आल्यावर त्यांना पाध्येन मानावर आणल, “तुम्हाला याची कल्पनाच नव्हती म्हणायची ”

“अ .नाही नाही ! ”

“ही तर दुपारपासून लागली आहे बोर्डावर , ”

“असेल—”

म्हणत टेबल आवरण्याच्या हेतून माग फिरलेले आप्णा पुन्हा म्हणाले,

“मला याची अजिबात कल्पना नव्हती—”

आणि ते टेबल आवरू लागले. तोच त्याच्या शोधात असलेल्या नागोन त्यांना हसत म्हटल,

“मी तुमाले तिकडेच पाहून रायलें होतो—”

“आणखी ते कशाला रे ? ”

तस नागोन आपल्या पिशवीतून टपाल-बुक बाहेर काढल. त्यात काहीं पाकट होती. पैकी एकावर आप्णाच नाव लिहिल होत. ते आप्णाच्या स्वाधीन केल्यावर नागोन त्याची सही आणि तारीख लिहवून घेतली,

पाकट फोडताना आप्णाना त्यात त्यांना नोकरीवरून कमी केल्याची नोटीसच असावी अस वाटल तर हेहि की, बोर्डावर लागलेल्या नोटीसची मुदत संपली असावी. ते त्या नोटीसची तारीख आठवू लागले. आठवेना तेव्हा प्रत्यक्ष बोर्डावर जाऊन पाहण्याचा विचार त्याच्यात जागा झाला. मग लक्षात आल की नोटीसबोर्डापेक्षा हातातल पाकट अधिक जवळ आहे. त्याच्या या गोधळाला मुख्य कारण म्हणजे हा आधुनिक कारभार ते पहिल्यादाच बघत होते.

पाकट फोडल्यावर त्याच्या लक्षात आल की क्षणापूर्वी बोर्डावर वाचलेल्या नोटीसचीच ही True copy आहे. तिन त्यांना तात्पुरत समाधान दिल.

तनि

नोटीस खिशात घालून आप्पा ऑफिसबाहेर पडले, तेव्हा त्याच्या डोक्यात दोन मार्ग होते. पैकी कशा एकावर डोक स्थिरावण्यापूर्वी त्याची पावल सुहास छापखान्याच्या दिशेन पडू लागली.

आप्पा देशकर छापखान्याशी पोचले त्यावेळी बाबूराव गुप्ते टेबलाशी नेहमीप्रमाण बसून होते. पुढ्यात एक खेडवळशा चेहऱ्याचा गिऱ्हाईक बसला होता. गुप्त्यात आणि त्याच्यात जोरजोरान वाद चालला होता. विषय ठरल्याप्रमाण बाबूरावानी त्याचं काम वेळेवर न दिल्यामुळ गिऱ्हाईकाची मोटार चुकली होती. वाया गेलेल मोटारभाड बाबूरावानी भरून द्याव, अस त्याच म्हणण होत. नाहीतर ज्या सस्थेच काम त्यान बाबूरावाकडे छापखाला टाकल होत, त्या सस्थेला स्वतःच्या खिशातून त्याला पैसे भरून द्यावे लागणार होते. बाबूरावाच म्हणणं अस की, गिऱ्हाईकान त्याना न कळवता मोटारच तिकीट का काढून ठेवाव ?

तासभर आकात-ताडव करूनहि जेव्हा तो गृहस्थ ऐकेना तेव्हा बाबूरावानी

त्याच अर्ध नुकसान सोसण्याच्या तयारीन वाटाघाटी सुरू केल्या. त्याहि अर्धा तास चालवल्यावर बाबूराव ऐकायला तयार होईनात तेव्हा त्या गिऱ्हाईकाला उरलेल नुकसान सोसण्याची तयारी करावी लागली. पण तो तिथन हलला तेव्हा भिक्षा न मिळालेल्या भिकाऱ्यासारखा चळफळत - कुरबुरतच. त्यातल जितक बाबूरावाना ऐकायला आल तितक्याना त्यानीहि उत्तर दिलीच. शेवटी शेवटी तर ते खुर्चीतून पायऱ्यापर्यंत गेले. गिऱ्हाईकाच्या दिशेन मोठमोठ्यान बोलू लागले. माग बघत, मोठमोठ्यान बोलत गिऱ्हाईक नजरेआड झाल्यावर बाबूराव त्याच्या शिऱ्या आपणाना मोजू लागले. ऐकून घेतल्याखेरीज बाबूरावाचा हवा तो उपयोग आपल्याला होणार नाही या विचारान आप्पा त्या शातपणे ऐकू लागले.

सर्वात शेवटी बाबूरावाना आप्पाच्या आगमनाची जाणीव झाली. पूर्वी काहीं एक घडल नाही असा निर्विकार चेहरा करून ते म्हणाले,

“ह, आपण कस काय येण केल आप्पासाहेब, बोला ?”

तेच म्हणाले,

“जारे गोकूल, साहेबासाठी पान आण बर दोन .ह, बोला आप्पासाहेब..”

“आलो होतो अमाच—”

बोलाव की न बोलवशा विचारात आप्पासाहेब म्हणाले,

“आमच्या गजचा प्रोग्रेस कसा काय आहे ते बघायला—”

“प्रोग्रेस म्हणता - ”

बाबूराव म्हणाले,

“तसा तुमचा गजू हुशार आहे बर काय आप्पासाहेब — निर्विवाद तो हुशार आहे. पण त्याच कामात लक्षच दिसत नाही ”

“का, अधून - मधून चाटा बगैरे मारतो की काय ? ”

“नाही - नाही. चाटा बगैरे मारीत नाही. पण कामावर यायला उशीर करतो थोडासा ”

“घरून तर वेळेवर निघत असतो—”

“पण इय मात्र उशिरा येतो—”

“तरी किती वाजता ? ”

“ कधी सव्वासात तर कधी साडेसात करीत असतो—”

आपणा शातच झाले.

जराशात आपल्या हेतूचा अंदाज घेऊन तर बाबूराव असं बोलत नाही ना ?
अशी त्यांना शका व सोबतच चीडहि आली,

“ याला कुठ उशीर म्हणायचा हो बाबूराव ? आजकाल दिवसच मुळी
उशीरा उगवतो तरी बिचारा गज्रू भल्या पहाटे उठतो तुम्हाला तर माहीत
आहेच. त्याला घरीं पण काम करावी लागतात . हे सार आटोपून साडेसहा—
पावणे सात होतात त्याला घर सोडायला इथ पोचायला अर्धा तास हा
हवाच ”

“ मग काहीं हरकत नाही—”

थावून बाबूराव म्हणाले,

“ तरीपण त्यान यापूर्वी यायला हव असं मला वाटत. कारण माणस सात-
लाच कामावर येनात. त्यापूर्वी रूमिंत कमी अर्धा तरी तास तो आधीं यायला हवा.
म्हणजे झाडलोट करताना माणसाचा उगाच वेळ जायला नको तुम्हाला नाहीं
वाटत ? ”

“ केवळ माणसाचा वेळ जातो म्हणून नाहीं म्हणत मी हे. त्याचाहि
वेळ वाया जातो म्हणून म्हणतो कारण त्याला परत अकराच्या आत इथून
निघायच असत. आता अशा मधल्या वेळात तो शिकून—शिकून काम शिक-
णार तरी किती ? ”

आता बाबूरावाचा खरा हेतू आप्पाना पुसटसा जाणवला नि त्याचाहि इथं
येण्याचा खरा हेतू स्पष्ट होऊ लागला,

“ आल लक्षात. पण या सर्व अडथळ्यातूनहि त्याचा प्रोग्रेस हा काहीं
असेलच ना ? ”

“ वाः वा ! का नाही ! ”

ते म्हणाले,

“ तुम्हाला म्हणून सागतो आप्पासाहेब, त्यान मनावर घेतल असत तर
तो आतावर पेजिंग - करेक्शन सुद्धा करू शकला असता. पण मला वाटते, ही
बाब त्यान घ्यावी तितकी मनावर घेतलेली दिसत नाही—”

“ अस — ”

या गृहस्थाच्या डोक्यात कस शिराव या विचारात पडत आप्पा म्हणाले,
“ पण हल्ली मजल कुठवर आली आहे त्याची ती तर सागाल ? ”
“ वा ! वा ! का नाही—”

शब्दात एकट अडकू किवा फसू नये या विचारान तो धूर्त प्राणी बाजूच्या
केसकडे बघत म्हणाला,

“ मला वाटते, त्याच्या आता मोनो आणि डीग्री ह्या दोन्ही टाईप्सच्या
केसेस पाठ झालेल्या असाव्यात नाही रे लक्ष्मण ? ”

पण लक्ष्मणन आरामशीरपणे तळव्यावर तळवा मारला. तबाखूची चिमूट
ओटात कोंबली. मग वाऱ्यावर तळवे झटकत म्हणाला,

“ हो. मलेई तसच वाटते—”

“ अस्स ! ”

आप्पा सशयान म्हणाले,

“ मला तर तो सागत होता की आता त्याला मोनोचा कपोज चागला जमतो
म्हणून ? ”

“ अहो, जमतो म्हणजे काय आप्पासाहेब ”

खजिलपणा सावरत बाबूराव म्हणाले,

“ त्याला काम याव म्हणून आम्ही बळजबरीन करायला लावतो—तोहि तो
तुमचा मुलगा म्हणून का रे, लक्ष्मण ? ”

“ हो. ”

“ गजू तर म्हणत होता की आता तो बावीस एम्सच्या चाळीस ओळी
एका तासात करू शकतो म्हणून—”

यावर बाबूरावानी सार लक्ष्मणवर लोटण्याचा प्रयत्न केला,

“ हो रे, लक्ष्मण ? ”

“ आपल्याले काही माहीत नाही बा. करतहि असन—”

यावर उघडे पडू लागलेले बाबूराव म्हणाले,

“ अहो, पण त्या कपोजमध्ये करेक्शनस किती असतात याची कल्पना आहे
काय तुम्हाला ? उद्या तुम्ही या म्हणजे मी दाखवतो तुम्हाला त्यान कपोज
केलेल्या गॅलीच प्रुफ. त्यातल्या चुका दुरुस्त करायला लागतो, तितक्या वेळात
दुसरी गॅली कपोज होते .नाही रे लक्ष्मण ? ”

लक्ष्मण आणखी काही घोटाळा करून बसण्याच्या धाकान त्यानीच घाई केली,

“ तरी काही हरकत नाही. तो आपलाच मनुष्य आहे येईल आटोक्यात शिवाय आपण त्याला निभावून घ्यायला तर आहोत काय, कस म्हणतो ? ”

आता आपा सरळ सरळ म्हणाले,

“ खर तर मी त्याच्या कामाचा अदाज घेण्यासाठी मुद्दाम आलो आहे—”

“ काही हरकत नाही आला तर—”

आपाचाच अदाज लागून ते म्हणाले,

“ तुम्ही इथं येण्यापूर्वी मला तसा निरोप देऊन ठेवला असता तर मी त्याचा नक्की अदाजहि घेऊन ठेवला असता

“ आताहि काही बिघडल नाही. तुम्ही परत कधी येणार ते सांगून ठेवा. तोंवर मी—”

“ तो तर तुम्ही घेऊन ठेवालच—”

आपा म्हणत होते,

“ पण मी म्हणत होतो—तुम्ही त्याला काही देऊ शकाल काय—”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे काही वेतन.. वाटल्यास मदत या नात्यान, म्हणतो—”

“ अहो, पण त्यान मिनिमम वेजेस ॲक्टच्या नियमाप्रमाण मिनिमम तरी काम करायला नको काय ? ”

“ मी कुठ म्हणतो—तो ॲक्टमध्ये बसत असेल म्हणून ? तुम्ही त्याला पगार द्यावा, असहि मी म्हणत नाही त्याच्याच्यान जितक काम होईल—तितक्याच त्याला पेमेन्ट करीत जा एवढच माझ म्हणण ”

नियम आणि हक्काप्रमाण मागण आपणाना कठोरतेच वाटत असाव म्हणून ते आता सूरविर्भाव पालटून बोलू लागले,

“ त्याची मिळविण्याची योग्यता आहे म्हणून मी मागतो अस नाही. मला सध्या पैशाची अत्यंत निकड आहे—म्हणून मी मुद्दाम तुम्हाला भेटायला आलों. तुम्हाला खोट वाटेल—”

बोलता—बोलता त्यानी खिशातून नोटीस काढली. आपल्या प्रामाणिकपणा-बद्दल आपल्यालाच खात्री नसल्यासारखे बाबूरावाना नोटीस दाखवीत म्हणाले,

“ म्हणून म्हणतों, गजूला काहीं पैसे मिळू शकले तर माझ्या औषधोप-
चाराला उपयोगी पडतील. दुसरे काहीं नाही—

“ माझ्यावर अशी पाळी आली नसती तर गजू काय करतो व करू शकतो
ते विचारायला सुद्धा मी आपल्याकडे आलों नसतो ”

बाबूराव विचारात पडले. कामात येऊ लागलेल्या गजूला आणखी काहीं
दिवस फुकट धोपाटता येण शक्य आहे काय—ते पाहण्यासाठी म्हणाले,

“ अलीकडील प्रेस कामगार युनियनच्या नियमाप्रमाण कॉन्ट्रॅक्ट सिस्टीम बंद
झाली आहे आपासाहेब—”

या माणसाच्या नियमपालनाबद्दलची ख्याति आपापना माहीत होती
तथापि गजू कॉन्ट्रॅक्ट पद्धतीन काम करण्याच्या योग्यतेचा झाला आहे, त्याची
नकळत बाबूरावाकडून कबुली मिळाल्यान ते त्यांना त्याच्या ख्यातीवर उलटून
बोल् धजले नाही. धजले ते अशा शब्दात,

“ ह्या घरगुती गोष्टी आहेत बाबूराव ! नियमापर्यंत ह्या गोष्टी जातील तेव्हा
ना त्याची भीति ? ”

आता हक्काचा पैसा बुडविण्याच्या इराद्यान बाबूराव बोलले,

“ त्यापेक्षा तुम्ही अस का करीत नाही ? ”

“ कस, बोला ना ? ”

“ की तुम्ही आपल्या डोळ्याची ट्रीटमेंट सुरू करा आणि लागतील ते पैसे
माझ्याकडून आठवड्याच्या आठवड्याला नेत चला—”

आठवडाभर मरमर काम करणाऱ्या कामगाराला पैशासाठी शिक्षिक्
करायला लावणारा हा माणूस आपापना अपरिचित नव्हता. त्यामुळे ते लगेच
म्हणाले,

“ नको—”

“ का ? ”

“ तुमचा पैसा फेडण्याची मला शाश्वति नाही— ”

“ मग गजू फेडेल—तो मिळवता झाल्यावर. मग काहीं हरकत ? ”

“ तरी नको—”

आपगाचा सूर भलतीकडे वळू लागला,

“ आता मला स्वतःचा काहीं भरवसा वाटत नाही. तेव्हा मरताना पोरावर

काहीं कर्ज तरी राहू नये, अस माझ मत आहे. म्हणून मी म्हणतो त्याप्रमाणे—अर्थात् गजूची काहीं योग्यता असल्यास त्याला काही देत चला ”

हा आपाचा हट्ट समजून बाबूरावानी फेरविचार सुरू केला. वार्षिक परीक्षा जवळ आल्या होत्या. खेड्यापाड्यातल्या शाळातील प्रश्नपत्रिकाची छपाई त्याच्याकडे येत असे. त्यामुळे सीझनच्या तोंडावर माणूस गमावण त्यांना शक्य नव्हत. सारसार विचार होताच ते म्हणाले,

“बर, उद्या-परवा मी गजूची ट्रायल घेतो, अन् त्याला काय देण शक्य आहे, ते तुम्हाला कळवतो ..आता तर झाल ना ? ”

“नक्की ? ”

“अगदी नक्की ”

“अस झाल तर फार बर होईल—”

आप्पा म्हणाले,

“आपले उपकार मी जन्मभर विसरणार नाहीं—बर, आणखी काय नवलविशेष ? ”

—

चारे

एरव्ही कामगार कामावर येण्याच्या अर्धा तास आधीपासून तो ते काम सपत्रून बाहेर पडल्यानंतर अर्धा तासपर्यंत खुर्चीत खिळून बसणारे बाबूराव गुप्ते हानिवारी दुपारपासूनच पैसे वसुलीच्या निमित्तान बाहेर पडत असत. दुपारी बारा-साडे-बाराला बाहेर पडलेले बाबूराव रात्री नवा-साडे-नवापर्यंत कधीहि प्रेसमध्ये येऊ शकत असत. मग पैशाचा बटवडा सुरू करीत असत. तोहि त्याच्या खिशातल्या रकमेवर अवलंबून असे. यामुळ वीस ते तीस रुपये हप्ता पाडणाऱ्या कामगाराला सुद्धा कधी कधी चार-पाच रुपयावर बोळवल जात असे सर्व दिवस भटकल्यानंतर जेव्हा कामगाराना तोंड दाखविण्याइतकी वसुली होत नसे तेव्हा बाबूराव प्रेसकडे फिरकतच नसत. साडेनवाच्या सुमारास सुहास तिथ येऊन प्रेस बंद करवून घेत असे. किल्ल्या खिशात घालून सायकलवर टाग मारीत असे.

यामुळ बाहेर पडलेले कामगार चिडत असत. कुणी गरजेमुळ, कुणी स्वभावतः, तर कुणी वयतः बाबूरावाना सार्वजनिकपणे शिव्या देत असत;

येथे जिद्द संपते । १४५

त्याच्या आई-वहिणींचा उद्धार करित असत. त्यांना 'मादरचोत' तर कुणीहि आणि कधीहि म्हणत असे. म्हणत बोलत आपापल्या वाटा चालू लागत असत. पण सुहास किल्ल्याना येईपर्यंत मात्र ते जागचे हलत नसत.

आता देखील ते तसेच बाबूरावाची वाट बघत बसले होते. रोजदार आणि पगारी माणसांपैकी जी माणस होती—ती, कुणी रस्त्याकडे तर कुणी बाबूरावाच्या खुर्चीकडे तोंड करून आपापल्या स्टुलावर नुसती बसलेली होती. पाय पोटाशी घेऊन. रॅक्सच्या कठड्यांना पाठा भिडवून. तशीच ती जोड्या करून बसली होती. बोलत होती. त्यातली एक जोडी 'उस्तादोके उस्ताद' मधल्या हेलन व शकीलाबद्दल बोलत होती. तिची चर्चा, तिन कुठून तरी मिळविलेल्या ह्या नटाच्या खाजगी जीवनावद्दल सुरू होती. दुसरी एक जोडी काल लावलेल्या आकड्याबद्दल हळहळत होती. उद्या येऊ घातलेल्याबद्दल उमेद बाधत होती. तिसरी साथीत नुकत्याच आलेल्या 'पर्मीला'च्या भावाबद्दल आपसात घासाघीस करित होती. कोपन्यातली, बाईडर आणि ट्रेडलमनची जोडी दारु-गाऱ्यासारख्या व्यसनाच महत्त्व रवथ करित होती.

काहीजण काम देखील करित होते. अर्थात् त्यात बहुतेक कॉन्ट्रॅक्ट-पद्धतीन काम करणारे होते. त्यातच गजूपण होता. गजू आपल्या कामात मग्न होता. पण त्याच्या दोन्ही बाजूंना मारुती आणि गोकूलचा वेढा होता आता गोकूल कित्यादा तरी गजूला विचारीत होता, "काय भडजी, सागन लौकर ?"

गजू त्रासून म्हणाला, "काय बोल म्हणतो रे !"

"अरे, काय बोल् म्हनून काय विचारत ?"

आता मारुती गोकूलला साथ करू लागला,

"पार्टी कई देसीन; थे साग सरक-सरक !"

"अरे, पण मी तुम्हाला सांगितल ना—"

कॉपीतला विसरलेला शब्द शोधत गजू म्हणाला,

"कीं मला तें शक्य नाही म्हणून—"

"ऐसाकैसा शक्य नाहा. वयूरे मात्या, ए कभी हो सकता क्या ?"

गोकूलन मारुतीला डोळा घातला. तसा मारुती म्हणाला,

"हरगिज नही. नामुमकीन. चाहे कुछ भी हो जाय, आज तो भटजीसे पार्टी लेके ही रहेगे !"

अन् त्यान परत गोकूलला डोळा घातला. गोकूल बोलला,

‘क्या बात कहीना मेरे जिगरदोस्त ! लाखोमे एक. अब चाहे कुछभी क्यों न हो—लेकीन भडजी को खाये बगैर नहीं रहेगे—”

“बोला भडजी, याच्यावर काय मनन आहे तुमच ?”

“नाही रे गोकूल, मला हे शक्य नाही.”

“अस्स कस्स शक्य नाही—साग बर रे ?”

“माझ्याजवळ जास्तीचे पैसे नाही ”

“अबे तो जादाके पैसे होते है किसके पास ? आज मिलेंगे उसमेसे खर्चा करना, क्यों रे मारत्या ?”

“नाही बुवा. माझे वडील रागावतील ”

“अॅ हॅ हॅ ! बोले वडील रागावतील. वडील काय पहायला येतात का रे, की तू पगारी आहे तर म्हणतील का इतके पैसे कमी का बा आनले मून ?”

“तस नसल, तरी रोज किती काम झाल—ते मी त्याना सागत असतो—म्हणून मला किती पैसे मिळणार हे त्याना माहीत असत—”

“बायत्या आहे लेका—”

मारुती म्हणाला,

“अबे शायन्या,तुले कोन सागितल का बापाले इमानान काम सागत जाव मून ? रोजच्या कामातून दहापध्रा लाईनी कमी सागत जाव ! अस केलं तर पध्रासक किती रे ? हा, नव्वड ना ? समज, शंभर. तरी अडीच तीन रुपयाच काम होते हस्तभन्यात तेवढ्यात तर मस्त पार्टी होते बे ! का रे, गोकूल ?”

यावेळी गजू स्टीकमधली ओळ घट्ट करायला कोणता स्पेस वापरावा याच्या विचारात होता तो गप्प राहिला. तेवढ्यात मारुतीचं म्हणण गोकूलन परत आपल्या शब्दात माडल गजूल बोलायला भाग पाडल तेव्हा तो म्हणाला,

“असा खोटेपणा आपल्याच्यान नाही करवत बुवा वडिलापार्शी !”

“अरे, पन तू खोटेपणा केला, मून तुझ्या बापापासी कोन सागनार आहे ?”

“सागणार नाही म्हणा कुणी. पण त्याना आज ना उद्या समजल्यावाचून राहणार नाही बाबूरावाची आणि त्याची ओळख आहे—”

“सुनबे, सूत मार्या ! म्हणे, आपल्या भडजीच्या बापाची आन बाबूरावची

ओयख आहे ! तेव्हा हस्त्याच्या हस्त्या भडजीले किती पैसे मियते थे बाबू राव हस्त्याच्या हस्त्या त्याच्या बापाले जाऊन सागणार आहे—एकल ? ”

“ जाऊन सागायच नाही म्हणत मी—पण माणसाचा खोटेपणा कधी ना कधी उघडकीस हा येतोच. ”

“ अँ हँ हँ ! कुठून आनल बे हे गिन्यान ? पोथीपुरानातल आहे वाटते, का मास्तरिनन शिक्वले बे तुले ? ”

‘ मास्तरिन ? ’

मास्ती एकदम जागा होत विचारू लागला,

“ कोनती मास्तरिन रे गोकूल ? ”

“ ओ ऽ ऽ, ओ ऽ नही बे, सायकीलपे घुमती है ? ”

“ ते—त, डोमडी—”

“ हो. ”

“ माताचे वनवाली ? ”

“ हो. वही ”

“ लाल साडी नेसते थे ? ”

“ अबे, हा—वही ! ”

“ थे याले शिक्वत असते काय रे ? ”

“ नही त कोन शिक्वते बे ? ”

“ हो बे, भडजी ? ”

गजूला मान हलवावी लागली.

“ काय शिक्वते रे थे पोटी तुले ? ”

“ अबे, पोटी काय की है ? शादी होती थी तो भडजीके उमरका लडका रहता था उसको ! सच है ना भडजी ? ”

यावर बोलण गजूच्या कुवतीबाहरच होत.

मास्ती मात्र गोकूलला विचारीत होता,

‘ तो फिर इतने दिन काम कैसा बढ रह सकता रे ? ’

“ अबे, काम बढ नहीं रह सकता ! ”

गोकूल म्हणाला, “ काम चालू और रास्ता बढ होगा ”

“ हा, अस मनसीन त काही तरीबा ! ”

बोलल्यावर कोणत्या तरी विचाराने मारुतीचा चेहरा बदलला. गोकूलला डोळा घातल्यावर तो गज्जला म्हणाला,

“ हो रे भडजी, ये मास्तरांनी खरोखर तुले शिकवत असते काय रे ? ”

“ मघाच सांगितलं ना रे ! ”

“ काय शिकवते रे ? ”

“ मॅथेमॅटिक्स ”

“ म्हणजे काय रे ? ”

“ अवे तो गनीत ना ! ”

“ फक्त ? ”

“ फिर क्या समझा तो तू ? ”

“ मले वाटलं, पोर कसे होऊ देऊ नये—येच शिकवते काय ? ”

“ कैसा बे अडान-चोट रह गया मारुती, तू ? ”

गोकूल म्हणाला, “ ह्या गोष्टी शिकवत नसतात. त्याले प्रॉक्टिकल थिअरी मनत असते, आल ध्यानात ? ”

“ नाही बा ! ”

अशात एकदम बाबूरावाची सायकल प्रेसपुढ थांबली. दचकल्यासारखी होऊन, सारींची सारीं रिकामटेकडी माणसं आपापल्या कामाना गुंतण्याची धडपड करू लागली ज्यांना पैशाची खूप निकड होती तीं बाबूरावाचा चेहरा पारखू लागली.

कारण खिशात पैसे फारच कमी (किंवा कधी कधी अजिबात नसत अन् कुण्यातरी कामाच्या निमित्ताने त्यांना प्रेसला तोड दाखविणे आवश्यक असे.) असत त्यावेळीं सरळ बाबूराव आपल्या खुर्चीकडे न जाता प्रेसच्या आतल्या भागाकडे येत असत. रिकाम्या माणसाकडे मुद्दाम कानाडोळा करीत असत. कामात दिसणाऱ्या पोरासोराच्या पाठावर हात मारून ख्याली-खुशालीची वास्तपूस करीत असत. ज्याच्या त्याच्या आवडीच्या विषयावर आपल्या परीन बोलण्याचा प्रयत्न करीत असत. अस दहा-वीस मिनिट चालवून शेंबटीं ते आपल्या अडचणीवर येत असत. बोलता बोलता गिऱ्हाईकाना शिब्या मोजून आपली बाजू मांडू लागत असत.

पण खिशात पैसे असत त्या क्षणी त्याचा चेहरा पैशाच्या प्रमाणावर कमी—

अधिक गभीर असे. जोषासरशी पायऱ्या चढून ते एकदम आपल्या खुर्चीकडे जात असत. तोंवर कुणाकडे बघत नसत. खुर्चीवर बसताच सायकाळीहि त्यांना टेबलवर धुळेचा थर दिसत असे. कुशनमध्ये टाचण्या हव्या असत. स्टॅप - पॅड-मध्ये किंवा पेनमध्ये शाई पाहिजे असे. प्यायला पाणी हव असे. खायला पानहि हवी असत. या सर्वांसाठी ते मारुती, गोकूल आणि अलीअलीकडे गजूर आरडाओरड सुरू करीत असत अशात एखादा कामगार त्यांना अळटळ करताना दिसला की त्याची धडगत राहात नसे. तो टर्रेल असला तर त्याच्यावर प्रेसच्या पायऱ्या उतरण्याची पाळी ओढवत असे.

आता बाबूरावाचा आरडा-ओरडा ऐकून कैकाच्या जीवात - जीव आला. आरडा ओरडा जारी ठेवत बाबूरावांनी रजिस्टर काढल खिशातला सारा रुबाब ड्रॉवरमध्ये कोबला. एकेका कामगाराला हाक मारू लागले पैसे देऊ लागले. सध्या घेऊ लागले या प्रेसमध्ये आणि भगा प्रसर्गी क्वचित्काळी टिकणारी शातता आज टिकत असलेली पाहून अनुभवी कामगारांनी तर्क बाधला की प्रेसमध्ये लवकरच कोणते तरी भरपूर काम येऊ घातलेले आहे.

सर्वात शेवटी बाबूरावांनी गजूला हाक मारली. त्यावेळी प्रेसमध्ये प्रेस बंद करायला म्हणून मारुती आणि मारुतीसाठी म्हणून गोकूल हीं दोनच माणसं शिल्लक राहिली होती मारुतीन आपल काम सुरू केल होत हौदाजवळच घमेल, ब्रश आणि सोड्याच्या पाण्याची बाटली आत आणली होती. गोकूल मागली दार-खिडक्या बंद करीत होता.

टेबलजवळच्या गजूला बाबूरावांनी या आठवड्याच्या कामाची संपूर्ण रक्कम दिल्यावर (खर तर देतानाच) ते म्हणत होते,

“तुला एक सागतों. आपल्या प्रेसमध्ये थोड्याच दिवसात झेड - पीच्या सर्व शाळाच्या प्रश्नपत्रिकांच्या छपाईचे काम येणार आहे. तेव्हा तू यापुढ आम्हाला फुल - टाईम वर्क द्यावस — ”

“ फूल-टाईम ? ”

“ हो. फुल - टाईम. फुल - टाईम म्हणजे सकाळ - दुपार दोन्ही वेळा ”

“ पण मी शाळेत जात असतो — ”

“ ते माहीत आहे मला.. म्हणून मी काम घेऊ नये काय ? ”

हा प्रश्न गजूल चमत्कारिक वाटला. या ठिकाणी त्याच्या बरोबरीचा कुणी

असता तर तो,

“ माझ्यासाठी तुम्ही सारी काम घेत असता काय ? ”

असा प्रश्न करण्याइतका धाडसी नसला तरी डोकेबाज सहज होता. पण आता तो गप्प होता म्हणून बाबूराव म्हणत होते, “ बोल ना ? ”

“ तस नाही पण माझी शाळा — ”

“ हे बघ बुवा ! तुला एक काहीतरी पत्कराव लागेल. एक तर शाळा, नाही तर प्रेस. बोल काय म्हणण आहे तुझ ? ”

आयुष्यात पहिल्यादाच ‘मालक’ या संस्थेच खर रूप गजूला दिसत असल्यान तो गप्प राहिला इकडे बाबूराव म्हणत होते,

“ वाटल्यास आताच नको देऊ मला तुझा निर्णय. घरी गेल्यावर आपणाना साग, की मी अस — अस म्हटल म्हणून. ते काय म्हणतात ते मला उद्या उद्या सुटीच आहे — तेव्हा परवाला साग . ”

या बाबतीत आपपाकडून सरक्षण मिळेल किंवा नाही याची शका असलेल्या गजून स्वतःच स्वतःच सरक्षण करण्याचा पवित्रा घेतला,

“ पण माझी परीक्षा जवळ आली — तेव्हा आता येत असतो, त्याच पद्धतीन — ”

“ हें बघ बुवा ! ”

बाबूराव म्हणाले,

“ मला तुझ्या पद्धतीन प्रेस चालवायचा नाही. तुला काही तरी एक ठरवाव लागेल. दोन्ही डग्यावर हात ठेवू नये माणसान काय म्हणतो ? ”

नुकताच ‘मालक’ बघत असलेला गजू त्याच्याशी कस बोलाव हें न कळून मख्खासारखा खाली मान घालून गप्प होता.

गजू आप्पाचा मुलगा असल्यान म्हणण्यापेक्षा बाबूरावाना आपल्या गरजेची परत जाणीव झाल्यान म्हणण अधिक बर होईल — ते आपल पूर्वीचच म्हणण आता दुसऱ्या भाषेत सांगू लागले,

“ आम्हाला घद्याच प्रथम बघायला हव असत अशा सीझनच्या वेळी फक्त दोन तास काम करणाऱ्यासाठी आम्हाला अडीच तीनशे रुपयाची केस बाकीचे सर्व तास रिकामी ठेवण परवडत नाही. तुझ्याच्यान नच जमल तर त्या केसवर काम करणाऱ्या दुसऱ्या माणसाची मला व्यवस्था करावी लागेल

“ जा, विचार तुझ्या वडिलाला...”

“ मारुती, झाल कायरे सार बंद करून ? ”

खुर्चीतून उठताना बाबूरावानी मारुतीला जेवढ्या मोठयान विचारल होत — तेवढ्या मोठयान ओरडण्याची आवश्यकता नव्हती हें त्यांना गोकूल — मारुती त्याच्याच उठण्याची वाट बघत समोर उभे असल्याच पाहून लक्षात आल. पाहता पाहता सारीजण प्रेसखाली उतरली मारुतीन कुलूप घालून बाबूरावाना किल्ल्या दिल्या. त्या खिशात टाकताना त्यांनी कुलूप ओढून पाहिल. मग सायकलवर टाग मारली.

तसाच गजूहि आपली वाट धरणार होता. पण मारुतीचा एक हात त्याच्या मानगुटीवर जमून बसला दुसऱ्यान त्याचा हात धरला. तोंवर त्याला गोकूल-पुढ उभा करीत मारुती म्हणू लागला,

“ देखरे गोकूल, ये भडजी-भागना मागता है—”

गजूच्या अवस्थेची, त्याच्याइतकी नसली तरी मारुतीपेक्षा निश्चित जास्त कल्पना असलेला गोकूल उदार होत म्हणाला,

“ जाऊ दे जाते तर ! राहिला तर पुढच्या हप्त्यात घेऊ त्याच्याकडून आपून पार्टी.. इस बक्त वो परेशान है—”

गोकूलकडून गजूच्या परेशानीच कारण मारुतीला कळताच तोहि हळ-हळला. पण धरलेला गजूचा हात सोडवेना म्हणून असेल, प्रायश्चित्ताच्या भावनेन असेल किवा खिशातल्या गुमीन असेल, तो म्हणाला,

“ अरे भडजी, तू नाही खिलवत नोको खिलवू यार ! मी खिलवतो तुले. चल, हमारे साथ ”

बोलता बोलता ती गजूसह जवळच्या हॉटेलात घुसली नाहीं-नाहीं म्हणणाऱ्या गजूला स्वतःसाठी बोलावलेले सर्व पदार्थ त्यांनी खायला लावले. वरन ‘कडक मिठी’ चाय झाली. पानपट्टीला मात्र गजून नकार दिला. त्याच्या मोवढल्यात सोबत्याची, ‘भडजी-भडजी’ म्हणून थट्टा सोसली.

पानपट्टीच्या दुकानाशी थाबून, बारकाईन आरशात बघत गोकूल आणि मारुती पिलाहत्ती ओढीत होते. गजू सतत ‘ जातों, जायला हव—’ करीत होता.

—

पांच

खर तर शाम प्रिंग-ब्यूरोची वॉर्निंग नोटीस हातीं पडताच आप्पानी डॉक्टर चोप्राकडे जायला हव होत. पण तोंवर गजू पै का होईना, मिळवता झाला नसल्यान आप्पाना डॉ. चोप्राकडे जाववत नव्हत. पैशाच्या अभावाखेरीज आणखीहि काहीं कारण होती. डॉ. चोप्रानी भयकर अस काहीं तरी सागून आपल्याला हादरवून सोडू नये हे त्यातल एक. चोप्रा बाबासाहेबाना जास्त जवळचे पडत, हे दुसर. गजूची मिळकत चोप्रासारख्याच्या ट्रीटमेंटला पुरेल की नाही-हा सशय, तिसर. आपण वॉर्निंग नोटीस मिळाल्यानंतर अधिक जागृकतेन काम करीत असल्याची जाणीव, हे चौथ. या सर्वांमुळ त्यानी निभ-तील तितके दिवस लोटत आणले होते.

पण अलीकडे, वॉर्निंग-नोटीसची मुदत सप्त आल्यान म्हणा, गजू दर आठवड्याला त्याच्या अपेक्षेपेक्षा चार-दोन रुपये जास्तीचे मिळवू लागल्यान म्हणा, खऱ्याखऱ्या प्रेमळ व्यक्तींच्या आग्रहान म्हणा वा अनिर्णित अवस्थेत जास्त दिवस काढण त्याच त्यानाच ब्रॅचू लागल्यान म्हणा-त्यानी एकदाचा डॉ. चोप्राकडे जायचा निर्णय घेतला. त्याप्रमाण त्यानी आज डॉ. चोप्राच्या

हॉस्पिटलची वाटहि धरली.

डॉ. चोप्रा याचे हॉस्पिटल शहरातल्या अत्यंत आधुनिक भागात असून त्यातल्या त्यात अत्याधुनिक पद्धतीच्या इमारतीत होतें. आजूबाजूच्या चार जिल्ह्यात डॉ. चोप्राची ख्याति होती. या चारही जिल्ह्यात त्याची हॉस्पिटल होती. या हॉस्पिटल्समध्ये ठराविक दिवशी अन् वेळीं ते हजार राहात असत. त्याचा कोणता दिवस कोणत्या शहरीं आहे, हे तिथल्या हॉस्पिटलमध्ये मोक्याच्या जागेवर लिहिले होते. बाकीच्या दिवशी त्या हॉस्पिटलमध्ये डॉ. चोप्राचे असिस्टन्ट्स काम बघून असत. डोळे धुणे, त्यात औषध टाकणे, त्यांना पट्ट्या बांधणे किंवा डॉक्टरानी नेमून दिलेली इंजेक्शन देणे वगैरेसारखी किरकोळ कामे हे असिस्टन्ट्स निभावून नेत असत. घद्यात सदा सर्वकाळ बिझी राहणाऱ्या डॉ. चोप्राची मुलाखत क्रम लावून घ्यावी लागत असे. ह्या क्रम लावणाऱ्यांना एम्प्लॉयमेंट एक्स्चेंजमध्ये देण्यात येतात तसली छापील कार्ड दिली जात असत. त्यात डॉक्टर चोप्राच्या भेटीच्या सभाम्य तारखा लिहिलेल्या असत. या तारखाना भेट होऊ शकली नाही तर पेशटला नव कार्ड दिल जात असे

आप्पाच्या खाशात आज तसल्याच जातीच तिसऱ्या क्रमांकाच कार्ड होत. म्हणून त्यांना डॉक्टरांच्या भेटीची आशा होती अस नाही, तर सोबत बाबासाहेबाच पत्रहि होत. ते डॉक्टराकडे जायची टाळाटाळ करीत असावेत अशा खऱ्या सशयान बाबासाहेबांनी आप्पा देशकरांना आजच दिले होते. त्यामागला बाबासाहेबाचा उद्देश तेच जाणोत, पण आप्पांना मात्र वाटलं होत की कदाचित् ह्या पत्रामुळ आपण डॉक्टरांच्या खर्चातून बचावू शकू खर तर ह्याच मोहान आप्पांना डॉक्टरांच्या पायऱ्या चढवले होते.

तरीहि डॉक्टरांना बाबासाहेबाच पत्र पोचवून परतलेला कपौडर आप्पांना म्हणाला, “तुम्ही बसा या बेचकर.. डॉक्टरसाहेबांनी पाठवल्यावर मी येतो तुमच्याकडे..”

“तरी साधारणतः किती वेळ लागेल?”

“लागेल, दीड-दोन तास?”

ऐकून आप्पांना पुनर्प्रश्न करण्याच भान राहिल नाही कारण त्यांना स्वतःला तरी बाबासाहेबाच पत्र म्हणजे नेहरूंच्या पत्राइतकं मोठ-महत्त्वाच वाटत होत. चिन्ही वाचताच डॉक्टर आपल्याला आत घेतील अशी त्याची कल्पना होती. पण

विद्वत्तेचा हा रुबाव सपत्तीपेक्षा वेगळाच होता. !

आप्पा विचार करीत बाकावर बसून राहिले

दीडदोनच्या ऐवजी अडीचनावणेतीन तासानी दुसराच एक मनुष्य तिथ आला. रूमभर तोड फिरवत मोठ्यान, परक्या आवाजात ओरडला,

“ आत्माराम देशकर कोण आहे ? ”

“ मी— ”

म्हणत आप्पा उभे झाले. त्या माणसान खुणावलेल्या वाटेन चालू लागले. चार-पाच आडव्या उभ्या बोळा ओलाडून डॉक्टर चोप्राच्या लॅबोरेटरीत दाखल झाले. त्यावेळी एक कुणीतरी त्याचा असिस्टंट डॉक्टर एका रोग्याला बाहेर काढत होता. तोहि दुसऱ्या एका दारान. ज्याच्या माथ्यावरील काचेवर ‘ बाहेर जाण्याचा रस्ता ’ अशी अक्षर लिहिली होती. रोग्याच्या डोळ्यांना पट्ट्या होत्या. पोचवणारा डॉक्टर त्या रोग्याला मध्ये उबरठा अमत्याच सागत होता.

ती जोडी उबरण्याशीं टेकते न टेकते तर आप्पा लॅबोरेटरी न्याहाळू लागले. त्या मोठ्या हॉलच्या कोना-कोपऱ्यात नाना-त-हेचीं यंत्र बसविली होती. पैकीं काही भितीत तर काही जमिनीत रुतवलेली होती. काहींना चाक किवा रबरी शेंबीचे पाय होते. कुठकुठ जेमतेम दोघा-तिघाना बसता येईल अशा रुम्स होत्या. त्यांना काळ्या रंगाचे पडदे लोमकळत होते, तस पाहिल्याला तो सर्वच हॉल काळगर्द होता. दिवा असून म-यरात्रीचा भास होत होता. या सर्वांनी आप्पाना कुठल्या तरी सिनेमात पाहिलेल्या सिने-स्टुडिओची आठवण झाली. ते सिनेमाच नाव आठवू लागले

तशात पहिल्या पेशटला जेमतेम उबरण्यापार केलेला मघाचा डॉक्टर त्याच्या खुर्चीशीं आला. आप्पाना नाव, गावाची विचारपूस केल्यावर तो बाजूच्या एका कपार्टमेंटमध्ये गेला. क्षणार्धात परतला तेव्हा डॉक्टर चोप्रा त्याच्या सोबत होते. त्याच्या, त्याच्याशीं बोलण्याच्या पद्धतीवरून आप्पानी ते ठरविल.

डॉक्टर चोप्रांनीं एका मोठ्या दिव्यापुढल्या स्टूलवर आप्पाना बसवले. असिस्टंट बटन दाबताच आप्पाचे डोळे दिपून मिटले. तोवर डॉक्टरानी त्याच्या कपाळावर एक आणि हनुवटीवर दुसरा हात ठेवला होता. आप्पाना दिव्याकडे बघायला सांगू लागले. आप्पानीं तें करून पाहिल. पण जमल नाही.

बटनाचा परत आवाज होताच डॉक्टरानी परत त्यांना तेच करायला सांगितलं. तरी आप्पांना जमलं नाही. असं पाचव्यादा झालं. तेव्हा मात्र ते त्याच दिव्याकडे पाहू शकले.

पाहता पाहता त्याच्या लक्षात आलं की, आपण पाहतो तो साधा दिवा नसून त्यात दुसरंच काही तरी आहे.

या दरम्यान चोप्रांनी हव ते आप्पांच्या डोळ्यात पाहून घेतलं असावं. कारण त्यांच्या पालटल्या चेहऱ्याबरोबर आप्पावरले हात सुटत गेले.

यासारख्या पद्धतीनं पण रूममधल्या बहुतेक सर्व यंत्रसामुग्रीशी आप्पांची कसोटी झाल्यावर वॉश-बेसिनकडे जाताना डॉक्टर पुटपुटले,

“ का हो, तुमचं वय काय ? ”

“ पचावन्न— ”

“ डोळे कधीपासून बिघडले ? ”

“ मला वाटते, झाले असतील सोळा-सतरा वर्षे— ”

“ चष्मा कधी लागला ? ”

“ त्यालाहि जवळ जवळ तेवढीच वर्षे— ”

“ घेतला कुठून होता ? ”

“ घेतला .. ”

आप्पांना बोलणं टाळावस वाटलं,

“ मला नक्की— ”

“ रस्त्यावर बसणाऱ्यापासून ? ”

“ अ हो ”

“ आणि औषध कोणकोणतीं वापरलीत ? ”

पहिल्यादा आप्पांची बोलण्याची हिंमत झाली नाही. पण डॉक्टरानी परत तेच विचारल्यावर आप्पां आठवू लागलेल्यापैकी त्यांच्या दृष्टीनं ‘ भारी ’ असलेल्या औषधाची नाव सांगायला सुरुवात केली. त्याच सपाऱ्याच्या आत त्यांच्या काही औषधांची नाव स्वतः घेत डॉक्टर म्हणाले,

“ बरोबर आहे ना ? ”

आप्पांनी मान हलविली आता हात कोरवडत त्याच्याकडे येणारे डॉक्टर म्हणाले, “ तुम्हाला कुणी सांगितलं होतं ही औषध घ्यायला अन् तो चष्मा

वापरायला ? ”

हे सार सागण आप्पाना अवघड काम होत. कारण काहीं औषध त्यानी नुसत्या वर्तमानपत्रातल्या जाहिराती वाचून घेतली होती. काहीं कुणाच्या सागण्यावरून तर काहीं कुणी स्वस्तात किंवा फुकट आणून अथवा मिळवून दिली होती. अशात काहीं काजळहि होती. अर्थात् हे सार डॉक्टराना सागणं शक्य नव्हत. पण काहींतरी सागाव म्हणून आप्पानी कुण्यातरी इग्रजी कंपनीच्या अन् त्याच्या दृष्टीन फार प्रसिद्ध आणि महाग असलेल्या एक-दोन औषधाची नाव सांगितलीत एवढ्यावरच ते थांबले नाहीत तर चोप्राना प्रश्न करून बसले, “ हीं औषध तर डोळ्यासाठी प्रसिद्ध आहेत ना ? ”

“ हो पण औषध प्रसिद्ध आणि महाग असलं म्हणजेच त्यान फायदा होतो, अस नाही. आवश्यक तेव्हा आवश्यक ते औषध वापरल म्हणजेच गुण येत असतो मग ते औषध फुकटाच आणि अप्रसिद्ध का असेना ”

कपौडरला खून करून दुसऱ्या पेशटला आत आणायला सांगितल्यावर डॉक्टर म्हणाले, “ अनावश्यक ठिकाणी तुम्हीं शहाणपण खर्च करून आपले डोळे वस्ट करून घेतले आहेत.. ”

“ वस्ट ? ”

“ जवळ जवळ—”

“ आता त्याच्यावर काहीच उपाय नाही ? ”

“ अ . तसा आहे. ऑपरेशनचा. पण त्यानहि तुमची दृष्टि काम करण्या-इतकी सुधारेल की नाही हे मला आजच सांगता यायच नाही ..शिवाय हे ऑपरेशन खूप खर्चाच आहे. बर, तोहि फारमा प्रश्न नाही बाबासाहेबाना मला फोन करायला सागा मी बोलू शकेन याबद्दल अधिक त्याच्याशी

“ बर—तर तुम्ही जायला हव आता ”

पण यापूर्वीच डॉ. चोप्राच्या असिस्टंट आप्पाना जायचा मार्ग दाखवला. आप्पा बाहेर आले. पूर्वीचेच डोळे घेऊन. पण ते आता मानसिकदृष्ट्या अधिक अधू झाले होते.

सहा

बाबूराव गुप्त्यानी गजूला फुल-टाईम कामावर येण्याबाबत सांगितल्याला आता काही दिवस होऊन गेले होते त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे गजूला कामावर जाण भाग पडल असत तर तो सोमवारीच कामावर हजर झाला असता पण त्या दिवशी श्री कन्नमवार याच्या मृत्युमुळ महाराष्ट्रभर हरताळ होता भगळवारी आपल्या नेहमीच्या वेळी गजू प्रेममध्ये गेला होता. शाळेची वेळा होताच तो काहीं एक न बोलता शाळेत निघून गेला होता. जाताना, काम माडवेतें वेळी शनिवारच बोलण बाबूराव उकरून काढतील अशी त्याला धास्ती वाटत होती पण विस्मरणामुळ असेल, ज्या कामासाठी बाबूराव गजूच्या अधिक मेहनतीची अपेक्षा करित होते तें काम हातीं पडायला वेळ असल्यान असेल किंवा जास्त ताणल तर तुटत नि आपल्याला माणस मिळण दुर्मिळ ह्या व्यावसायिक भयामुळ असेल-बाबूरावानां गजूपाशीं या बाबतींत बोलण टाळल होत. गजू शाळेकडे जाऊ शकला होता

असे आणखीहि काहीं दिवस निघून गेले होते.

पण आज परत गजूनचा साप्ताहिक हिशोब देताना बाबूरावांनी तो प्रश्न काढला होता. आजची त्याची भाषा मागल्यापेक्षा वेगळी होती. तीत विनवणी-पेक्षा सक्तीचा अश जास्त होता. त्यान गजूनला कुठिन करून टाकला होता. कारण या बाबतीत आप्पाशी बोलण्याच त्याच्यात धाडस होत नव्हतं शाळा सोडण्याची तर तो कल्पनाहि करू शकत नव्हता. त्यामुळ आणि कोणताहि विचार बळ घेत नसल्यामुळ आज प्रथमतः त्यान शाळेली दाडी देऊन तो प्रेस-मध्ये राहिला होता. फुल टाईम-काम करण्याच्या त्याच्या आजच्या पहिल्या अन् अनिर्णित दिवसात त्यान कामापेक्षा विचारच जास्त केला होता. सायकाळी प्रेस सुटपर्यंत त्यान आपला निर्णय घेऊन टाकला होता. निर्णयासरशी, तडक चालीन तो घरी आला. व्हराड्यात नि मधल्याहि घरात बाळचा पत्ता नव्हता-तेव्हा तो अशा वेळी नेहमी चुलीशी राहणाऱ्या सुधाशी थाबला. एकदम म्हणाला,

“आप्पासाहेब कुठाय ग ?”

“आले नाही अजन. का ?”

“तुला चाभार-चौरुशा कशाला ?”

अन् तो माग फिरला. त्यामुळ त्याच्याशी तिची अधिक बोलण्याची हिंमत झाली नाही. पण त्याच्या ह्या नव्या पवित्र्याचा तिलाहि अचब वाटल्यावाचून राहिला नाही.

एकदम व्हराड्यात थक्कलेल्या गजूनच्या डोक्यात आणखी काही तरी आल असाव. त्यान आप्पाचा विचार सोडता-सोडता केशवच दार ठोठावण सुरू केल.

यावेळी केशव आपल्या कामात गढला होता नुकत्याच उरकलेल्या एका लग्नात मारलेला माल तो आपल्या घरात रफातफा करीत होता. पान, सुपारी, वेलदोड्यापासून तो पत्रावळीत लपेटून आणलेल्या वनस्पती तुपापर्यंतच्या साऱ्या जिनसा आपल्या कडल्या ‘त्या’-‘त्या’ डब्यात टाकत होता.

दारावरले धक्के, आणि हाकाची सरबत्ती ऐकताच केशवन एकीकडे ‘आलो-आलो, हो येतोच’ अस सुरू केल अन् दुसरीकडे त्याच लग्नात उजागरीन मिळालेल कोर करकरीत धोतर मालाच्या सर्व पसऱ्यावर, प्रेत झाकतात तस घाईघाईन झकल मधल दार मागल्या हातानी ओढून घेत व्हराड्यात आला.

व्हराड्याच दार उघडून गजूलाच म्हणून आत घेतल टेकतो न टेकत तर गजू म्हणाला,

“ नानासाहेब, ती नोकरी अजून मिळण शक्य आहे काय हो ? ”

लक्षात न येऊन केशवन विचारल,

“ कोणती हो ? ”

“ ती-ती नाही काय क्ल्वातली ? ”

“ क्ल्वातली म्हणताय ? ”

लख्कन चेहरा उजळवत केशव म्हणाला,

“ का, काय झाल ? ”

“ आपल्याला छापखान्याच काम करायच नाही—”

“ अहो, पण झाल तरी काय ? ”

गजून दमासरशी सार सागून टाकल. ते सपण्याच्या आत, गजूच्या दुःखावर हळहळण्याऐवजी स्वतःचा अंदाज खरा होत असल्याच्या समाधानान तो म्हणाला,

“ काय, मी तुम्हाला काय म्हणत होतो ? झालना शेवटी तेच— ”

आपल्या शिक्षणाबबतच्या जिद्दीमुळ हे सपशेल कबूल करण्यात गजूला पराभव वाटला. शिवाय केशव समजत होता तेवढा आपल्या शिक्षणाचा बोजवारा उडाला नाही—हे सत्य तो जाणून होता त्यामुळ आता म्हणाला,

“ तेच नाही म्हणा. फक्त आजच मी शाळेत गेलों नाही. दिवसभर विचार केला आणि जे ठरवल आहे, त्यावर तुमचा विचार घ्यायला आलो ”

कोणताहि बरावाईट सल्ला उघळण्यास नेहमीच तत्पर राहणारा केशव किंचित् गभीर झाला. गजूभोवतीं जाळ पसरण्याची संधि गेली नव्हती. पण ते पसरण्यासाठी वातावरण कस तयार कराव या विचारातच तो म्हणाला,

“ मी तुम्हाला आधीच नव्हत सांगितल की एखादा मनुष्य एखाद काम शिकून थोड-फार पैसा मिळवायला लागला की, त्याच्याकडून शिक्षण पूर्ण होत नाही म्हणून ? ”

“ पण नानासाहेब, मी तेवढ्यासाठी आज शाळा बुडवली नाही. विचार करायला वेळ हवा होता डोक्यात विचार असल्यामुळ शाळेत अभ्यास झाला नसता म्हणून मी कामावर गेलो होतो त्यायोगे एक साधलं. आजचा

दिवस का होईना, बाबूरावाना बर वाटल ”

“ शिवाय तुम्ही म्हणता त्याप्रमाण पैसा मिळवायला लागल्यावर शिक्षण होत नाही-हे खर मानल तर क्लबातली नोकरी करून मी कस शिक्षण पूर्ण करीन हाहि एक सशयच आहे. पैसा हा तिथहि मिळणारच ”

गजूच्या ह्या बोलण्यान केशवला क्षणभर थकच केल. त्याच्या बुद्धीच्या वाढीची थोडी-फार त्याला कल्पना होती. पण आज तिलाहि गोघळाव लागल. गजूच्या परीन ह्याला दुसर कारण होत. मुळातल्या बुद्धीवर आता अनुभवाची तकाकी येत चालली होती. त्यामुळ केशवला तिच्या वाढीची गति दुणावल्याच दिसत येण स्वाभाविक होत.

पण केशव वय आणि अनुभवान गजूपेक्षा पटीनी मोठा होता. क्षणकाल विचार केल्यावर तो म्हणाला,

“ बरा सवाल केला गजाभाऊ, बरा सवाल केला पण तुम्ही हे लक्षात घ्या की मी तुम्हाला काम शिकून पैसा मिळविणाऱ्याच्या बाबतीत असं घडत असल्याच सांगितलं, बोललो होतो कारण माहीत आहे? काम शिकलेला माणूस थोडी-फार का होईना मानाची जागा मिळवीत असतो

“ उदाहरण तुमचच देतो. आता तुम्ही प्रेसमध्ये स्टूलवर बसू लागला असणार ! क्लबातल्या झाडझुडी नि पाणी भरण्यापेक्षा ही जागा केव्हाहि मानाची शिवाय या जागेवर बसून क्लबपेक्षा पैसाहि अधिक मिळतो असं असल्यावर माणसान शिक्षण हे घेतलच पाहिजे हे त्याला तितक्याशा तीव्रतेन जाणवत नाही .

“ पण जर एखादा स्वाभिमाना माणूस क्लबातली काम करू लागला तर मात्र त्याला आपल्या अपमानास्पद जीवनाची तीव्र टोंचणी राहाते. तो दुःखी होतो, आणि कोणत्या तरी तळमळीन म्हणा किंवा सूडाच्या भावनेन म्हणा तो आपल्या ध्येयाकडे अधिक लक्ष देतो. काय वाटेल ते झाल तरी मला हें जगणं टाळलच पाहिजे, मला वेगळ काही तरी करून ह्या नरकाबाहेर पडलच पाहिजे अस त्याला रात्रदिवस वाटत असत ”

आपल्या अतःकरणातल हा माणूस बोलूच कसा शकतो याच गजूल नवल वाटत होत तो आतावर एकटक होऊन केशवकडे बघत होता.

बोलत असला तरी केशव गजूकडे पाहात होताच त्याचे भाव •बारकाईन

येथे जिद्द संपते । १६१

टिपत होता. आपल, वरल्यासारख वरच बोलून झाल्यावर त्याला डोळा मिडवत तो एकदम म्हणाला,

“ काय पटल कीं नाहीं ? ”

“ हो. ”

एकदम भानावर येत गजू म्हणाला,

“ हो-हे सार खर ! पण आता यावर उपाय काय ? ”

केशव बोलला नाही.

न राहवून गजूच म्हणाला,

“ आता मी काय कराव, अस तुमच मत आहे ? ”

“ माझ्या मताचा तुम्हाला काय उपयोग होणार ? ”

“ त्याशिवाय आलों कीं काय तुमच्याकडे ? ”

“ आला असाल फक्त विचारायला पण मानाल तेव्हा ना ? ”

“ नाही, आता मानलेच नानासाहेब तुमची शपथ, आता मी तुम्ही सागाल तसा वागेन ”

“ कशाला उगाच शपथ घालताहात गजामाऊ ! ”

केशव त्याला आणखी वढेत म्हणाला,

“ मागच तुम्ही माझ ऐकल असत तर तुमच्यावर ही पाळीच नसती आली ”

“ म्हणजे ? ”

“ अहो, माग नव्हत सागितल मीं तुम्हाला ? ”

बोलता बोलता विडीच थोडूक फेकण्याच्या निमित्तान तो जागचा उठला दाराच्या चौकटीवर हात जमवून आप्पाच घर कानोसल. परत बैठक जमवताना म्हणाला,

“ आताहि माझा सल्ला तुम्हाला पटला तर बर नाहीं तर तुम्ही बाप-लेक एक न्हायचे आणि आमच्या घराविषयीं मात्र उगाच गैरसमजाची गुरळी घरून बसायचे. त्यापेक्षा न बोललेल लाख बर ! काय, कस म्हणतो ? ”

गजू बोलला नाही. पण केशवहि बोलेना तेव्हा मात्र त्याला वाटल की, तो काहीतरी महत्त्वाची तोड सुचवणार. म्हणून तो म्हणाला,

“ नाहीं-नाही. तुम्ही सागाच नानासाहेब. तुम्ही काहीं वाईट थोडच सागणार

आहात ”

“ हा, अशी समज हवी !

“ अहो, मी तुम्हाला वाईट मार्ग दाखवून मिळवणार तरी काय आहे ?
आहे काय काही मिळवण्याजोग ? ”

गजून मान हलवली.

“ बर, तुम्ही सागणार तर नाहीं कुणाला ? ”

“ नाही. मुळीच नाही. ”

“ तुम्हाला पटल नाहीं, तरीहि ? ”

“ हो. ”

“ बघा बर ? ”

“ नाहीं, अगदीं कुणालासुद्धा नाहीं—”

“ शाब्बास ! ”

पण केशव थाबला, तो बोलाव कीं न बोलाव या—म्हटल तर विचारात नि
म्हटल तर अविचारात—क्षणार्धात त्याच्या मूळ प्रवृत्तीन मात मिळवली,

“ ऐका तर. माझ म्हणण अस कीं तुम्ही इथन छः करावी ! ”

ऐकायला न आल्यासारखा चेहरा करीत गजू म्हणाला,

“ म्हणजे हो नानासाहेब ? ”

“ वेगळीकडे राहायला जाव ”

“ घर सोडून ? ”

“ मग काय घर घेऊन म्हणतोय काय ? ”

आपल्या दुष्टतेला विनोदाचा मुलामा दिल्यास ती कमी होईल, अशा सम-
जुतीन केशव हमत सुटला. पण हसता हसताच म्हणाला,

“ अहो, घर नेल की ते आप्पासाहेब, तो बाळ, ती सुधा अन् त्याच्या-
सोबत तुमच्या पाठीशी आता असलेल सकटहि आलच ! खर कीं नाही ? ”

गजू बोललाच नाहीं.

केशवलाच म्हणाव लागल,

“ काय, काय म्हणतोय ? ”

गजूच्या पोटात वेगळच काहीं तरी दबळायला लागलं. पण तो, कदाचित्
केशवच्या धाकामुळ असेल—बोलला मात्र त्यापेक्षा वेगळच,

“पण आता ते कस शक्य आहे ?”

“नसायला काय झाल ?”

“पूर्वी तात्पुरती गरज भागवायला क्लबातली नोकरी होती. आता ती गेली म्हणताहात तुम्हीच. माग तुम्ही सागत होते की क्लबात राहण्याची व्यवस्था झाली असती. आता तर ते सार ”

“ह्या सगळ्या गोष्टी कारणादाखल दाखवायच्या असतात गजाननराव !”

केशव उदासपणे म्हणाला,

“तुमची इच्छा असली तर सार काहीं परत जमवून आणता येईल बोला आताहि ”

“क्लबातली नोकरी अजून मिळेल ?”

“त्या नोकरीची ऐशीतैशी—

“अहो, मनात आणल तर तिच्यापेक्षा छापन्न पटीन चागली नोकरी हुडकून काढण मला कठीण नाही वेळप्रसर्गी जो माणूस आधळ्या-बहिऱ्याना मुली मिळवून देतो त्या माणसाला काय तुमच्यासारख्या हुशार मुलाला साधी नोकरी मिळवून देण कठीण आहे ?”

“पण लगेच ती मिळण कस काय शक्य आहे बुवा ”

“इतकी काय तुम्हाला तिची घाई पडली आहे ?”

“वा ! घाई नाही तर !”

गजू वाट चाचपडू लागला,

“समजा, उद्या इथून निघालो तर राहायला जागा आणि खर्चायला काहीं पैसा तर हवाच की नाही ? शिवाय परीक्षा अगदी जवळ येऊन ठेपली आहे ”

“एवढीच अडचण असेल, तर घेऊ निभावून कशी तरी. पण आधी तुमची घर सोडायची तयारी आहे काय ते बघा—”

या प्रश्नान गजुतली ओल वाटत गेली. पण कवी कधी दयेला बळी जाण्यात-हि माणसाला वाटतो तो कमीपणा गजूला बोलायला भाग पाडून गेला,

“तुम्ही कशाला त्रास घेताय् नानासाहेब माझ्यासाठी !”

“यात कसला आलाय त्रास ? तुमच्यासारख्या होतकरू विद्यार्थ्यासाठी माझे पाच-पन्नास रुपये कामीं आले तर तें पाप होणार नाही

“अस समजेन, की लीलाच्या लग्नाचा अडव्हान्स दिला काय, आलना लक्षात-मीं काय म्हणतो, ते ? ”

गजूच्या लक्षात आलहि असाव, पण त्याला गृहीत धरूनच केशव बोलत असावा कशावरून ? याशिवाय केशवच्या औदार्यातहि त्याला शका होती. महत्वाच, घर सोडण्याच्या विचारान त्याच्यात सुरू झालेली गलबल आता शिगेस पोचली होती.

अशातच केशव विचारत होता,

“बोला मग, आहे काय तर तयारी ? ”

“नाहीं बुवा. नाही जमणार हे—”

“का हो ? ”

“अ हं नाही जमणार ! ”

“कारण तर सागल ? ”

“समजा—”

गजू एकदम पोरकट होत गेला,

“मी इथून गेलो अन् आप्पाची नोकरी सुटली तर बाळच कस होईल ? बाळच एक जाऊ द्या. तुमच्या मताप्रमाण कुठहि नोकरी करून त्याला पोट भरता येईल. पण सुधान कुठ जाव ? ती मोठी झाल्यावर तिला कोण साभाळील ?

“नाहीं-नाही. हे जमणारच नाही नानासाहेब आपल्याच्यान ”

“विचार करून बोला गजाननराव, विचार करून बोला बर ! सधि वारवार येत नसते परत एकदा सागतो—”

केशव आता म्हटल तर चिड्डन नि म्हटल तर गजूला ढिंवचण्याच्या हेतून बोलू लागला,

“आता जर तुम्हीं माझ ऐकल नाही तर तुमचा सारा जन्म कपोक्षिग करण्यात जाईल कितीहि लाचरीन एकाच प्रेसमध्ये टिकून राहिलात तरी आयुष्याच्या अखेरीस शभर-सव्वाशेशिवाय कवडी मिळायची नाही.

“आता आहे त्या स्वभावाप्रमाण वागलात तर दरवर्षी नोकरी बदलवत जावी लागेल नव्या नोकरीत मालकाच्या गरजेनुसार पगार मिळत जाईल म्हणजे, फार तर मिनिमम की काय म्हणतात-त्या वेजेस ॲक्टप्रमाणे पण बहुतेक कधी रोजान तर कधी टेक्यान कामं करावी लागतील. आयुष्याच्या

उतारावर असताना तींही मिळतील की नाही याची शकाच आहे ”

“ने एक जाऊ द्या माणसाच्या जीवनात महत्त्वाची बाब असते ती लग्नाची. तिची निकड तुम्हाला सध्याच जाणवत नसेल. त्या व्यवसायातल्या कुणब्या-तेल्याचीं लग्नहि होतात म्हणून तुम्हाला वाटत असेल की आपलहि होईल. नाही—असहि नाही. लगडी—पागळी, मुकी, बहिरी बायको पत्कराल तर तेंहि होईल पण मग ससार कसा चालवावा हा प्रश्न राहीलच.

“वाईट नका वाटू देऊ. स्पष्ट बोलतो. राधाकाकू वारल्यावर आप्पानी लग्नाची खटपट केली नसेल, असं तुम्हाला वाटत काय ? पण अशाना मुली देतील कोण ?—”

यापैकी कशा एकावर गजूरूडून उत्तर मिळत नसल्याच केशवला बोलून चुकल्यावर ध्यानात आल. तेव्हाच आपण वाट सोडून भलतीकडेच भरकटत असल्याच त्याला जाणवल नि रित्या रित्यासारख वाटायला लागलं. अशानतर बहुतेक सारी म्हणतात, ते केशवहि म्हणाला,

“ह, मीं काय म्हटल, ते आल की नाही अजून लक्षात ? ”

“अ हो—”

“काय ? ”

“मी यातून मार्ग काढेनच ”

आतावर सुन्न असलेली गजूची जिद्द तडफडून जागी झाली,

“मी फक्त तात्पुरत्या अडचणीसाठीं तुमचा सल्ला घ्यायला आले होतो. पुढल्यासाठी काय करायच तें मीं ठरवल आहे—”

“तुम्ही काहीं एक ठरवू शकत नाहीं—”

“का, का नाही ? ”

“ठरवणारा कधीच ठरवून टाकत असतो. एवढी मोठी संधि तर कोणताहि मनुष्य घालवीत नसतो ”

“तस नाहीं हो, नानासाहेब । ”

सहन न होऊन गजू म्हणाला,

“पुढल्यासाठीं मी एक प्लॅन तयार करून ठेवला आहे मला ह्या परिक्षे-पुर्तीच निकड होती ही निभावली कीं झाल . ”

“प्लॅन—तो हो कोणता ? ”

“ मेच्या सुटीत मी क्लबसारखी कुठ तरी नोकरी करीन ”

“ अशक्य अशक्य ”

“ पण का ? ”

“ अहो, प्लॅन-योजना कधी यशस्वी होत नसतात म्हणून जिथ सरकारी प्लॅन यशस्वी होत नाहीत, तिथ तुमच्या प्लॅनचा काय केवा आहे—? ”

“ समजा—”

गजू मानायला तयार नव्हता,

“ ते नाही जमल तर मी नाईट-क्लास जॉईन करीन ”

हे मात्र केशवच्या अनुभवापलीकडल होत, म्हणून आणि गजूच्या बुद्धीचं कौतुक वाटल म्हणून तो गप्प राहिला असा बुद्धिवान छोकरा पुढमाग खरोखर पुढ गेलाच तरी आपल्या कामात पडावा ह्या हेतून केशवला त्याला दुखविण अदूरदर्शीपणाच वाटल तो म्हणाला,

“ तुमचा ओढा शिक्षणाकडे इतकाच जबर असेल तर तुम्ही याहि परिस्थितीतून मार्ग काढू शकणार नाही, अस नाही ! ”

बोलता बोलता केशव वळणावर आला,

“ पण ते फार कठीण आहे हातच सोडून पळत्याच्या पाठीमाग लागण्यासारख आहे ”

“ नानासाहेब, तस नाही हो ! —”

“ बघ या काय होत तर ”

“ पण यात तुम्हाला शकाच का यावी—तेच मला कळत नाही—”

गजूच म्हणाला,

“ समजा, हें नाहीच जमल, तर तुम्हीं सांगितला तो तर मार्ग आहेच ”

“ म्हणजे ? ”

न आठवून केशव म्हणाला,

“ कोणता हो ? ”

“ घर सोडण्याचा दुसरा कोणता—”

“ पण हे शक्य होईल काय तुम्हाला ? ”

“ पहा, वेळ येऊ द्या म्हणजे करून नाही दाखवणार—तर मला नावाचा गजू नका म्हणू मग तर झाल ना ? ”

इथ केशवची समाधानान मान हलली. त्याचा एक उरा वाढ पूर्ण झाला.

मग ज्याच्याकरता गजू इथ आला होता त्याची आठवण होऊन केशवला उपाय मागू लागला खूप विचार करूनहि केशवला तो सुचेना. येऊन-जाऊन त्याचे विचार गजूच्या घर सोडण्यावर अडकत, शेवटी काही एक निष्पन्न न होऊन गजूत बैठक हलवली

आप्पाना पाहून गजू चपापल्यासारखा झाला. सकोचान इकडे-तिकडे करू लागला.

अशातच त्याला बाळ-सुधाच्या बोलण्यातून कळल की उद्यापासून त्याची शाळा सकाळची झाली आहे खात्री करून घेतल्यावर गजूला आनंद झाला.

कारण उद्यापासून तो सकाळची शाळा आटोपून प्रेसमध्ये जाणार होता. अकरा ते सातपर्यंत काम करून बाबूरावाना फुल-टाईम वर्क देणार होता.

←

सात

आप्पा देशकर बाबासाहेबांच्या कंपार्टमेंटमध्ये उभे होते. बाबासाहेबांच्या पुढ्यातली सेक्रेटरी डायरीची पान चाळत होती. आप्पाना दिसून ये अशा बेतानात तिन डायरीच उघड पान बाबासाहेबांना दाखविले. डायरी सेक्रेटरीकडे परत करीत बाबासाहेब आप्पाना म्हणाले,

“मी तुम्हाला अशासाठी बोलावले, की परवाला मी डॉ. चोप्राशी फोनवर बोललो ”

आप्पाना हादराच बसला. कटु गोष्टी मनुष्य शक्य तितक्या लवकर विसरण्याचा प्रयत्न करतो. तसाच आप्पानी डॉक्टर चोप्राच सार प्रकरण ते घडले तेव्हापासून विसरण्याचा प्रयत्न चालवला होता. त्याबाबत ते अद्याप अक्षराने कुणापाशी बोलले नव्हते. घरात तर त्याच्या हिशोबी दुःखाचा सारखा वाटा उचलणार कुणीच नव्हत. स्वतःला सोसवत असे तोवर आप्पा गजूलहि एखादी घटना सांगत नसत. तोवर ते त्याला ‘मूल’च समजत असत. डॉ. चोप्राची त्याच्याशी झालेली बोलणी सोस्य वाटल्यान त्यांनी ती आपल्यातच

घोळवून घोळवून झिजवत अन् अलीकडील काहीं तासात नाहींशी करीत आणली होती तोच आता बाबासाहेबांनी त्यांना धक्का दिला होता. त्यामुळ पुढल्या प्रसंगासाठी ते स्वतःला तयार करू लागले होते. मोठ्या धैर्यान बाबासाहेबाकडे बघत होते.

बाबासाहेब म्हणत होते, “डॉक्टर म्हणाले की, एका फार मोठ्या ऑपरेशनन तुमच्या दृष्टीत किंचितशी सुधारणा होण्याची शक्यता आहे—”

थावून बाबासाहेब, म्हटल तर आप्पा आणि म्हटल तर शहाला म्हणाले,

“हो ना ? ”

“हो, असच ”

“ह, तर या बाबतींत तुम्हीं काय विचार करीत आहात ? ”

आप्यांनी सेक्रेटरीकडे पाहिल.

बाबासाहेब त्यांना विचारीत होते, “मी तुम्हाला म्हणतो आहे, देशकर ”

“अ हो. ”

आप्पा भानावर येत म्हणाले, “त्यांनी आपणाला ऑपरेशनच्या खर्चाबद्दल ”

“हो अडीच तीन हजारपर्यंत खर्च येण्याची त्यांनी शक्यता दाखवली आहे”

आप्यांनी मान खाली घातली.

बाबासाहेबांनी विचारल, “मग, तुम्हीं काय ठरवल आहे ? ”

“मी मी काय ठरविणार ”

“आहे काय एवढा खर्च करण शक्य तुम्हाला, ते सांगा ”

“मला ? ”

फिकट हसत आप्पा म्हणाले,

“मला अडीच — तीनशेसुद्धा जमविता यायचे नाहीत, बाबासाहेब . ”

“तर मग ठरवलय तरी काय तुम्हीं ? ”

हाच प्रश्न बाबासाहेबांनी तीनदा विचारल्यान आप्पांना बोलाव लागल,

“माझ्या स्वाधीन तर काहीच नाही बाबासाहेब. जे काय करील ते ईश्वराच्या .”

“अस म्हणून स्वस्थ बसल तर निभेल ? ”

“दुसर करणार तरी काय ? ”

अगतिक चिडीन आप्पांचा आवाज तीव्र झाला. आपण बाबासाहेबापुढ

बोलतो आहोत, याच भान आल्यावर ते हादरलेच. क्षमायाचनेन त्याच्याकडे पाहू लागले.

“तुम्ही थग असता तर ब्यूरोन तुमच्यासाठी काही केलहि असत ”

बाबासाहेब म्हणत होते,

“आहात अशाहि अवस्थेत तुमच्या आयसाईटमध्ये निश्चित सुधारणा होऊ शकेल अस डॉ चोप्रांनी सांगितल असत तरीहि ब्यूरोला काही करता आल असत पुढेमाग तुमच्याकडली रक्कम ब्यूरोला मिळाली असती.”

“पण व्यवसायाच्या दृष्टीन विचार करता आणि डॉक्टरांचा रिपोर्ट पाहता तुमच्या प्रावर्तीत ब्यूरोला ती अपेक्षा ठेवता येणार नाही.. ”

“शिवाय डॉक्टर असहि म्हणाल्याच आठवत की ऑपरेशन अन्-सक्सेसफुल झाल तर तुम्हाला हल्ली दिसत आणि पुढेहि काही काळ दिसत राहील - तस देखील दिसायचं नाही ”

“त्यामुळ ब्यूरोकडून शक्य नसल तरी अँज ए ह्यूमन बिईंग म्हणून मी स्वतःच्या फॉरटमधून तुमच्यासाठी काहीतरी करू शकलों असतो. पण एवढी मोठी रिव्हिज घेण्याची माझी हिमत नाही. कारण तुमची आहे तीहि आय - साईट विघडली तर तुम्हाला जन्मभर माझ्या नाव शिव्याशाप देण्याची पाळी येईल—”

“त्यामुळ मी तुम्हाला सुद्धा मर्चा करण्यासाठी बोलावल आहे यातल तुम्हाला काय मानवण्याजोग आहे ते बोलू शकता तुम्ही ”

आप्पानी विचार सुरू केला. दोन मुद्यावर. एक तर, बाबासाहेबांच्या औद्योग्याचा त्यांना वाटावा तितका भरवसा वाटत नव्हता. दुसरा, शस्त्रक्रिया अयशस्वी ठरल्यास अगदी आधळ बनून आहे तेहि जग मुकण्याची आपली तयारी आहे काय, याचा त्याचा त्यांनाच पत्ता लागत नव्हता.

पण अशातच मोह त्यांना भुरळ घालू लागला. त्यामुळ बाबासाहेबांना चाचपण्यासाठी असेल, त्यांनीच बोलायला भाग पाडल म्हणून असेल - कधी नव्हे ती बाबासाहेबांच्या नजरेला नजर भिडवत आप्पानी विचारल,

“या ऑपरेशनमधून तिसरा काहीच पर्याय नाही काय ? ”

“तुम्हाला नेमक काय म्हणायच आहे ? ”

“म्हणजे ऑपरेशन जमल नाही, तर माझे डोळे अजिवातच जातील

काय ? ”

“ अ हो. ”

शहाकडे बघत बाबासाहेब घोंगड झटक लागले,

“ डॉक्टर चोप्रा म्हणाले खर अस. का हो ? ”

शहाला मान हलवावी लागली.

आपणा पारखून झाल्यावर बाबासाहेब म्हणाले,

“ धाडस करून बघायला काय हरकत आहे एकदा ! या जगात धाडसा-
शिवाय कुणाला काही मिळाल आहे काय ? शिवाय साधल तर तुम्ही डोळ्यानी
तरुण व्हाल. हे तुमच्या आणि आमच्या पण दृष्टीन महत्त्वाच नाही काय ? ”

बाबासाहेबांनी आपणा कपार्टमेंटमध्ये उभ करून प्रथम डॉक्टर चोप्राच
नाव काढल्यान आप्पात जी धडकी भरली होती ती आता बाबासाहेबाच गोडी-
गुलावीच बोलण ऐकून ओसरली होती. असा मनुष्य अशा अवस्थेत आपल्याला
कामावरून दूर करू शकेल अस या क्षणी तरी आपणा वाटत नव्हत त्यामुळे
डोळ्याबद्दलची काळजी कमी झाल्यान म्हणा किंवा कायमचे डोळे गेल्यावर
घरी बसाव लागलच तर गू-मुताचा भार पोरावर पडू नये म्हणून म्हणा,
आप्पा म्हणाले, “ पण नाही साधल तर मात्र — ”

“ हा. हे तर आहेच. ”

आप्पाचा कल जोखत बाबासाहेबाच औदार्य उफाळल,

“ ते तुमच तुम्ही बघा. ऑपरेशनचा सर्व खर्च मी द्यायला तयार आहे
ब्यूरोला शक्य नसल तरी माझ्या पॉकेटमधून देईन. ”

आप्पा गप्प राहिले. बाबासाहेबांनी विचारल, “ भग, काय ठरवता आहात ? ”

“ विचार करून सागतो — ”

“ हो, पण कधी ? ”

“ लवकरच. ”

“ ठीक आहे. मी ब्यूरोतर्फे आणखी पंधरा दिवसाची सवलत देतो पण
ही तुम्हाला शेवटची सवलत बरे का ? ऐकल ना शहा ? ”

“ बर तर, आपली चर्चा सपली. तुम्हाला जायला हरकत नाही .
नमस्कार ! ”

—

आठ

गज्ज म्हणून आज सकाळी शाळेत गेला नव्हता. तो कदाचित् आपल्या रिझल्टबद्दल उदास असल्यान असेल. ही उदासीनता कदाचित् त्याच्या शिक्षणात येऊन गेलेल्या नि येऊ घातलेल्या अडथळ्याच्या रागेमुळ त्याच्यात निर्माण झाली असेल. कदाचित् ऐन परीक्षेत इतर विद्यार्थ्यांसारख त्याला रात्ररात्रभर नि दिवसातून सापडेल तितका वेळ खोलीत कोंडून घेऊन अभ्यास करायला न मिळाल्यान असेल किंवा कदाचित् संस्कृत आणि इंग्रजीचे पेपर्स चागले गेले नाहीत. या इतर विद्यार्थ्यांनी लिहिलेली उत्तर ऐकून त्याच्याच झालेल्या समजुतीमुळहि असेल. व्हायचे ते होवो, असा दैवावर हवाला टाकून तो ठरल्यावेळी सुहास छापखान्यात कामावर आला होता. अर्धा-पाऊण दिवस तो रिझल्टबद्दल नाना शका काढून उदास राहिला होता.

पण सुटी व्हायची वेळा जसजशी जवळ येऊ लागली, तसतसं त्याला रिझल्टच आकर्षण वाटू लागल सकाळींच रिझल्ट पाहून कामावर आलों अमनो तर बर झाल असत, असं त्याला वाटू लागल. कधी कधी हें वाटण इतक तीव्र

होई की कोणतें तरी निमित्त काढून पळ काढण्याचा विचार त्याच्या डोक्यात धुडगूसू लागे. पण बाबूरावाचा एरव्हीपेक्षा जरा गरम वाटणारा चेहरा पाहून तो स्वतःला शांत बरी.

प्रेस सुटल्यावर तो स्वतःला आवरेनामा झाला होता. लगबगीन घरासाठी निघाला होता. पण आजच बसच्या रागेत त्याला बरच खोळबाव लागल होता. तेहि इतक की प्रेस सुटताच तो पायाने चालू लागला असता तर कदाचित् आता बस न येत होता, तितक्या वेळात घरी येऊन पोचला असता. इतका त्याला आता वाड्यात शिरायला काळोख झाला होता.

घरात आप्पाचा सुगावा नव्हता. अशात फारस दिसत नाही ह्या कारणान एरव्ही आप्पा घरी येऊन पोचलेले असत बाळ वा सुधाकडून हात-पाय चेपून घेत असत. जेवणासाठी गजूची वाट बघत असत. पण हे लक्षात येत न येत तर गजूला बाळची आठवण झाली परंतु त्याला दिसली सुधा गजुच्या अस्तित्वाच्या जाणीवेदाखल ती खुर्चीतून उठत होती. तिला 'बस-बस' करीत गजून (खर तर स्वतःसाठीच) विचारल,

“का ग, लागला रिझल्ट ?”

“तर ?”

“काय म्हणतोय ?”

“पा ८ स ”

“खरच ?”

“बघ ना !”

बाळगून असलेला दाखला आणि मार्कलिस्ट गजुपुढ उकलत ती म्हणाली,

“पाचशेपैकी चारशे अष्टावीस मार्क मिळवलेय मी—”

त्याच्या मनःस्थितीच्या मानान तिच कौतुक झाल्यावर तो बाळसाठी इकडे-तिकडे पाहू लागला वस्तुतः आपण वाट पाहतों ती बातमी इकडूनच कुटून तरी अचानक कानी यावी अस गजूला वाटत होत, पण आपल्याच आनंदात दग असलेली सुधा काहीं बोलना म्हणून त्यान बाळची चौकशी सुरू केली होती,

“बाळ, नाही दिसत ग ?”

“दादा, तुला एक गम्मत सांगू काय ?”

“कसली ?”

“एका माणसाची की नाही, छाऽन जिरली ! ”

“का, काय झाल ? ”

गजून घाबरून विचारल,

“साग ना लौकर ”

बाळच्या धाकान ती आत बघत म्हणाली,

“एक माणूस की नाही—”

“मुघटले, तोड उघडल तर थोबाड फोडीन ह, सागून ठेवतो—”

मुधान तोंड आवरल. गजूला डोळे मिचकावले गजू गोंधळला. उबरठ्यात आत-बाहेर करू लागला. मग त्याच्यातल्या ‘थोर’पणान त्याला आत लोटल. आवाजावरून कल्पिलेल्या बाळच्या ठाण्याकडे तो चालू लागला

मोडक्या पेटीला पाठ लावून नि गुडघ्यात मुडक खुपसून बाळ अंधारातच बसला होता. त्याला टेकत गजून अशा वेळी आप्पा विचारतात त्या आवाजात विचारल,

“का रे, काय झाल ? ”

फार वेळान बाळ तणतणला,

“सारे शिक्षक पार्श्ल आहेत सारे ! ”

“अरे, पण झाल तरी काय ? ”

“मला नापास केल साल्यानी, दुसर काय करणार आणखी ! ”

“नापास ? ”

‘हो ना रे ! ’

“किती मार्कानी रे ? ”

“मला काय विचारतोस—बघ त्या प्रोग्रेसकार्डात. साल्यानी आणखी चाळीस मार्क दिले असते तर त्याच्या बापाच काय जाणार होत ? ”

“अरे, पण तुला मार्क्सच तितके पडले असतील ”

“नाहीतर ! ”

चवताळलेल्या बोक्यासारखा गजूकडे बघत बाळ म्हणाला,

“फक्त आम्हा तिघा-चौघानाच मार्क्स देताना सारे कजुष झाले ”

“कोण, कोण रे ? ”

त्याच्या सेक्शनमध्ये नापास झालेल्यांची नाव बाळन घेतलीत. गजू त्याच्या

सेक्शनमध्ये नसून त्याला किचित् हायस वाटल. म्हणाला,

“ अरे, पण त्यानी अभ्यास नसेल केला ”

“ तर ? ”

परत तणतणत गजू म्हणाला,

“ दोन-दोन ट्यूशन्स असलेली मुल अभ्यास कशी करतील ? म्हणे, अभ्यास नाही—”

“ इतराच जाऊ दे रे ! ”

दोन्ही हेतूनी गजू म्हणाला,

“ तू किती अभ्यास केला ते आठवत काय तुला ? जेव्हा बघाव तेव्हा कपड्यांना इस्तरी कर, बुटाना पॉलीश कर ”

“ तरी मी वारवार म्हणत असेच—बाळ अभ्यासाकडे लक्ष दे रे—बाळ, अभ्यासाकडे लक्ष दे रे—”

“ राहू दे—राहू दे म्हटल तर राग येईल ”

पण बाळ म्हणालाच,

“ तू तरी सतत अभ्यास कुठ करीत होतास रे ? मग साग बर कमा पास झाला तर ? ”

गजूच्या जिवात—जीव आला. इकडे बाळच भुणभुणन सुरूच होत,

“ मी म्हणतो ना, सारे साले पार्शल असतात ! ”

“ तस नसत रे बाळ—”

“ काही एक सागू नको ! तू वारवार पेठेसराकडे जातो, त्याचा हा परिणाम आहे, दुसर काही नाही.—”

“ कोण म्हणत रे ? ”

“ नापास झालेली सारीच मुल म्हणतात ”

“ म्हणून तूहि म्हणतोस, नाही रे ? ”

गजूला सताप अनावर झाला. पण मोठ्या सयमान त्यान तो गिळला. त्या-साठी त्याला एक तर स्वतःच्या मोठेपणाची नि दुसरी बाळच्या दुःखाची जाणीव ठेवावी लागली त्यामुळ त्यान बाळची समजूतच काढण्याचा प्रयत्न केला नापास झालेलीहि माणस मोठेपणीं कशी थोर होतात हे अनेक पुढाऱ्याच्या नावावरून पटवून देता देता मा. सा. कन्नमवार फार थोडे शिकले असून ते वारले तेव्हा

किती मोठ्या हुद्यावर होते, हेहि सागून टाकल तरीहि बाळची तणतण थाबेना तेव्हा त्यान त्याचा नाट सोडला वऱ्हाड्यात आला. त्याचीच वाट बघत असलेली सुधा विचारू लागली,

“ काय रे दादा आता तरी घेतील काय मला गव्हर्नमेन्ट - गर्ल्स हायस्कूलमध्ये ? ”

“ त्याच शाळेवाचून काय अडल आहे ? ”

“ आपा म्हणाले होते परवाला की फी भरण्याची माझी ऐपत नाही. तेव्हा चौथी झाल्यावर मी शाळा सोडावी . पण सुशीला टेबे म्हणे की गव्हर्नमेन्ट - गर्ल्स हायस्कूलमध्ये फी नाही म्हणून .. ”

“ बघू — ”

म्हणत असतानाच केशवन लीलाच्या पास होण्याबद्दलचे गजूल पेढे खाण्याच्या निमित्तान आपल्या घरातून हाक मारली. नकळत गजूहि तिळडे वळला. कारण एक तर त्याला स्वतःच कौतुक करवून घ्यायच होत. कशापोटी का असेना या बाबतीत केशव फार उदार होता. निदान गजूच्या तरी दृष्टीन दुसर केशवचे त्याच्याबाबतचे अंदाज आपण खोटे ठरवून दाखवलेत हे त्याला केशवला दाखवायच होत. तिसर, या यशान उफाळलेल्या त्याच्या सर्व उमेदी केशवकडून ओवाळून कुरवाळून घ्यायच्या होत्या. गजू दारात घुसला त्यावेळी केशवदेखील हव्या त्या सामुग्रीनिशी सज्ज होता. गजूला पाहताच तो मोठ्यान म्हणाला,

“ अभिनदन हो गजाभाऊ, अभिनदन ! ”

गजू तिथ टेकीपर्यंत त्यान त्याच्या हातावर पेढेहि ठेवले. तोडात टाकण्या-पूर्वी गजू म्हणाला,

“ हे कशाबद्दल हो ? ”

“ अहो, आमची लीला पण पास झालीय तुमच्याबरोबर ”

पेढ्यादाखल गजू बोलला,

“ अस काय ! आता कोणत्या वर्गात गेली ? ”

“ सातव्या ”

“ छान ”

“ अहो, छान म्हणून काय म्हणताय, मध्ये दोनदा कलडली नसती तर

येथे जिद्द सपते । १७७

आता दहावीत असनी ते जाऊ द्या ! तुम्हीं पेढे कधी देणार ते सागा आधी ”

“ मी — ”

“ काहीं हरकत नाही. तुमचे सुद्धा पेढे मीच देतो अग लीला, आण बर तो मघाचा डबा — ”

लीलान एक पितळी डबा तिथ आणला. तो माधारणतः चार पायल्याचा होता त्यातहि हलवून हलवून गन्च बसवलेले पिबळे, पाढरे अन् केशरी रंगाचे पेढे गळ्यापर्यंत भरले होते. डबा पाहताच आपण तो उगाच इथ आणवत असल्याच केशवला खटकल. त्यान लीलाकडे रोखून पाहिल त्याचीच बहीण ती. लगेच ओजळभर पेढे भावाच्या हातात टाकून ती डब्यासह आत गली. तोडात टाकताच गजूला त्या पेढ्याचा आबूम वास जाणवला. तसे ते वाळवून ठेवलेले असल्यान चावताना खडीमाखरेसारखे वाजूहि लागले.

तोच आपल बौलण दुहेरी अर्थान पुढ रेटत केशव म्हणाला,

“ तुम्हीं विचारल नाही मला, तुमचेसुद्धा पेढे मीच का दिले ते ? ”

“ सागा ना ”

“ अहो, तुमच पास होण म्हणजे एक नवल आहे. ”

“ अस्स ! ”

“ स्तुति नाही करीत ह. इकडे दिवसभर काबाडकष्ट, शाळेव्यतिरिक्तच्या वेळी पुस्तकाना हात न लावण आणि तरी देखील मेरिट की काय म्हणतात — त्यान पास होण म्हणजे केवढी अभिमानाची गोष्ट आहे आम्हाला ? ”

“ अं — हो. ”

“ तस म्हणून चालायच नाही ! या गुणाच सतत चीज व्हायला हव बर गजाभाऊ ! त्याची सतत जोपासना व्हायला हवी. म्हणतात ना हिरा दृष्टीस पडताच ओळखला गेला तर ठीक — नाही तर परत तो कोळशात नाहीसा होण्याची शक्यता असते, काय कस म्हणतो ? ”

“ ह, खर आहे ”

—

नऊ

अशात वाड्याच्या दारात वाढत असलेला गलका केशव-गजूच्या आनदात व्यत्यय आणू लागला. गजू आणि केशवची तोड थाबलीत. ते गलक्यानेले शब्द सावडू लागले अर्थ जुळेपयेत केशवन एकदा गजूला बकाराम बायकोला बडवत असावास सागून पाहिल. दुसऱ्यादा जमादाराच्या घरातला नवा मुलगा पळू घातल्याची शका बेलून दाखवली. पण शेवटी त्यालाहि गलका वेगळाच वाटू लागल्यान तो गजूसह दारात आला. चौमटीवर हात जमवून वाड्याच्या दाराकडे पाहू लागला त्यावेळी वाड्यातली बहुतेक सारी बिऱ्हाड त्याच्यासारखीच दाराकडे बघत होती. कुणाकुणाच्या हातात दिवे होते.

म्हटल तर अगदी वाड्याच्या दारात नि म्हटल तर थोड्या अतरावर बकाराम, त्याची बायको, वॉचमकर, त्याच्या घरातले काही सोबती, अबकारी अधिकारी, जमादार नि त्याच्याकडला अगदी नवा छोकरा वगैरेच कोंडाळ जमल होत ते नर्काचा खडा लोटत नेणाऱ्या किड्यासारख कशातरी भोवतीं वळवळत होत. त्या सर्वावर कदील धरलेली बकारामची बायको म्हणत होती,

येथे जिद्द सपते । १७९

“ त्याहीचे पोर असनीन ना घरी — ”

कुणीतरी उत्तर देत होती, “ असेल, लहाना — ”

“ लहाना येऊन काय करन ? ”

“ मोठाहि आला वाटत — ”

“ एवढ्या लवकर ? ”

“ मग त दिसला मले ! ”

“ तर मग बोलवा त्याला — ”

गलक्यातले शब्द जुळवून म्हणण्यापेक्षा ते स्वतःला मिडवत केगबसह गजू गलक्याकडे चालू लागण्याशीं अन् प्रेनामारख्या हलवल्या जाणाऱ्या आप्पाचा कोट ओळखू येण्याशीं एकच गाठ पडली. गजूकडून अर्ध अंतर तुडविल जात नाही तर गलक्यातून आवाज आला, “ आहे, आहे. गजू येत आहे — ”

“ अरे गजू, तुझे आप्पा पडले रे ! ”

“ थांबा, बोलू नका एकदम ! ”

बोल निघायच्या आत गजू गलक्याशीं टेकला होता. न बोलता गजूच्या तिथल्या स्थानाला बऱ्याचशानी मान दिला. पण काहीं जण आपली जागा सोडायला तयार दिसेनात आप्पाना पडताना आपणच पहिल्यादा पाहिल किंवा धावून त्यांना सावरल ह्या भावनेन त्यांना तस वाटत असाव. तर काहींजण आप्पाच्या गरजेमुळ तिथून हलेनात

आता गजू सार पाहू शकत होता.

जमादाराच्या नव्या छोकऱ्यान आप्पावर कदील धरून ठेवला होता. काहींची बोल-बडबड आणि सल्लामसलत सुरू होती. त्यावरून गजून घडलेला प्रकार जसाच्या तसाच कळत होता.

येताना आप्पानी उबरठ्याखाली जो पाय टाकला होता तो तिथूनच उबरठ्याखाली गुप्त होणाऱ्या मोरीच्या तोडावर पडला होता पाय मोरीच्या तोंडावरल्या फरशीवर पडल्यान ती टोला बसलेल्या विठीसारखी बाजला उडाली होती नि तिन आप्पाच्या पायासाठी मोरी उघडी करून दिली होती त्यामुळ समोर फेक असलेल पाऊल मोरीन आपल्या आकाराप्रमाण मुरगळून आत घेतल होत. तेहि इतक्या जोरकसपणे की आप्पाच तोंडच माग फिरल होत. शरीर मुरगळता मुरगळताच ते खाली कोसळले होते. तोडातून शब्द

निघण्याऐवजी शरीर आदळल्याचा आवाज जवळपासच्या दाराना ऐकायला गेला होता. धावून पडलेल्या माणसाना काय झाल ते डोळ्यांनीच पहायला मिळाले होते. कारण तोवर आप्पाची वाचा गेली होती.

आता आप्पांना उबरठ्यातून बाजूला केल गेले होते. उबरठ्यातल्या दगडाना पाडलेल्या खोकीतून कपाळावरले रक्त वाहात होते. त्याचा मोरीतून उपसलेला पाय गुडघ्यापर्यंत गाळान भरला होता. जवळ जवळ तिथपर्यंतचच धोतरहि गाळान ओलचित्र झाले होते. त्यातला गाळ फरशीवर ठिपकत होता. एका वहाणेचा पत्ता नव्हता. चष्म्याची फ्रेम मोडकी-तोडकी होऊन उबरठ्यावर ठेवल्यासारखी दिसत होती एका भिगातल्या दोन्ही कानाचा पत्ता नव्हता. दुसऱ्यातल्या जिरोला पण तीन तडा पडल्या होत्या. ह्या सर्व वातावरणाभोवती मोरीतले डास घोगावत होते. दबळली गेलेली घाण दुर्गंधी सोडीत होती.

पाहता-पाहता वॉचमेकरच्या लक्षात आले. आप्पांच पाऊल भूतासारखे उलट दिसत होते कौगल्याच्या सधिसरशी तो त्यावर तुटून पडला. काहीं लोकांच्या हरकतींना न जुमानता तो घड्याळ्याच्या चावीसारखा आप्पांच पाऊल पिरगाळू लागला उलटीकडून सुलटीकडे फिरवू लागला. पण ते सहजी दाढ देईना तेव्हा त्यान जोर काढला. बायकानी तोड फिरवण्याइतका इथ पावलाला नमाव लागले. ते खट्टकन् आवाजासरशी फिरले आवाजानंतर त्या पायाचा गुडघ्या-खालचा सर्व भाग चारीकडे फिरण्याइतका सैल पडला हे त्यालाच जाणवायला लागले तेव्हा तो झटदिशी आप्पांच्या आठ हात दूर सरकला.

इकडे सल्लामसलन जारी होती. म्हटले तर गजू नि म्हटले तर केशवकडे बघत बकाराम म्हणत होता, “ त्याहीले, घरात जा लवकर घेऊन— ”

“ घरात काय लोणच घालायच आहे काय ? ”

अन्नकारी खात्यातलाच म्हणून तो अधिकारी या भाषेत बोळू धजला. पुढे म्हणाला, “ सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये चला घेऊन शक्य तितक्या लवकर ”

कुणीतरी म्हणाला, “ अहो पण तिथ घेत नाहीत ना ? ”

“ अहो, पण तिथ घेत नाहीत ना ! ”

“ नाही कसं ? चार रुपये रोजाची स्पेशल रूम घ्या बर, मग कसे नाही घेत तर मी बघतो ! ”

“ पण स्पेशल-रूम ह्यांना झेपण शक्य आहे काय ? ”

“ मला म्हण्टल ? ”

केशव भानावर येत म्हणाला, “ काय, गजाभाऊ काय म्हणतात ? ”

“ अ ? ”

हे तर गजूलहि माहीत नव्हत. अस काही विचारल जाईल, याची आधी कल्पना असती तर तो काही विचार करून ठेवता. पण इतक्या लोकात दारिद्र्य उघड पाडायच जिवावर येऊन तो म्हणाला,

“ पण तिथ त्याची सोय होईल काय ? ”

“ सांगितल ना, चार-सहा रुपये रोजाची रूम— ”

“ तस नाही. मी म्हणतो- त्याची बाकीची सोय कोण पाहील- ”

“ सांगितल ना पैसा म्हणून— ”

अन्नकारी अधिकारी म्हणत होता,

“ अहो पैसा असला की नर्कातहि माणसाची फर्स्ट-क्लास व्यवस्था होऊ शकते. हे तर हॉस्पिटल आहे. तुम्ही सेकंड-क्लास रूम घ्या की तिथल्या झाडून साऱ्या नर्सेस व डॉक्टर्स तुमच्यापुढे घुटमळत राहतील— येता जाता हाऊ ड्र यू ड्र आणि व्हॉट ड्र यू वान्ट करीत राहतील काहो बाजीराव ? ”

अशासाठी किती पैसा हवा असतो, याची निश्चित नसली तरी साधारणतः तरी गजुला कल्पना होती. पण यावेळी चार दिवसाच खोलीभाडहि देता येण्या-इतका पैसा त्याच्याजवळ नव्हता घरात देखील. कारण त्या कुटुंबापाशी घरी ठेवण्याइतका पैसा कधीच राहात नसे. असे तो सारा आप्पाच्या खिशात. दुसरी रक्कम हाती येईपर्यंत बसभाड्याला पुरण्याइतका ह्या रकमाहि चार-दोन रुपयाच्या आकड्यानी त्याच्याजवळ येत उसनवारीच्या नावे. सर्वांत मोठी रक्कम पगाराच्याच दिवशी येई पण ती जितकी मोठी असे तितक्या लवकर निघूनहि जाई या बाबतीत गजूचा खिसा तर सल्ला द्यायला अगदीच निरुपयोगी होता. अशातच आप्पाचा पगार होणार असल्याची गजुला आठवण झाली. पण ती स्पष्ट होण्यापूर्वी घरखर्चाच्या काळजीन ती उडवून लावली. शिवाय आप्पाच्या गेरहजरीत ब्यूरो त्याला पैसा देईल की नाही, हीहि शका होतीच. या सर्वांमुळ गजुला आपली आव राखण्यासाठी त्यान पूर्वी काढली तीच शका आताहि काढीत म्हण्टल

“ मला म्हणायच आहे, आप्पांना तिथ ठेवल तर त्याच्यापाशी आम्हा-

पैकी कुणाला तरी नेहमी राहाव लागेल मी तर आता नोकरीवर जात असतो ”

यावर अबकारी अधिकारी किवा केशवहि बाळला सुटी असल्याच सुचवून गज्जला तोड सुचवू शकले असते. पण ते मुद्दाम गाप होते. निदान केशव तरी. त्यामुळ आपली पाळी समजून बकाराम बोलला,

“ इतक्याशा दुखण्याले कायले पायजे जी एवढा मोठा दवाखाना ? माह्या अडान्याच आयकान त एक सागतो—”

ऐकण्याबद्दल कुणीहि उत्सुक दिसण्यापूर्वीच तो म्हणाला,

“ अरडेलात सेदेव मीठ घालून रगडला त दोन दिवसात पाय सारका येते. नाही आला त मले नावाचा बकाराम नोका मनु ”

“ का हो, वाचमनसाहेब ? ”

वॉचमेकरला बकाराम नेहमीच ‘ वाचमन ’ म्हणत असे. पण पुढे ‘ साहेब ’ लावत असल्यान नि वाड्यात त्याला दुसरे कुणीच साहेब म्हणत नसल्यान बकारामवर तो खूष राहात असे. त्या भरात आताहि तो म्हणाला,

“ बरोबर आहे. बरोबर आहे— ”

“ म्हणून मी म्हणतो— ”

गज्जला तेवढच फावल, “ सध्या काही दिवस बकारामजीच्या म्हणण्याप्रमाण करून पाहू घरीच उपाय. काय नानासाहेब ? ”

“ वा ! का नाही. ”

एकदम खुलवून केशव म्हणाला,

“ अहो, दवाखाना हे आता अलीकडे निघाले. पूर्वी ते नव्हते तेव्हा काय माणस पडल्या—घसरल्याबरोबर एकदम मरतच होती ? ”

यामुळ गज्जला अनुकूल असलेल्या माणसाना रानटी ठरवून आपल्या मताच्या काही बिन्हाडकरूसह अबकारी अधिकारी तिथून चालता झाला. तो कदाचित् बहुसंख्याकासमोर आपला अपमान होऊ नये याहि भयान असेल.

ठरल्याप्रमाण आप्पाच जिवंत प्रेत त्याच्या घरात आणल गेल. मधल्या खोलीतल्या खाटेवर आडववळ गेल. त्यानी मान हलवल्यावर बऱ्याच जणाना समाधान वाटल. आपल काम संपल्याच्या भावनेन त्यातळी काहीजण आपापल्या घराकडे निघून गेलीत. शेवटपर्यंत राहिलेल्यापैकी बकारामन बाळला

एरडेल आणायला पाठविल. जोशीबुवा आणि त्याची बायको सुधाला गप्प करण्यात गुंतलीत. केशव आणि गजू आप्पाचे कपडे बदलवू लागले धोतर न्हाणीत नेऊन टांगल. कोट-सदरा जागेवर लावण्यासाठी त्यासह गजू खुट्याळ्याशी आला. नेहमीप्रमाण कपडे अडकवलेहि. पण परतण्यापूर्वी आप्पाच्या तात्पुरत्या व्यवस्थेसाठी म्हणा अगर शनिवारपर्यंत त्या घराला लागणाऱ्या खर्चासाठी म्हणा-आप्पाच्या खिशात काही पैसे सापडतात काय हे पाहण्यासाठी गजून ते चाचपले. पाहता पाहता त्याला एका खिशाचा 'सशय' आला. गजून त्यात कोपरापर्यंत हात खुपसला. हातीं लागलेला ऐवज कागद समजून बाहेर काढला. दिव्याशीं पाहतो, तो खरच 'ऐवज' होता. आप्पाचा पगार झाला असावा अशी तो पाहून गजूची समजूत होऊ लागली. पण नोटाच्या चळतीची जाडी त्याला आप्पाच्या नेहमीच्या पगारापेक्षा जास्त वाटली. त्यान ती मोजायलाच घेतली तीत दोनशे-दहा रुपये होते. गजू नवलात पडला. भान न राहवून त्यान आप्पांना विचारावयाच ठरविल. पण उत्रण्यातच थक्कला

कारण याच वेळी बकाराम उलथण्याच्या दाडीन आप्पाचा दातकडी उलवत होता. फोडलेला पूर्ण काढा केशवन आप्पाच्या नाका-तोडाशी धरली होता. जोशीबुवा बारा घालत होते. कुणी तरी गजूला बारा सोडायला सांगत होत. बाळन सर्वावर कदील धरून ठेवला होता एका हातान तो डोळे पुसत होता.

हें पहावेना नि नोटानी त्याच्यान सुरू केलेल्या सशयामुळ राहवेहि ना तेव्हा गजू परत माग फिरला. सहज म्हणून आप्पाचे राहिलेले खिसे चाळू लागला. चाळता चाळता सर्वात बाहेरील खालच्या मोठ्या खिशात त्याला एक पाकीट सापडल. ते तोंडफुट होत मथळा तीनरंगी शार्ईत 'शाम प्रिटिंग ब्यूरो' हीं अक्षर लेवून बसला होता. गजून आतला कागद काढला. केशवच्या घरातून त्याच्या घरात डोकावणाऱ्या उजेडावर धरून तो तो वाचू लागला.

“आमचे ब्यूरोतील एक मुद्रण-शोधक श्री. आत्माराम देशकर याना त्यानी ब्यूरोकडून वारवार तोंडी आणि लेखी सूचना मिळूनहि आपल्या कामात ब्यूरोचे समाधान होईल अशी सुधारणा न केल्यामुळे ब्यूरोकडून या नोटीसद्वारे कळविण्यात येते की, आज दि. ३१-४-६४ पासून त्याना कामावरून कमी करण्यात येत आहे. कायद्याप्रमाण त्याना एक महिन्याची नोटीस द्यावयास हवी असते. पण या एक महिन्यात

त्याच्याकडून काम करवून त्यांना देण्यात येणाऱ्या पगारापासून ब्युरोला कोणताही फायदा होईल असे वाटत नाही. उलट नुकसानच होण्याचा संभव अधिक. त्यामुळे एक महिन्याची आगाऊ नोटीस देण्याऐवजी ब्युरो त्यांना नोटीसच्या महिन्याचा पगार देणे अधिक हितावह समजते. तेव्हा ही नोटीस मिळताच एक तासाचे आत त्यांनी आपला संपूर्ण हिशोब अकौंटकडून घेऊन जावा त्यांनी तसे न केल्यास हिशोबाची प्रत आणि दोन महिन्याचा पगार पोस्टाद्वारे त्यांना उद्या सकाळी रवाना करण्यात येईल.

“त्याच्यावर ओढवत असलेल्या ह्या सकाळदल ब्युरोला खेद होत आहे.

“ह्या नोटीसची एक प्रत स्थानिक लेबर ऑफीस आणि दुसरी प्रत प्रेस वर्क्स युनियनला रजिस्टर-पोस्टाने रवाना झालेली आहे

“कळावे, ही नोटीस—”

आप्पाबद्दलच्या सहानुभूतीन गजूला एकदम उदार केल. घराचा सारा भार स्वतः सोसण्यास तयार झाल्यावर तो दोनशे-वीस रुपये खिशात ठेवू लागला. व्यवस्थित ठेवून होण्याच्या आत मधल्या उबराळ्यात आला. म्हणाला,

“काहो नानासाहेब, सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये स्पेशल खोली घेतली, तर खरोखर आप्पाना प्रवेश मिळेल काय ?”

केशव पापणी न हलवता त्याच्याकडे बघू लागला. तरीही न राहवणारा गजू दुसऱ्या शब्दात म्हणत होता,

“माझ म्हणण अस . तिथ तज्ज्ञ डॉक्टर्स आहेत म्हणतात त्यामुळ आप्पाना जरा लवकर बर वाटेल. बाळला सुटीच आहे. तो राहात जाईल त्याच्यापाशी. रात्री मी पण राहू शकेन . सुधा घरच करतेच आहे ”

“पण पैशाच ?”

“ते मी पाहून घेतो—”

“मग काही हरकत नाही—”

तोच म्हणाला,

“जारे बाळ, रिक्षा किवा टॅक्सी ये बर घेऊन दारवाला चौकातून—”

—

येथें जिद्ध संपते !

भाग चवथा

एक

मोरीत पाय पडल्याच्या रात्री आप्पाना सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये नेण्यात आल होत. अडीच रुपये रोजाने तिसऱ्या वर्गाच्या स्पेशल खोलीत त्यांना प्रवेश मिळाला होता. त्यामुळे आणि त्याच्याकडे ये-जा करणाऱ्या चाहत्याच्या चेहऱ्या-पोषाव्यावरून आगा देशकर कजुषीमुळ तिसऱ्या वर्गात दाखल झाले नसून ते हाडानच तिसऱ्या वर्गाचें असल्याचा स्टाफन निर्णय घेऊन टाकला होता अशा प्रसंगी 'तो' जे करीत असे ते आगाच्या बाबतीत केल होत. म्हणजे आपाची केस ऑनररी डॉक्टर्सवर सोपविली होती

शहरात कुठ तरी खाजगी हॉस्पिटल्स चालविणारे हे डॉक्टर्स सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये आठवड्यातले आपले काहीं तास खर्ची घालीत असत- खर तर सरकारी साधन आणि तिथले बेवारशी पेशंटस् याच्या सहाय्यान ते तिथ काम शिकत असत. अशा ऑनररी डॉक्टर्सचा शहरात मानचा मानहि वाढत असे आणि स्वार्थाचा स्वार्थहि साधत असे. अशा डॉक्टराच्या नि शिकावू नसेसच्या तावडीत आपाचा नुकताच निकामी झालेला पाय सिव्हिलच्या

स्टाफन सोपविला होना.

ह्या ऑनररी स्टाफन आप्पावर निरनिराळे प्रयोग सुरू केले होते. अगदी पहिल्याच दिवशी त्याच्या गुडघ्याव्हालील सर्व पायाला एक अगडबब प्लॅस्टर बांधल होत. सुरुवातीचा काही काळ तेवढ्यानच पाय ताळ्यावर येतो काय हे पाहण्याचा प्रयत्न चालवला. त्यामुळ अधून मधून ते प्लॅस्टर सोडत असत. उकळून वाढलेल्या बटाट्याच्या रगाचा प्लॅस्टरमधला पायाचा भाग एक्स-रे मशीनपुढ लावत असत. ऑनररी डॉक्टर्सचा ताफा फोटोग्राफर पोझ बघतो, तसा एकाकान मशीनमध्ये बघत असत. बाहेर पडून चर्चा करीत असत. शकाची स्पर्धा चालवत असत शेवटी नर्सला प्लॅस्टरच बांधायला सागत असत. ' पुढ पाहू ' म्हणून निघून जात असत.

पण एकदा त्यापैकी एका डॉक्टरने आप्पाचे ऑपरेशन करावेच लागेल, असे सर्वांना पटवून दिले पटल्यावर एके दिवशी दोघा-चोघानी मिळून ते कसेबसे तडीसहि नेले. पुन्हा दोन-चार महिन्यानी सोडविले जाणारे तसलेच अगडबब प्लॅस्टर आप्पाच्या पायाला बांधण्यात आले.

ह्या दरम्यान औषध-पाण्याच्या खर्चान आप्पा मेटाकुटीस येत होते. कारण त्याना बरीचशी औषध स्वखर्चान ध्यावी लागत होती. त्यामुळ डॉक्टरानी लिहून दिलेल्या औषधाच्या किमतीची ते प्रथम चौकशी करीत. तीहि डॉक्टर्स सागत त्या व्यतिरिक्तच्या मेडिकल-स्टोअर्समध्ये. मग स्वस्त वाटत, तिथली औषध मागवीत. एखाद्यान ती कुठन मागविलीतशी चौकशी केली की कधी आप्पा डॉक्टरानी सांगितलेल्या स्टोअर्सची नाव ठोकून देत. एखाद्यान बिला-बद्दल ' आस्था ' दाखवलीच, तशी आप्पात शका उजळू लागली की, ते गजू वा बाळच नाव दहपून देत तर कधी कधी डॉक्टराच्या सभाव्य रोषाला टाळण्यासाठी ते खऱ्या स्टोअर्सची नाव सागताना डॉक्टरानी सांगितलेल दुकान होत ब्रद किवा तिथ हे औषध नव्हत-असहि सागत.

अस असल तरी औषधाना पैसा हा लागतच असे. तो टाळण्यासाठी आपण कधी इथन सटकतो याचा ते सदासर्वकाळ विचार करीत असत. गजू आला म्हणजे त्याला बोलून दाखवत असत. आतून त्यालाहि अस वाटत असला तरी तो वरवर उदारता दाखवत असे पण पैशाची खरी किमत माहीत असलेले. आप्पा म्हणत असत,

१९० येथे जिद्द संपते :

“ अरे, शे-सव्वाशे रुपये म्हणजे प्रॉपर्टी नव्हे. ते सपल्यावर कुठला खर्च करशील ? म्हणून म्हणतों, झाल तेवढे पुरे ! उरले चार-दोन रुपये- ते वाश्या मडक्याच्या कामी येतील ! . ”

यातल्या शेवटल्या वाक्याचा गजूल अर्थ लागत नसे. म्हाताऱ्यानी अस बोलण स्वाभाविक आहे, अस त्याला वाटत असे.

पण जेव्हा खरोखरच आप्पाच्या दोनशेदहा रुपयातले चार-दोनच उरले तेव्हा गजूहि आप्पाच्या ‘याच दुखण्यातून माझा अखेर व्हायचा असेल तर तो मुलावाळाच्या घोळक्यात होऊ दे ’ या बारबार ऐकलेल्या इच्छेशी सहमत झाला. एके दिवशी आप्पाची नेली तशीच आडवी आकृति घरात कोबली गेली.

तथापि अलीकडील काहीं दिवसात त्यानाहि जीवनाचा कटाळा आला होता. कारण त्याचे कायमचे ठाण खाटेवर होते. प्लॅस्टरन अगडबब आणि लाकडा-सारखा निबर पाय त्याच्या ताऱ्यात नव्हता. सदानंदा तो अथरुणावर सताड ताणलेला असे. त्याच्या दोन्ही बाजूनीं वाळूच्या पिशव्याची अडकण असत. खाली फाटक्या दुर्लईची चव्हेरी घडी असे. अवघडलेला दुसराहि पाय सरकवतो म्हणून तर दुखऱ्याला कळा पोचत. इतक्या की कधी कधी आप्पांना आपला नेमका कोणता पाय दुखरा आहे हें विचारानच ठरवाव लागे. दुखऱ्याला हलवायच झाल तर घरातल्या कुणाची मदत घ्यावी लागे. एखादी नाजुक वस्तू हाताळावी तसा परका मनुष्य त्या पायाची उचल-ठेव करा. तरीहि अशा वेळी आप्पाची जीभ दातात दाबली जाई. ध्यानस्थासारखे डोळे मिटले जाई. चेहरा पाच सीसीची सीरीज टोचताना व्हावा तसा होई. ठेवल्या जागीहि तो पाय आप्पांना स्वस्थता लाभू देत नसे उन्हाळ्यामुळहि असेल-नसानसात मुगळे चावल्यासारखा किंवा तेलात उकळू घातल्यासारखा भाग-भाग ओकत असे. अशा वेळी उघड्या जखमेवर फुकर घालून तिची भाग सहाय्य करता येणं शक्य असते-पण प्लॅस्टरमधल्या या पायावर ते शक्य नसल्याने आप्पांना जशीच्या तशीच सोसावी लागत असे. यामुळ अपघातात बचावलेला मनुष्य किती दुर्दैवी असतो ते आप्पा अपघाताच्या वेळी झालेल्या त्रासावर तोलून बघत असत.

सर्वांच्या शाळा सुरू झाल्यावर आप्पांना आपल्या दुखऱ्या पायाची चिंता असह्य झाली होती. कारण तोवर या कामात त्याची धाकटीं मुल तरबेज होऊन

त्यांना सहाय्य करीत होती. तीं शाळेत जायला लागल्यापासून आपल्या पायाच्या उठाठेवीसाठी कुणाचें सहाय्य घ्यावें हीच त्यांना मोठी विवचना असे. तरी बर की सुधाची शाळा सकाळची अन् बाळची दुपारची असे त्याचे सारे विधी पहाटेच उठून गजृच्या सहाय्यान उरकवले जात तरीहि दिवसातून काहीं घटका अशा येत की घरात कुणी नसे. असलेल्यापैकीहि कुणी कधी नळावर तर कुणी कधी चक्की किंवा दुकानावर जात असत. एवढ्याशात देखील आप्पा कधी अवघडत असत तर कधी त्यांना लघवीच भाड हव असे. अपचनाचा विकार असलेल्या आप्पाना जस बारवार प्यायला पाणी हव असे तस बारवार लघवीही करावीशी वाटत असे. त्यामुळ मुलाच्या गैरहजेरीत त्यांना काहीं एक हव नकोस झाल की ते जोशीबुवाच्या घराकडे तोंड करून ओरडत असत व्हराड्यात कुणी असल तर आप्पाच्या पाचव्या-सहाव्या हाकेला ओ देत असत. येत असत नि आप्पाच हव-नकोच बघत, करीत असत. पण केशवच हे घर याला लवकरच कटाळून आल होत. आप्पाच्या हाका सुरू झाल्या की कित्येकदा व्हराड्यातल हसण-खिदळण बंद होत असे. जोशीबुवा किंवा त्याची बायकोहि कधी शेजारच्या घरात तर कधी आपल्याच मागल्या खोलीत जाऊन बसत असत

बोबल-बोबल करून थकलेले आप्पा गप्प राहात असत. परत व्हराड्यात गप्पा सुरू होण्याचा कानोसा घेत असत पण तो सहसा येत तसे.

एकदा अशा हाकानंतर थकलेल्या आप्पानी न राहवून स्वतःच खाटेखालील भाड घेण्याचा प्रयत्न सुरू केला. दुसऱ्या पायाला, त्याच्या कलान सरकवण्याचा प्रयत्न करू लागले. तोहि मानण्यास तयार दिसला. आप्पात धाडस वाढल. ते त्याला गातान खाटेखाली सरकवू लागले गात पोटरीखाली असे तोवर तो लाकडासारखा ताठपणे सरकूहि लागला. गातावर गुडघा येतो न येतो तर मात्र मोडलेल्या शेवग्याच्या शेंगेसारखा जमिनीवर लोमकळला. त्यासरशीं एक हृदय-द्रावक किचाळी फोडून आप्पा खाटेवर कोसळले. त्यांना शुद्धीवर आणण्याच्या निमित्तान त्या दिवशी जो सिधी डॉक्टर त्याच्या घरात शिरला तो अजून बाहेर पडू शकला नाही

त्यामुळ आप्पानीं परत अस धाडस करून पाहिल नाही. एकदा धरवेचना तेव्हा त्यांनीं अथरुणातच लघवी केली होती. छोट्यांना हे सांगण त्यांना

लाजिरवाण वाटत असल्यान मोठा येईपर्यंत त्यानी ओल्या गादीवर पावठ्ठण टाकल होत. गजू आल्यावर ते काढताना अप्पा म्हणाले होते,

“गड्या गजू, आज मी अथरणात लघवी केली रे—ते काढून बाहेर टाकतो काय ? ”

गजूला तेहि कराव लागल होत.

तस तर तो आता त्याच सारच करू लागला होता म्हणा यामुळ असेल, अलीअलीकडे आप्पाची झोपसुद्धा नाहीशी झाली होती. रात्ररात्रभर ते जागेच दिसत बघाव तेव्हा चुटक्या आणि जाभयासोबत म्हणत असत,

“नारायणा, आता आटोप रे लवकर नको माझ्यासोबत दुसऱ्याचेहि हाल करूस ”

रात्रीवेरात्री गजूला हे जाणवल तर तो विचारीत असे,

“अजून झोप नाही आली ? ”

“नाहीं ना रे ! ”

“औषध नाही दिल काय डॉक्टरानी ? ”

“झोपेच म्हणतोस ? ”

इथ आप्पाचा चेहरा सशयित वाटत असे, पण पुढ पुढ सरावल्यान ते तो निर्विकार ठेवू लागले होते. म्हणत असत,

“काय पडल आहे रे त्या गोळीत ”

“काही पडल असो अगर नसो. पण आपण डॉक्टरराना पैसे देतो आहोत, तेव्हा त्यानी दिलेल औषध घ्यायला नको काय ? ”

यावर भगदी अलीकडे आप्पा उदासपणे म्हणत असत,

“घेऊ आता एकदमच ईश्वराची आज्ञा झाल्यावर ..”

—

१ दीन

प्रेसमधून गजू बाहेर पडला. त्याला लगोलग मारुती-गोकूलची आठवण झाली. गजू मिळवू लागल्यापासून त्यांनी त्याच्यामाग पार्टीच जे तुणतुण लावत होते त्याच्या तारा एकेका कारणाचा पीळ बसून अलीअलीकडे खूपच ताणल्या जात होत्या. गजू कपोशिगच काम शिकल्याचा एक, तो कॉट्रॅक्टन काम करून पैसे मिळवू लागल्याबद्दलचा एक, परिक्षेत पास झाल्याबद्दलचा एक आणि अगदी अलीकडे पगारी नोकर म्हणून काम करू लागल्याचा एक असे कितीतरी पीळ बसले होते. गजूला काम शिकवण्यात आपलाच मोठा वाटा आहे असाहि त्या जोडीचा रास्त समज नि त्यासुळ गजकडून पार्टी घेण्याचा ती आपला हक्क मानीत होती. म्हणून सोमवारी सकाळपासून शनिवारी पैसा हातीं पडेपर्यंत या ना त्या निमित्तान ती गजुमाग पार्टीच तुणतुण लावत होती. बाबूराव खुर्चीत येऊन बसेपर्यंत आजहि तिन गजूचा पिच्छा पुरवत आणला होता. पण गजूला पैसे मिळण्या-पूर्वी बाबूरावकडून पैसा उपटलेली ती जोडी आता प्रेसमधून नाहीशी झाली होती. पगारी झाल्यापासून त्याच्याकडे आलेल प्रेस बंद करण्याच काम करताना या

गोष्टीचा गजूला आनंद होत होता.

कितल्या बाबूरावाच्या स्वाधीन करीत गजू विचारात पडला मारुती-गोकूलची जोडगोळी हमीद नि बच्चू पैकी नक्की कुणाच्या ठेल्याशी असावी याचा त्याला अदाज येईना. चौकावरल्या कोपऱ्यात असणारे हे दोन ठेले ओलाडऱ्याखेरीज त्याला आपल्या वाटेन लागण अशक्य होत. शेवटी कलावर भरवसा ठेवून त्यान आपली नेहमीची वाट बदलली. चौकात आला. हमीदचा ठेला होता, त्याच्या समोरल्या रांगेतल्या दुकानाना खेटून गजू चालू लागला. छाती धडधडवत नि हमीदच्या ठेल्याभोवतीं बुबुळ गरगरवत.

अशातच ठेल्यापुढल्या बाकावरल्या गोकूलन मारुतीला टोपरत अन् गजूकडे हात उडवत म्हटल,

“ देख बे, देख—मारत्या ! ओ S S देख भडजी भाग रहा...”

“ कहा है रे ? बता भला ”

अस म्हणेपर्यंतच मारुतीला गजू दिसला वरमलेला गजू होत्या जागीं रेगाळला होता पाहताच मारुती त्याच्यावर धावून पडला नेहमींसारखा एक हात त्याच्या मानगुटावर नि दुसऱ्यात त्याचा हात पकडून मारुती गजूला ठेल्याकडे फरफटू लागला अर्ध्या रस्त्यात भेटलेल्या गोकूलन गजूला दुसऱ्या बाजून—पण मारुतीसारख धरल रस्ता सपवून झाल्यावर त्यानी त्याला ठेल्यापुढ उभे केले. गोकूल म्हणाला,

“ बोलो बेटा भडजी, कहा भाग रहे थे ? ”

“ नहीं रे. मी पळत नव्हतो — ”

“ चुतिया मत बनाव बोलो, उधर कहा जाना मागता था ? ”

“ वडिलासाठीं औषध आणायला जात होतो . ”

“ फिर वही रगवाजी ? और ओभी माबदौलत से ? ”

“ तुम्हारी कसम. मैं औषध लानेकू जा रहा होता — ”

“ होता नहीं, था बोलो बेटा. और औषध नहीं, दवा बोलो . ”

“ पण खोट नोको बोलू बा ! ”

मारुती म्हणाला,

“ खरच तू औशीद . ”

“ हो. बघ ना. हैं बघ डॉक्टर काकानींनीं लिहून दिल आहे ”

“ का बा, आज नाईट - क्लास नाहीं काय ? ”

“ आहे ना. ”

“ तो फिर ? ”

“ आज नव्हतों जात क्लासला ”

“ क्यो रे ? छोड दिया क्या ? ”

“ सोडायच नाव नको काढू ”

मग थडा होत गजू म्हणाला,

“ आज फी भरायची होती — ”

“ नखरे नोका करू भडजी ! तुम्ही अशी चाट मारान हे आम्हीं आधीच ओळखून होतो. मून त आज बच्चूच्या ठेल्यावर न जाता इथ उभे आहोत का रे मारत्या ? ”

“ बरोबर आहे. ह, साग भडजी - कोणत्या होटलात चालत त ? ”

बोलता बोलता गोकूलन खाद्यावरून वाकून गजूच्या खिशात पाहिल. मारुतीला डोळा घातला तो गजचे गिसे चाचपायला सरसावला तस गजून बलात्काराचा प्रतिकार करणाऱ्या स्त्रीसारखा छातीवर हात ठेवठा. कळवळून म्हणालाहि,

“ नही मै ! या हप्त्याला तर अजिबात शक्य नाहीं. ”

“ आता थे काही एक सागू नको — ”

जवळच्या हॉटेलकडे लोटताना गोकूल म्हणाला,

“ तुम्हावाल हे रडगारान लय दिवसापासून आयकून रायलो आमी लोक ! का रे मारत्या ? ”

“ वा, क्या बात कही ना मेरी जान ! जैसी लाखोमे एक भडजी पार्टी देईन मून त आतावरी आफून चहापाण्याच रायलो ! क्यौ ? ”

गजू प्राणपणान गयावया करू लागला होता. आपल्या आत्यंतिक गरजेच्या निम्मेसुद्धा पैसे बाबूरावानी दिले नसल्याच सागता सागाता जवळचे सात रुपये सुटे धरून दाखवू लागला होता. यावरहि त्या जोडीचा विश्वास वसेना. ब्राह्मण नेहमी खोट बोलतात या समजाची ती जोडी आपापल्या बाजूचे गजूचे खिसे चाचपू लागली. ते उलटवून झाल्यावर त्याचा गजूवर विश्वास खिकू लागला. खर तर गजून आप्पाची शपथ घेतल्यावर तिन त्याला दयापात्र ठरवून औदार्य दाखवायच ठरविल. एकीकडे आवेश वाया गेल्यान सुन्न पण झाली

दरम्यान त्या जोडीन वेगवेगळ्या परीन पण एक विचार चालवला असावा.
कारण गोकुलच्या,

“एक हो सकता रे मारत्या ! ”

“क्या ? ”

“आपन दोनो मिलके इसको उधार पैसे दयेंगे । ”

वर मारुती लग्नोलग म्हणाला,

“हो, हें होते रे ! पण भडजीच्या मनात खरोखर आपल्याले पार्टी द्याची आहे काय ? ”

“त्याचा बाप देईन ! का रे भडजी ? ”

धाकानहि असेल, गजू तयार दिसला. नुसता धाक हेच काही त्याच्या औदार्याला कारण नव्हत. त्यानीहि त्याला आतावर तो नाही - नाही करीत असताना चार - दोनदा हॉटेलात नेल होत. अजाणतेपणान का होईना - ह्या जोडीचा सबध तो दुखावू इच्छित नव्हता. तो आज भुकेलासुद्धा होता. सुधाला सकाळी शाळेत जाव लागत असल्यान त्याला अलीकडे रात्रीच्या शिळ्यापाक्याला पोटात लोटून कामावर निघाव लागत असे. तेहि पुरेस असेच अस नाही. विटल चिटल तर त्याला टकलवत नसे घशात. खेरीज आता त्याला क्लासला जायच होत. या सर्वांचा परिपाक तो सोबत्याची तोड मान्य करायला तयार झाला होता. मग सोबत्यानींच पार्टीच्या खर्चाचा आकडा ठरवला प्रत्येकान गजूला दीडदीड रुपया उसना द्यायच ठरताच ती सारी हॉटेलकडे निघाली.

मारुती - गोकुलच अलीकडे एक हॉटेल नवीन होत आल होत तिथून - तेवढ्यात ते ‘नारायणच होटल’ म्हणून ओळखल जात आहे. पलीकडल्या परिसराला कदाचित् हें नाव माहीतहि नसाव

‘नारायणच होटल’ तीस बाय चाळीसच्या एका लावट - चौकोनी जागेत बसवले होत. माग पाच फुटाची पट्टी सोडून लाकडी फळ्याची उतरड होती. दूधपावडरच्या डब्यावर ती रचली असे. प्रत्येक फळीवर वर्तमानपत्राचे तेलकट कागद अथरले होते. त्यावर पदार्थाची उघडी - बोडकी ताट हारीन माडली होती. त्याना मिड्न टेबल - खुर्च्यांचा जुनाट मेष्टान पसारा पडला होता. उतरडीच्या मागल्या भागात चहाची भट्टी होती. तिथच कुठतरी साडपाण्याची मोरी अन् प्याय - वापराच पाणी होत. भट्टी सुरू असली म्हणजे सार होटल

धुरान भरून जात असे. या भितीशींचा मनुष्य त्या भितीशींच्याला दिसत नसे. खाणारी माणसं पहाऱ्याखाली विष खाव - तशी एका हातान सतत डोळे पुसत खात असत.

नारायण शिंगराजी धायकुटे ह्या माणसाच्या स्वाधीन त्या होटलातले सारे हक्क दिसत होते टेबल पुसण्यापासून कढईत झारा ठवळण्यापर्यंतची सारी काम एकटाच करीत असे.

नाहीं म्हणायला, बळेच परकरात ठेवलेली एक छोकरी तिथ राहात असे. सहसा ती शाळेव्यतिरिक्तच्या वेळीं तिथ आढळत असेच कधी रिकाम्याशा टेबलाशी कांदे कापत असे तर कधी बटाटे सोलत बसत असे. वयान ती फारशी नसली तरी होटलातल्या मालाची सारी रंग तिच्या अवयवावर चमकत असे यौवनगर्द आवाजात ती परिचिताशीं हिंदी सिनेमातल्या गोष्टी करीत असे. त्यामुळ शाळेव्यतिरिक्तच्या वेळात ते होटल सण्ण चालत असे. काही गिऱ्हाइक तर एकेका बसणी चार - चारदा चहा मागवत असत. तरी नारायणराववर त्यान चहा 'कडक' केला नसल्याचा ठपका आढळत असत.

इथ येण्यात गोकूल - मारुतीच्या जोडीचा एवढाच विरगुळा नसे. देवकी नसली म्हणजे बहुधा गोकूल ताटाच्या थप्पीशीं वस्तान ठोकत असे. तसाच आताहि बसला. त्याच्यानतर बाकीची बसलीत. होटेलभर बघत तो म्हणाला,

“काय नारायणराव, गरम काय आहे ?”

नारायणराव सांगू लागला. तें पूर्ण व्हायच्या आत मारुतीन विचारल,

“देवकाबाई नाही दिसत आज ?”

“पोरगी ना ? थे गेली तालमीले .”

“तालमीले, कुठ हो ?”

“कामगार कल्याण केद्रात नाटक आहे काय - ना ?”

“हौ रे गोकूल ! साला, अपनेकू कैसा मालूम नहीं रे ?”

“कोणत्या नाटकात काम करते जी देवकाबाई ?”

“बायकाईच्या ..”

“थे झाल हो पन थ्या नाटकाच नाव काय ?”

“कोन जाने बाप्पा ! आपल्याले काय समजते ..”

“मग देवकाबाई तालमीलेच गेली कायच्याऊन ?”

“थे तिच तिले माहीत ”

पण लगेच लक्षात आल्यावर तो म्हणाला,

“तुम्हाले काय पायजे ? ”

“आना, तीन मिसळ ”

“पन नगदी आहे ना पैसे ? ”

तोच गोकूलच्या डोळ्यांनी वळला,

“नाही-नाही. आजकाल आफून उधारी अजिबात बढ केली आहे, मून मतो. राग नोका मानू ”

बोलता बोलता बशा भरायला तो आत गेला. यावेळी मारुती म्हणत होता,

“आजकाल उधारी कशी नाही बढ करान तुम्ही ! तुमची चवड्यावर आहे ना सव्या चलेगा क्या रे भडजी, नाटक देखनेकू ? ”

“कुठ रे ? ”

“भोकात ! अबे त लेका आता तुन आईकल नाही काय ? ”

बशा माडताना नारायण म्हणत होता,

“पन थे नाटक मानसासाठी नाही काई ! ”

“कोन मने ? ”

“देवकीच त सागत होती का फक्त बायकाईसाठी आहे मून. थेई फक्त कामगार लोकाईच्या. ”

“पन तिथ तुमच्या पोरीच काय काम होत हो ? तिथ त कामगाराईच्याच बायका-पोरीनी नाटक बसवल पायजे ”

“हो पन थो-त्याच नाव काय ? ”

“केन्द्राधिकारी ? ”

“असच काही तरी नाव आहे त्याच थो मने का कामगाराईच्या बायका नाटकात याले सरमते मून देवकीले नेतो अशाच अन्वून तीन-चार पोरी जमा केल्या त्यान देवकीच्या शाळेतल्या कोनी तरी मिनिस्टर येनार आहे, तवा ह्या नाटकाचा प्रयोग करून दाखवनार आहे मते थो काय त्याच नाव ”

आता डोळे पुसत गोकूल म्हणत होता,

“काय नारायणराव, मिसळ कोन बनवली ? ”

“कोन करनार आहे ! म्याच केली. का बा, काय झाल ? ”

“ देवकाबाईले नाही येत काय—”

“ थाब ना बे—”

गोकूल मध्येच म्हणाला,

“ मिसल तो बडी मस्त बनी नारायणराव ! ”

“ थेच मतो—”

“ लेकीन थोडासा नमक कम है ”

“ मीठ ? कोनीच त नाही मनल जी सकाळपासून मीठ कमी आहे मून ? ”

“ मिसळ ताजी आहे ना ? ”

नारायणरावन घाबरून मान हलवली. शिवाय या विषयाशी गोकूलला कर्तव्यहि नव्हत. त्यामुळ तो विश्वासू आवाजात म्हणाला,

“ नसेल म्हटल म्हणा. कुणाला कमी लागते कुणाला जास्त लागते. ”

आता त्यान मारुतीला लाथ हाणत म्हटल,

“ क्यौ रे, होना की नही नमक ? ”

मारुतीन अर्थीतच होकार दिले. तसा नारायणराव आतल्या भागात गेला अंधारात ओणवा पडून खुडबूड करू लागला.

तो खुडबुडीत गुतल्याच गोकूल पदार्थांच्या फटीतून पहात असताच चिवड्याच्या ताटात हात घातू लागला पाहता पाहता तीन मुठा चिवडा सोबत्यासह आपल्या बशीत भरला. मीठ घेतल्यावर परत म्हणाला,

“ नारायणराव, काढा आहे काय ? ”

“ हो. ”

“ चिरलेला नसेल ? ”

मारुती म्हणाला,

“ देवकीबाई तालमीले गेली मून, मतो—”

“ नसू नसला तर फोडून आना—”

परत नारायणराव आत खुडबुडायला लागल्यावर गोकूलन पापडीच्या ताटात हात घातला.

हे पाहून गजूच्या अगाला थरकाप सुटला होता. तो गोकूलच्या हातापासून वाटेन चालणाऱ्यापर्यंतच्या सर्वांकडे घाबऱ्या घाबऱ्या बघत होता.

तनि

गजू टेबलाशीं येताच बाबूरावानी ड्रॉन्हरमध्ये हात खुपसला. आतली बोट चाळवताना ते जप करावा तसे पुटपुटू लागले. अशा तऱ्हेन बराच वेळ ड्रॉन्हरमध्ये थांबलेल्या हातान शेवटी दोन-दोनच्या दोन अन् एकची एक नोट बाहेर काढली उदारपणे गजूकडे ही रक्कम फेकताना ते म्हणाले,

“ह, कर सही !”

गजू नोटाच्या चिटोऱ्याकडे बघत राहिला. हलेहि ना तेव्हा सराईत बाबूराव परत घाईन म्हणाले,

“चल, घे. आटोप लवकर. मला जायचं आहे.”

“पण एवढेच ?”

“मग किती हवेत तर ? लाख-दोन लाख ?”

“तस नाही—”

टेबलाच्या काठाशीं बोट चाळवत गजू म्हणाला,

“मला तीसक रुपये तरी हवे होते ”

“अरे हो ! आल लक्षात. पण आणायचेत कुठून ? पैशाचीं कुठ झाड असतात काय ? ”

“तस नाही हो ! ”

आता चिडूनहि असेल, गजू म्हणाला,

“माझेच निघतात, तुमच्याकडे—”

“मग, मी काय पळून चाललोय की काय ? ”

“नाही-नाही तस कोण म्हणत पण मला गरज आहे आप्पासाहेब आजारी असल्यान सार घर माझ्यावर आहे ”

“ते झाल रे बुवा ! ”

अशा प्रसंगी बाबूराव वापरीत तो सूर नि तेच शब्द वापरीत आताहि म्हणाले,

“पण मी आणू तरी कुठून पैसे ? तुला माहीत आहे ना की सारा दिवस मी पैशासाठी या दारचा त्या दारी फिरलो म्हणून ? पण नाही दिले कुणी त्याला मी तरी काय करू ? ”

गजू खाली मान घालून परत टेबलाशी बोट चाळवू लागला. इतर कसदार कामगारामारख त्याला बाबूरावाशी बोलण जमत नव्हत त्यामुळ बाबूराव व्याख्यात्याचा आव आणून म्हणत होते,

“दूर कशाला मला एक साग तू जर माझ्या जागेवर आणि मी तुझ्या जागेवर असतो. समज, माझ्यासारखी तुझी आणि तुझ्यासारखी माझी परिस्थिती असती तर तू काय केल असतस ?

“बोलना ?

“बर, आता नको सागू ! उद्या-परवा साग. विचार कर वाटल्यास कुणाला तरी विचार नि मग साग पण आता हे एवढे पैसे जा घेऊन

“चल, आटोप लवकर ! ”

आणि ते तेच पैसे गजूकडे सरकवू लागले. त्याच्या ऐवजी बाबूरावाकडे बघत गजू कळवळून सागू लागला,

“एवढ्यान माझ काहीच होत नाही, बाबूराव. बारा रुपये तर मला क्लासचे द्यायचे आहेत. नाहीतर ते मला क्लासमध्ये बसू द्यायचे नाहीत. शिवाय घरखर्च बेगळा तेव्हा मला कमीत कमी पचवीस तरी रुपये द्या—”

“ आणि बाकीच्यांना काहीच देऊ नको— ”

बाबूरावांनी त्याच्याकडे त्रिषान बघायला नजर उचलली. कारण गजूचा क्लास त्यांना सलत असे. कामगारानी फक्त कामगारच राहाय अस त्याचं मत होत. त्याचा क्लास बद करण त्याच्या स्वाधीन असत तर कदाचित् तो ‘सुरूच’ झाला नसता. आताहि त्याच्यापाशीं देण्याइतके पैसे असते तरी क्लासच नाव ऐकून त्यानी दिलेच नसते. त्यामुळ आता मुबया अखटून म्हणत होते,

“ असच की नाही ? ”

“ तस नाही म्हणत मी— ”

“ मग काय तर ? अरे, माणसान माणुसकीच्या दृष्टीन विचार करायला हवा नेहमीं आता तूच साग बर, क्लासची फी महत्वाची की पोरबाळाच्या पोटात अन्न घालण महत्वाचं ? तुला फीसाठी पैसे देऊन बाकीच्याची मुलबाळं उपाशी ठेवू काय ? ”

बाबूरावाच हे बोलण निलाजर वाटून असेल किवा शिक्षणाविषयीच्या त्याच्या भावना ते अकारण दुखवत असल्यान असेल— गजू किचित्सा सूर ताणत म्हणाला,

“ अहो, मी काही तुम्हाला कर्जाऊ मागत नाही. माझेच मागतोय ना ! ”

“ हे बघ, बुवा ! तू सतत अशी जिकीर करीत राहशील, तर आपल्याला नाही पटणार. सागून ठेवतो— ”

पैशाबद्दल जिकीर करूं लागणाऱ्या प्रत्येक गरजू कामगाराला तो हातघाईवर आल्याच पाहून अशी सदिग्ध धमकी देण्याचा बाबूरावाचा रिवाजच होता. तिन कामगार नमतोसं दिसल नाही तर ते लगेच पुढ म्हणत,

“ आम्ही काही आजवर कुणाचा पैसा बुडवला नाही. तस असत तर आमच्या प्रेसचाहि शाम प्रिटिंग ब्यूरो झाला असता. एवढ्या उपर तू तुझा विचार करून बोल, म्हणजे झाल— ”

गजू खरोखरच नमला. भिक्षा मागताना बोलाव तसा बोलला,

“ तुम्हाला म्हणून खर सागतो बाबूराव, माझ एवढ्यात अजिबात निभत नाही ”

यावरला उपाय म्हणून बाबूरावांनी त्याच्याकडे खाऊ की गिळू अशा नजरेन पाहिल. अनुभवाप्रमाण अशा नजरेला कोणताहि नवशिक्या मनुष्य दबकत

असे. हातात पडलेली रक्कम घेऊन टेबलपामून लाव होत असे. पण गजूनच्या गरजेने त्याला तिथच विळवून धरल. नजर सोसवेना तेव्हा बाबूरावाकडे पाहण्याऐवजी तो खाली पाहू लागला. बोटाची हालचाल वाढवली

विचार केला केला नि बाबूरावानी अशा झटक्यान ड्राव्हर ओढला की गजून वाटल रागाच्या भरात ते आता सर्व रक्कम आपल्या अंगावर फेकणार पण बाबूरावाचा राग इतका मूर्ख कधीच होत नसे. त्यानी जेमतेम दोन रुपयाची आणखी एक नोट बाहेर काढली सारी रक्कम चुकवतोशा आवेशात पूर्वीच्या नोटावर टाकली. त्याच झटक्यात म्हणाले,

“ह, आतां तरी झाल ना तुझ्या मनाच ? कर सही लवकर ”

तरीहि गजून्यान हात लाववला नाही. तो मनाशीं कसलीशी जुळवाजुळव करीत होता. पण बाबूराव ओरडण्याच्या धाकान ती सपण्यापूर्वी पुटपुटला,

“निदान अस तरी करा-- ”

यापूर्वीच भिकाऱ्याला हलवावा तसा बाबूरावाचा तळवा हलू लागला. तो न थांबवता ते म्हणाले,

“यापेक्षा तुला एक कवडी अधिक मिळणार नाही. हेहि हवे असतील तर घे, नाहीं तर राहू दे बोल, हवे की ठेवू ड्राव्हरमध्ये ? ”

गजून नोटाकडे हात नेला त्या उचलल्या. खालवर करू लागला. यावेळी त्याचा भार टेबलाला रेलला होता. तो जाईच ना, पण नोटा उचलल्या म्हणून आता बाबूराव विचारू लागले,

“का रे, तुला सर्व पैशाची आज्ञा गरज आहे काय ? ”

“हो. म्हणून तर-- ”

“साग बर, ह्या सर्वांच तू काय करणार आहे आजच्या आज ? ”

हे गजून आताच्या आता सागण शक्य नव्हत तो गप्प होता बाबूराव म्हणत होते,

“सर्व आठवड्याची कमाई एकाच दिवशी खर्च करणारा तूच एक कामगार दिसतो बुवा मला दुसरा तर कुणी नाही दिसला आजवर ”

“तस नाही. उद्या रविवार आहे.. बाजाराचा दिवस आहे । ”

“तर ! आपल गाव म्हणजे एखादं लहानसं खेडच तर आहे - मग बाजाराचा दिवस सपल्यावर काय खरेदी करता येत असच ना ? ”

गजून बुकात सही केल्याची खात्री झाल्यावर ते आणखी प्रेमळपणान
म्हणाले,

“अरे, गरजेपुरत्या वस्तू ध्याव्यात माणसान आधी घेऊन, बाकीच्या
जसजसा पैसा मिळत जाईल तसतशा आणीत राहाव्यात ..काय, पटल की
नाही ? ”

याहि मऊपणाचा गजून फायदा उपटण्याचा प्रयत्न केला,

“ बाकीचे पैसे सोमवारी द्याल काय ? ”

“ अ हो बघू जमल तर. पण मला आठवण दे ह ”

“ हो देईन— ”

गजू म्हणालाच,

“ पण मागल्या खेपी कुणाला तरी तुम्ही म्हणाले होते की, पळून चाललो
काय म्हणून मी— ”

“ मागल सोड आता. माणसान नेहमी पुढला विचार करावा. सोमवारी
नाही, तर मगळवारी मगळवारी नाही तर— ”

तशातच चालता चालता गजू थक्कल्याच जाणवून ते म्हणाले,

“ जा - जा ! का रे, कोण राहिलंरे पैसे घ्यायच अजून सीताराम, चल
लवकर. मला जायच आहे... ”

सीताराम टेबलाशी ठेपल्यान गजूला तिथून हलावच लागल.

—

चारे

आता आप्पा देशकर नेहमीसारखे खाटेवर बसून होते. सकाळची शाळा आटोपून घरी आलेल्या सुधान घरातली हीं-तीं काम उरकत आणली होतीं. बाळ दिवेलगणीस घरात घुसताच आप्पानी त्याला म्हटलं होतं,

“ बाळ तू पाणी भर रे ! ”

यावर तो म्हणाला होता,

“ मला अभ्यास करायचा आहे. ”

“ ते झालं रे ही अभ्यासाची वेळ नाही. आधी घरातली काम करा दोघ मिळून. गजू येईल आता. तोवर सैपाक व्हायला नको काय ? ”

अशावर बाळला आप्पासोबत गजूचाहि राग येत असे. अलीकडे आपल्या वाट्याला गजूपेक्षा खूप काम येतात, अशी-त्याची कधी कधी तर उघड तक्रार असे. यावर आप्पा त्याला समजावत असत त्याच्या भाषेत गजू नि त्याच्यातला तफावत त्याला जाणवून देण्याचा प्रयत्न करीत असत तरीहि तो म्हणत असे,

“ यामुळच तर आमच्यावर इन्सल्टची पाळी येते, आप्पासाहेब ”

२०६ येथे जिद्द संपते :

एकदा यावर आप्पानी विचारल होत,

“कशी रे, बाबा ?”

“नाहीं तर काय ! घरातल्या कामामुळ अभ्यास होत नाही मग नापास झाल्यावर तिकडून ”

“नापास होण्याची ही कारण नसतात रे, बाबा ! शिक्षण दैवात असायला हव असत म्हणजे उकिरड्यावरला माणूस सिंहासनावर जाऊन बसू शकतो दूर कशाला, गजूच नाहीं बघत ? कुठ केला त्यान अभ्यास रात्रदिवस ? पण झालाच न पास ? ”

बाळला हे जिव्हारी लागल होत. तेव्हापासून आपल्या स्वाभाविक बोलण्यान भावाभावात तेढ शिरू नये म्हणून ते जीभ साभाळून बोलत असत म्हणत असत,

“तिकडून गजू आता थकून-भागून घरी येईल. त्याला वेळीच खाय-प्यायला मिळायला नको काय ? शिवाय तो आता मिळवता आहे. तुमची सारी भिस्त त्याच्यावर अवलंबून आहे. तुमच्या बऱ्यासाठीच त्याला तुम्ही आता पुढ-पुढ करायला हव खूप ठेवायला हव. माझ काय, मी आज आहे-उद्या नाही. तेव्हा तुम्हाला बारबार कोण सागत जाईल हे ? .. ”

बाळला हे कितपत कळत असे, देव जाणे. पण आप्पाच लाबच-लाब सुलू राहात असे खर तर अलीकडे त्याच्या डोक्यात कुजून त्याना हैराण करणारे हे विचार त्याना कुणातरीपाशी बोलून दाखवावेसे वाटत असत; या-ना त्या निमित्तान बाहेर पडत असत. ऐकवत नसे तेव्हा म्हणा किंवा अलीकडे आपल्या सर्व कामाची त्याला सवय होत आल्यान म्हणा-तरीपण तावातावानच बाळ आपल्या कामाला लागत असे. हातापायाची आदळआपट करीत तो कधी बाढल्या तर कधी आणखी काही घेऊन नळाकडे किंवा दुसरीकडे कुठतरी निघून जात असे ही तणतण पाहून आप्पा खाटेवरल्या खाटेवर पुटपुटत असत,

“या पोराच माझ्या पडचातू कॅस होईल कोण जाणे ! ईश्वरा, तूच आहेस बाबा ! ”

आज गजूच्या आठवणीन ते आता सुधाला विचारीत होते,

“का ग मुली, तुझ कुठवर आलय ? ”

“ कशाचं ? ”

“ अग, स्वयपाकाच आणखी कशाच . ”

“ भात शिजतेय ”

“ होय ना ”

अशातच कधी तरी गजू घरात शिरला. एवढ्यात कधी येत नव्हता तितक्या लवकर तो आज घरी आला होता. आल्यासरशी उभ्या-उभ्या कोपण्यात वहाणा फेकत होता. फणफणत आतल्या आप्पाकडे बघत होता. आप्पानाहि या सर्वोची चाहूल बसल्या जागी जाणवत होती न्हाणीतून तो पाय बुजून आप्पाच्या खाटेशी येईपर्यंत त्यांना त्याला अदाजता आल नाही तो खाटेशी टेकला नि नेहमी प्रमाण आप्पाच्या प्रकृतीची वास्तपुस्त न करता कधी आढ्या-कडे तर कधी जमिनीकडे पाहू लागला. लाब उष्ण उसासे टाकू-घेऊ लागला. प्रेसमधल्या नल्ल्या तरी क्लासमधल्या, त्याच्या आवडीच्या विषयावरहि तो बोलेना. तेव्हा आप्पाची त्याच्याकडे पाहण्याची हिंमतच होईनाशी झाली.

शेवटी बोलण आपल्यालाच सुरू कराव लागणार या विचारान त्यांना तो उपाशी असल्यान असा वागत असावा अशी भुरळ घातली तरीहि ते मागल्या दाराकडे तोंड करून म्हणाले,

“ का ग, सुधा-कुठवर आल आहे ? ”

“ डाळ शिजतेय अजून ”

सुधाचा या वेळचा खरेपणा त्यांना आवडला नाही. पण गजूच्या धाकान ते तिच्यावर ओरडू शकले नाही. भलीकडे सर्वस्वी त्याच्यावर अवलंबून असल्या-पासून ते त्याला फार भीत असत. त्याला तर सोडाच, पण त्याच्या हजेरीत घरातल्या कुणावरहि ओरडण, चिडण टाळत असत. आता शक्य तितक्या शांतपणान सुधालाच म्हणाले,

“ स्वयपाकाला वेळ असेल, तर गजूसाठी चहा तरी ठेव ”

“ का ५५ ही नको चहा वगैरे । ”

मोठ्या धाडसान ते म्हणाले,

“ का ५ रे ? ”

“ मी घेतलाय ”

“ घेतलाय, कुठ रे ? ”

“ हॉटेलात. आणखी कुठ घेणार ? ”

न राहवून आप्पाच्या तोडून निघाल,

“ अस्स ”

पण गजूला ही धमकी वाटली आप्पाच्या डोळ्यात रोखून बघत तो म्हणाला,

“ का, घेऊ नये काय ? ”

“ अ तस नाही . ”

“ मग कस तर ? ”

“ तस काही नाही— ”

आप्पाना बोलण भाग पडल,

आतावर तुला एखादे वेळीं भूक लागली तर तू खात असे काही तरी .पण चहा घेत नसे म्हणून—म्हणतो—”

“ अजून तुम्ही मला बच्चाच समजता काय ? ”

‘ बच्चा—बच्चा ! ’ आप्पा ओठात पुटपुट लागले. त्याच्या दृष्टीन त्याच्या घरात घुसणारा हा शब्द नवा कोरा होता. पण त्याची अर्थफोड करण्याबद्दल गजूशी त्याना बोलवलं नाही. थोडावेळ तसाच गेल्यावर त्यानीं धाडस केल,

“ आज क्लास नाही काय ? ”

“ का, मेले काय सारे विद्यार्थी ? ”

“ तस नाही र !—

कस बोलाव ते न कळून सरळ आप्पा म्हणाले,

“ तू गेला नाहीस म्हणून म्हणतो— ”

“ पण जाऊ कसा ? ”

आण्णे उत्तरासाठी खोळबून तो आप्पाच्या तोडाकडे पाहू लागला. त्याला नेमक काय विचारायच्य, म्हणायच्य याची आप्पाना चागलीच कल्पना होती. पण ती तोडातून निघताच गजू भडकेल म्हणून ते बोलायच टाळत होते. म्हणून काही गजू थाबला नाही,

“ मी कागसला तोड दाखवू कसा ?

“ का, फी नाही भरली अजून ? ”

“ कुठन भरू ? ”

ह तर आप्पानाहि माहीत नव्हत त्यान तेच विचारल्यावर म्हणाले,
“ बाबूरावानी दिले नाही वाटते पैसे ? ”

“ त्या-त्या — ”

गजू आवेश गिळण्यासाठी एकदम थाबला. कारण त्याच्या तोंडीं पुढे
‘ मादरचोद ’ हा सणसणीत शब्द होता. बाबूरावाच्या गैरहजेरीत सारे काम-
गार त्यांना ह्याच नावाने संबोधित असत. विशेषतः ह्याच्या दिवशीं तोड न
दाखविणाऱ्या बाबूरावाना हे नाव जास्त बहाल होत असे. हे घरी तरी वापरण्या-
इतका गजू अजून जरटावला नसावा. कदाचित् आप्पाचे नि बाबूरावाचे संबंध
घनिष्ठ असल्याने आप्पा दुखावतील म्हणूनहि त्यान जीभ आवरली असावी.
इतकं असून त्याच्याच्यान आता आवेश गिळवला नाहीं.

“ त्या गाढवाचा पत्ता तरी आहे प्रेसमध्ये ? ”

“ गाढव, कोण रे ? ”

“ तोच, बाबूरावाचा बच्चा ! ”

“ बाबूरावाना म्हणतोस ? ”

“ मग भीति पडली की काय त्याच्या बापाची ? ”

“ अस म्हणू नये रे— ”

भवितव्याच्या काळजीने आप्पा म्हणाले,

“ किती झाल तरी ते आपले ”

“ असेल ! मालक असला म्हणून खातो की काय कामगाराना ? आणि
एवढीच लाज आहे तर त्यान कामगाराचे पैसे कशाला ठेवावेत ? काय आम्ही
त्यांना अगावर पैसे मागतो ? की पैसे देऊन तो आमच्यावर उपकार करतोय ? ”

“ तसे नाही रे ? ”

आप्पा आणखीच सर्दगर्द आवाजात पुटपुटले,

“ जिथ आपल्याला पोट भराव लागत, तिथल्या मालकाला अस तोंड
टाकून बोलण बर नव्हे ! ”

“ अहो आप्पासाहेब, मनुष्य नोकरी करतो ती कशासाठी ? मी तुम्हालाच
विचारतो, कशासाठी मनुष्य नोकरी करतो ? ”

“ आपल्या गरजेमुळेच ना ? मग त्याची गरज भागली नाही तर
असल्या नोकरीचा काय उपयोग ? सांगा बर तुम्हीच ? ”

आप्पानी चमकून पाहिल न राहवून म्हणाले,
“ म्हणजे, सोडूनबिडून आलास की काय नोकरी ? ”
“ सोडून ! ”

खेडाच्या सुरात तो म्हणाला,
“ पण तो आज आलाच कुठ प्रेसमध्ये तोड दाखवायला ! नाही तर
काढली असती त्याची सारी खाल्हीपिह्ही ! ”
“ तेच म्हणतो— ”

नकळत आप्पाच्या तोंडून समाधान बाहेर पडलं. मग ते फारच शांतपणाने
म्हणाले,

“ हे चालायच रे बाबा, खाजगी नोकऱ्यात हे असच चालायच ”

“ वा ! वा ! म्हणे चालायच— ”

“ आम्ही असच आयुष्य काढल्य् रे गजू— ”

आप्पा सैलशा आवाजात म्हणत होते,

“ आम्ही, असच आयुष्य काढल्य्— ”

“ तुम्ही काढल असेल. तुमचा काळ वेगळा होता. आता काळ बदलला आहे
आप्पासाहेब. जिसकी मेहनत उसकी दौलतेचा काळ आला आहे या भाडवळ-
शाहीन खूप पिळवणूक केली आतावर श्रमजीवि वर्गाची. आता नाही चालायच
हे. आता आम्हा लोकांचे दिवस येताहेत . ”

बोलवल्यावाचून राहवत नसल्याने त्याचा आवेश कमी झाला असावास
स्वतःच ठरवून आप्पा म्हणाले,

“ का रे, युनियनच्या ऑफीसमध्ये जात असतो काय अधून-मधून ? ”

“ हो ”

पण लक्षात आल्यावर तोच म्हणाला.

“ हे तुम्हाला कुणी सांगितलं ? ”

“ कुणी नाही बुवा ! ”

“ मग विचारलं ते कशावरून ? ”

“ सहज. ”

मुलगा ‘ मार्गा ’ वर आहेस पाहून आप्पांना आनंदच झाला होता. पण
ज्या नशेमुळे तो ‘ मार्गा ’ वर होता तिची गुंगी चढवीत ते उगाच म्हणाले,

“ ज्याच्यापुढ काहीं ध्ये आहेत-अयशा, तुझ्यासारख्या माणसान यूनियन-विनियनच्या भानगडीपासून शक्य तितक लाब राहाण बर, असं आपल-माझ मत आहे . ”

“ अशान आता निभेल, असं नाही वाटत आपासाहेब ! ”

“ अरे, पण आमच कस निभल ? ”

“ कोण म्हणत तुमच निभल म्हणून ? ”

अशा सुरवातीन आप्पाच कस निभल नाही ते गजून त्याच्या आत्तापर्यंतच्या अवस्थेच उदाहरण घेऊन त्याना पटवून दिल-आवेशानिशी देऊ लागला तरीहि, स्वतःच्या विवचनेमुळहि असाव, समजावता सूर कायम ठेवून आपा म्हणाले,

“ खासगी नोकऱ्यात हें अटळ आहे खासगी नोकऱ्या करणाऱ्याचा जगात अजून वाली निर्माण झाला नाही. उदाहरणच द्यायच झाल तर आणीबाणीच्या परिस्थितीच देता येईल. ईमर्जन्सीच्या नावें सरकारन सारीकडले कर वाढविले कुठ कुठ नवीन बसवलेत. सरकारच हें धोरण वाहती गगा समजून व्यापाऱ्यानीहि तीत अप्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष हात धुवून घेण्याचा प्रयत्न चालवला आहे. यामुळ प्रत्येक कुटुंबाचा शहरामाग वीस-तीस रुपयांनी खर्च वाढलेला आहे. सरकारी नोकर महागाईच्या नाव ओरड करतील म्हणून सरकारन त्याच्याहि महागाई भत्त्यात पधरा ते तीस रुपयापर्यंत वाढ केली आहे कुठ कुठ मूळ पगारातहि वाढ करीत आहे आपल सरकार. पण खासगी नोकराचा पगार जोचा तोच आहे. फारच गरजेच्या माणसान मालकापाशी बोंब ठोकली तर एखादा मालक मेहेरनजर होऊन त्याच्या पगारात शहरामाग पाच-दोन रुपयाचें पासग टाकतो. बस, एवढच तेहि फार क्वचित्त्या बाबतीत. बाकीच्याना मात्र घर चालवता-चालवता नको प्राण होत जाऊ दे-

“ म्हणून म्हणतो, खासगी नोकरांत माणसान-”

“ मलाहि तेंच म्हणायच आहे, आप्पासाहेब-मलासुद्धा तेच म्हणायच आहे-”

सोबत्या-शेजान्याच्या सहवासान असल आपण सार घर चालवतो ह्या अभिमानान असेल अगवा आयुष्यात पहिल्यादा दाढीचीं खुपट नुकतींच ओरबाडल्यामुळ आपण मोठे झालो ह्या जाणिवेन असेल किवा ज्यामुळ तो

चिडला त्या बाबीला आणखी तीव्र करून आपापुढ माडायची असल्यान असेल-आता गजू म्हणाला.

“खासगी नोकऱ्या कशा असतात ते मला माहीत आहे. नानासाहेबानीहि या सबधी मला माग सांगितल होत. आता तर मी स्वतः बघत आहे म्हणून अशा नोकऱ्यात माझ आयुष्य जाऊ नये असा मी परत निश्चय केला आहे. खर तर हा माझा पूर्वीचाच निश्चय आहे. त्यासाठीच मी ही काबाडकष्ट उपसायला कसाबसा तयार झालों आहे पण एवढहि करून, जें ब्हायच तेच होत नसेल, तर ही काबाडकष्ट उपसायची कशाला हेंच मला कळत नाही-”

आप्पा घाबरलेच. तरीहि इथ अत्रोल राहून निभेल अस त्याना वाटेना. मोठ्याच नेटान ते म्हणाले,

“पण ही नोकरी तुझ्या ध्येयात कुठ आड आली आहे ? ”

“मग काय तर ! वेळेवर पैसे मिळत नाही, याचा अर्थ काय ? ”

तोच म्हणाला,

“आज तीन महिन्याची फी साचली आहे माझ्यावर क्लासची. एक हेड-सर सोडले तर बाकीचे सारे माझ्याकडे उपेक्षेन बघतात. अभ्यास समजावून सागायला का-कू करतात. शब्दाचे अर्थ किंवा स्पेलिंग विचारले तर डिकशनरीत पहायला सांगतात. अशा वेळीं किती अपमान होतो वर्गात याची तुम्हाला कल्पना आहे ? आणि हा सारा कुणामुळ-तर ह्या बाबूरावमुळ ?

“माझेच पैसे असून मी हा अपमान का सोसावा वारवार ? सागा बर तुम्हीच ? तरी बर, की मी काहीं त्याना अंगावर मागत नाही. म्हणून म्हणतो, आपला पैसा वेळेवर मिळून आपल्या गरजा जी नोगरी भागवू शकत नाही-ती करण्यात अर्थच काय आहे ? ”

या सवालान आप्पा हकपकच झाले. केवळ गजूच्या भरवशावर आपल्या विस्कळीत ससारासाठी त्यानी ज्या अपेक्षाची जमवाजमव सुरू केली होती. त्या सर्व गजूच्या संतापाच्या पुरात वाहून जातील की काय अशी त्याना शका आली. तीपोटी गजू उपाशी असल्यान असा बोलत असावासा त्यानी तात्पुरता समज करून घेतला. कारण निरोगी तरुणाला भूक धरवत नाही असा त्याचा अनुभव होता. अशा वेळीं शात राहण्याच त्यानी ठरवले. ते सार मुका-ट्यान ऐकून घेऊ लागले

पाँच

पण गजूच्या सतापाच उपास हेच कारण नाही, हे आप्पाना तो जेवणा-
नतरहि शात होण्याची लक्षण दिसेनात तेव्हा कळल.

यावर म्हटल तर तात्कालिक नि म्हटल तर (स्वतःसबधीच्या) दीर्घ-
कालीन उपायासाठी आप्पा विचारात पडले. तस पाहिल्यास आप्पाचा इलाज
तयार होता. पाय मोडल्यानतर शुद्धीवर आल्यापासून ते हा इलाज करण्याची
सधीच बघत होते. पण गजूशी बोलण्याची हिमत नसल्यान आजच उद्यावर
टाकत होते. बाबूरावानी पैसे न दिल्यामुळ गजू जेव्हा जेव्हा चिडला, चळ-
फळला होता-तेव्हा तेव्हा त्याचा ' इलाज ' अगदी तोडावर येऊन गेला होता
आता जेव्हा गजू बाबूराव आणि त्याच्या नोकरीवाचत बोलण थांबवेना तेव्हा
भाग्याच्या क्षणी फुलवावा तसा चेहरा फुलवत आप्पा म्हणाले,

“ यावर एक उपाय आहे रे गजू . पण तो तुला पटतो की नाही—ते मात्र
सागवत नाही ”

“ कोणता ? ”

“ . ”

“ सागा ना ? ”

“ करशील काय, ते साग ? ”

“ माझ्या सोयीचा असला तर मी करीन. ”

“ तुझ्या सोयीचा ”

आप्पा विचारात पडले. कारण शाम प्रिटिंग ब्यूरोत स्वतः दिलेल्या ‘ मुला-खती ’ पासून तों आप्पाना नोटीस मिळेपर्यंत ब्यूरोबद्दल गजूची मत सतत वाईट होत आली असल्याचं आप्पाच्या एकाएकी लक्षात आलं. जराभर विचार केल्यानंतर त्यांना एक सुचल की, शिक्षणाच्या नावाने गजू काहीही करायला तयार होऊ शकेल ती गुणी चढवली की तो ब्यूरोबद्दलची सारी वाईट मत विसरू शकेल. या आशेने ते म्हणाले,

“ पण मला वाटते, होऊ शकेल ”

“ पण काय, ते तर सागल ? ”

“ शाम प्रिटिंग ब्यूरोत नोकरी धरशील तर बर होईल ! ”

“ शाम-प्रिटिंग-ब्यूरोत ? ज्यानी तुम्हाला ”

“ तरीहि— ”

आप्पा धाडसावले,

“ आपल्या शहरात खर तर तोच एक प्रेस असा आहे की ज्याला खऱ्या अर्थाने ‘ प्रेस ’ म्हणता येईल— ”

“ ते झालं मीहि ऐकत असतो. पण ज्यानी तुम्हाला ”

“ हो. त्यानीच म्हणून मला इतके दिवस निभावून घेतलं होतं. नोकरीतून काढलं, नेंहि कस सनदशीर मार्गाने या जागी दुसरा कुणी असता तर कोण-ताहि मुलाहिजा न ठेवता केव्हाच घरी बसवलं असत त्यानं मला— ”

जीव अडकलेल्या गोष्टीसंबंधी बोलाव तसे आप्पा शाम प्रिटिंग ब्यूरोबद्दल बोलत होते,

“ बाबासाहेबाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी देखील तिथे माणसाना पैशाच्या बाबतीत वर्षी म्हणून त्रास होत नसे. ज्यांना साप्ताहिक पेमेंटची गरज असे त्यांना सान-पधरा-बावीस व एकला न चुकता पैसे मिळत असत महिन्यानी पगार घेणाऱ्यांना एक तारखेला सुटी असली, तर तीस-एकतीसलाच पगार मिळत असे. हल्ली तर त्याहिपेक्षा प्रॉम्ट कारभार झाला आहे सर्वच

बाबतीत— ”

शाम प्रिटिंग ब्यूरोच्या ह्या व्यवस्थेबद्दल शहरातल्या सर्व कामगाराना माहीत होत. त्यामुळ तिथ नोकरी मिळावीस कित्येकाना मनापासून वाटत असे. काहीं तिथल्या नोकरीची स्वप्न बघत असत विशेषतः आपापल्या प्रेसमधला पैशा-बाबतचा अनियमितपणा पाहून शाम प्रिटिंग ब्यूरोतल्या कामगाराना भाग्यवान ठरवत असत. सोबत्याच्या बोलण्यावरून गजूलाहि अलीअलीकडे तिथल्या नोकरीचा विचार स्पर्श करीत होता. पण आप्पाना नोटीस मिळाल्यानंतर त्यान स्वतःला म्हणण्यापेक्षा, ब्यूरोला आपल्या बाबतीत नालायक ठरवत आणल होत पण आता आप्पाच्या वाखाणणीमुळ असेल वा स्वतःच्या गरजेपोटी असेल त्यान ब्यूरोला आपल्याकरता लायक ठरवत आणल. म्हणाला,

“ तिथ मला नोकरी मिळेल काय ? ”

“ तुझी इच्छा असल्यास करू आपण खटपट. ”

“ कोण, तुम्ही ? ”

तिथल्या आप्पाच्या पतीवर गजूला अविश्वास वाटून तो म्हणून गेला. नंतर सावध होऊन गप्प राहिला. सार पारखत आप्पा म्हणाले,

“ माझी तिथ पत नाही अस वाटत की काय तुला ? ”

“ तस नाही — ”

“ काय तस नाही ? अरे, किती झाल तरी मी तिथला जुना माणूस तुला चिटकवण्याइतकीहि तिथ माझी ओळख नसेल ? शिवाय बाबासाहेबाच मत काय तुला माहीत आहे काय ? सागू नको कुणाला. त्याना आपल्यातली माणस पुढ आणायची आहेत या ध्यात ते म्हणतात, आपल्या लोकानी आता पूजापाती सोडून वेगवेगळे धंदे स्वीकारले पाहिजेत.. त्याशिवाय ह्या बहुजन-समाजापुढ गुदारा लागायचा नाही ”

“ बाबासाहेब अस म्हणतात ? ”

गजू कोणत्या अर्थान म्हणाला ते न कळून आप्पा जोषात म्हणाले,

“ हो, हो. बाबासाहेब का ? ”

“ नाही, ते परदेशातून आले आहे म्हणून म्हणतो ! ”

“ अरे, म्हणून काय माणूस आपली जात विसरत असतो रे ? हा षैक कुणी करावा, माहीत आहे ? एवढहि नाही समजत ! अरे, खालच्या जातीनी.

ज्याना आपली जात सागायला लाज वाटत असते—त्यानी ”

गजू बोलला नाही—तेव्हा तो अनुकूल होत असल्याच्या समजान आप्पानी ठामपणे विचारल, “चल, बोल मग—आहे काय तुम्ही तयारी ? ”

“ पण तिथ तीन—तीन पाळ्या असतात ना ? ”

“ मग काय बिघडल त्यात ? ”

“ शिवाय प्रत्येक पाळीवाल्याची ठराविक दिवशीं पाळीहि बदलत असते म्हणतात ? ”

“ अरे, हो. म्हणून काय झाल ? ”

गजूला न समजून आप्पा आनंद दाखवत म्हणाले,

“ मी तर म्हणतो, एका दृष्टीन ते फार चागल आहे. त्याच त्या वेळी कामावर जायचा माणसाला कटाळा येत असतो. त्यामुळ अशा वेळा अनायासेच बदलत राहिल्या कामावर जाण्याच्या, तर ते चागल की वाईट ? ”

“ तें सगळ खर हो— ”

आता गज सरळ—सरळ म्हणाला, “ पण माझ्या क्लासच कस होईल ? ”

हा विचारच आप्पाच्या डोक्यात नव्हता. नाहीतर ते पाळ्याबद्दल उतक बोलून बसलेन सते.

जराभरात त्याना यातहि मार्ग दिसू लागला ससाराची व्यवस्था लावण्याची संधि दिसत असल्याच्या उमेदीन त्याचा चेहरा उजळला. ते म्हणाले,

“ हे बघ, मनात आणल तर आपल्याला यावरहि तोड काढता येईल . ”

“ ती कशी काय बुवा ? ”

“ तूं हव्या त्याच पाळीला कामावर जायच. मग तर झाल ना ? ”

“ नेहमीसाठी ? ”

“ अर्थात्च. ”

“ पण बाबासाहेब हें कस मान्य करतील ? ”

“ करतील. माझ्याकरिता म्हणून ते तुला ही सवलत देतील. ”

“ मला नाही वाटत— ”

“ साहजिक आहे । ”

आप्पा थाबले. नेमक्या कोणत्या भयामुळ गजू हें बोलतो आहे, ते काढून घेण्यासाठी म्हणाले, “ कशारून नाही वाटत तुला ? ”

“ माग नाही काय ? इटरव्ह्यूच्या वेळीच तर मी ह्याच कारणामुळे नाकारला गेलों होतो— ”

“ तेवढ्यावरून तू त्या माणसाची पारख करू नकोस. तसे पाहिल्यास त्या माणसासारखा चागला माणूस नाही दिसला मला एवढ्या हयातीत. सांगितल तर खोट वाटेल तुला आता मी डोळ्याच ऑपरेशन करायला तयार झालो असतो तर बाबासाहेब स्वतःच्या खिशातून मला अडीच हजार रुपये देणार होते. पण मीच ऑपरेशन नाकारलं म्हणून राहिल. वाटेल कुणाला हे खर ? ”

याच्या पुष्टयर्थ आप्पानी गजकडून त्यांना माग मिळालेली वॉनिंग-नोटीस मागवली तीत असलेल एक वाक्य दाखवलं. शाम प्रिटिंग ब्यूरो त्याच्या डोळ्यांच्या उपचारार्थ कर्ज घावयास कसा तयार आहे, हा त्या वाक्याचा अर्थ होता. आप्पा एवढ्यावरच थांबले नाही. बाबासाहेब ब्राम्हणाचे कसे चाहते आहे ते सांगायला सुरुवात केली.

या सर्वामुळच असेल अस नाही—तर आपावर विसवून किंवा स्वतःच्या गरजेमुळहि असेल. आता गजू म्हणाला,

“ अस असेल, तर मग बघा खटपट करून ”

“ खरच ? ”

“ हो हो. काम करून पैसे न देणाऱ्या ह्या बाबूरावकडे काम करण्यापेक्षा— ”

“ मीहि तेच म्हणतो— ”

“ पण माझ्या क्लासमध्ये काही अडथळा तर नाही येणार ना ? ”

“ अजिबात नाही— ”

पण ते लगेच म्हणाले,

“ बाबासाहेब हा माणूस कसा ते मी तुला सांगितलं आहे. एकदा का त्या गृहस्थाची तुझ्यावर नजर पडली तर तुझं दैवच उघडलं म्हणून समज. तुला तर माहीत आहेच, तो माणूस चागला इन्लट-रिटर्न आहे. ”

अशासारख्या आप्पान्या सर्व बोलण्यातून बाबासाहेब खूपच शिकलेले आहेत नि त्यांना कुणाच्याहि शिक्षणाविषयी आस्था आणि अभिमान असेल एवढाच गजून अर्थ काढला. त्याच्याबद्दल पूर्वाग्रह विसरून नव्यान समज करायला सुरुवात केली.

सहा

बहुधा आठवड्यातून तीनदा, नाहीच जमल तर दोनदा किंवा एकदा तर निश्चित सिनेमा पाहणाऱ्या गोकूल मारुतीच्या जोडीन आज प्रेसमध्ये आल्या-पासून गजूमोवतीं सिनेमाचा धोशा लावला होता. राहून-राहून आळीपाळीन ते पालुपद आठवत होते,

“ फिर, क्या बिचार है ? ”

गजू बोलला नाही की पहिल्याला डोळा घालून दुसरा गजूला डिवचत होता,

“ जाऊ देना बे, कोणत्या मानसासग गोष्टी करून राह्यला तू ? दुगण धुवून कढी करनारे हे लोक असते. त्याहीची काय मजाल आहे सिनेमासाठी दोन-दोन रुपये खर्च कराची । ”

सोसवेना तेव्हा यावर एकदा गजू म्हणाला होता,

“ वैसी बात नाही यार. माझी परिस्थिति कशी आहे ती तुम्हा लोकाना तर माहीतच आहे. ”

“ सोडवे, या बकावतींत काय पडल आहे. ”

“ अरे भडजी—”

सोबत्याला साथ करीत मारुती म्हणाला होता,

“ तू काय समजत का आमी लोक घरचे मोठे रहीस लागून गेलो आहे ?
अबे, इन्सानको दिल होना. फिर सारी बाते बराबर होती है—”

“ दिलका सवाल नहीं यार. आम्हीं लोक यावेळीं फार कठीण परिस्थितीत
आहोत. तुम्हाला खर वाटणार नाही - सांगितल तर सध्या आमच सार घर
माझ्या एकट्यावर चालल आहे नुसत घरच असत तर काही जड
गेल नसत तेवढ पण त्यात आजारपण आहे. डॉक्टर काकानीलाच पाच-पाच
रुपये हत्ता द्यावा लागतो माझ्या क्लासचा खर्च वेगळा. त्यात हा मादरचोदचा
बच्चा वक्तावर पैसे देत नाही . ”

आपल कुणी ऐकत की नाही ते पाहण्यासाठी गजू थाबतो न थाबतो तर
गोकूलला डोळा घालीत मारुती म्हणाला,

“ बोल, बोल थाबला कायले ? सागन काय सागाच थे आपल्या बाप्पाच्या
इमानान . ”

“ जा, तुमको सब छुटा लगता ! ”

आणि आपण कायमच गप्प होत आहोत, अस गजून भासवल. तोवर
डावीकडून आवाज आला,

“ का रे, तुला म्हटल तर राग येईन, नाही रे ? ”

पण तो आवाज थाबला नाहीच,

“ अरे, आता तू आमच्या बरोबरीच कमावू लागला आहे. सार घर तूच
चालवत, अस तुह म्हनन आहे. तस आहे त मग मले साग बर रे का जगात
असा कोनता बाप आहे का ज्याच पोरग सार घर चालवत असताना थो आपल्या
पोराले हप्त्याकाठी चार-दोन रुपये खर्चाले देनार नाही ? ”

“ तस नाही रे. मी खर्च केलेत तर आपा काहीं म्हणणार नाहीत पण घरात
खर्चायलाच पैसा पुरत नाही - तेव्हा मी तरी काय करू आणि ते तरी काय
करतील .. ”

“ वा-वा-वा ! तू काय करशील ना ! ”

थट्टेवारी सार उडवल्यावर मारुती म्हणाला,

“ कारे, तुले काय वाटते - आमच्या घरात सार काहीं आमच्या पगारान

होत असन ?

“ तस नाही—”

अजूनहि शिल्लक असलेला गजूतला ब्राम्हण बोलला,

“ तुम्हा लोकाची गोष्ट वेगळी असते तुमच्या घरातली बहुतेक सारीं माणस कामावर जात असतात—”

“ मग तुमच्या घरातल्या लोकाना कोणी मनाई केली रे ? ”

नकळत चिडून मारुती म्हणाला,

“ तुह्या भावाले काय झाल कुठं नोकरी कराले ! कर बर मना एखाद्या होटलात नोकरी, आता तर खाऊन-पेऊ वीस-पचवीस रुपये मयना भेटते, का रे गोकूल ? ”

आता गोकूल म्हणत होता,

“ अन्खीन कोन-कोन आहे रे तुझ्या घरात, भडजी ! ”

“ बहीण आहे . ”

“ किती वर्साची आहे रे ? ”

गजू भावडेपणान उत्तरला,

“ असेल, अकरा-साडे-अकरा वर्षाची ”

“ फिर तो बिलकूल नाकाम है ”

हे गजूच्या लक्षातून चुकवण्यासाठी तोच परत म्हणाला,

“ माह्य मनन, थे जरा मोठी असती तर एखाद्या साहेबाकडे तिलेहि धा-पधरा रुपये मयना मिळाला असता खाऊन-पेऊन—”

“ हे सार तुमच्या लोकात चालते रे—”

गजूतला ब्राम्हण कायम होता,

“ आम्हा लोकात नाही चालत अस काही—”

“ कस चालन ! तुम्ही मंजे मोठे रहिसाचे बेटेच लागून गेले आहे ! लेका-ईचा धडा भडभुजाचा आन् मिजास पाहाव त बात्शाची ! ”

“ जाने दे बे मारत्या ! ”

प्रकरण चिघळूं नये म्हणून गोकूलन वेळीच तोंड घातल. मारुती नि तो आळीपाळीन नेहमीच अस करीत असत एकमेकांच्या बचावासाठी. याच कारणान गजू त्याच्यात मुरत चालला होता. आता मारुतीला आवरल्यावर

गोकूल म्हणत होता,

“ भडजी, तुहथा सर्व गोष्टी खऱ्या. पण आपल्याले एक नाही पटत. दुनियात असा एकहि बाप नाही का थो आपल्या कमावत्या पोराला चार-दोन रुपये खर्च कराले मनाई करन .”

“ जाऊ दे ना रे ! आपल्याला काय करा लागते ! फालतुचा मस्की कायले करून रायला त्याले ? नाहीतर काय ! ”

पण तोच म्हणाला,

“ आफून आपल्यासाठी थोडेच मागतो पैसे ? त्याच्यासाठीच सागतो. एवढा थो कमावता असून त्याले हातखर्चाले चार-दोन रुपये देत नाही - थो काय त्याचा बाप मनाव् ? मले नाही वाटत, का आपा भडजीचा सख्खा बाप असन मून ! ”

“ हातखर्चाच एक राहू द्या. पन भडजीचे कपडे पाहाना. काय वाग आहे रे, हे कुडत्याच कपड ? आन् हा पायजमा दक्षिणेत मिळाला का कोणत्या मुर-द्याच्या आगावरून चोरून आनला रे ? याच्यापेक्षा आमच्या घरचे पोतेरे चागले आहे, लेका ! समजला भडजी ? ”

एवढ्यानहि त्याच समाधान झाल नसाव,

“ नही तो हमारे कपडे देख ! पाच रुपये वीस पैसे मीटरचा कपडा आहे मनिल्याचा ! हप्त्यातून दोनदा टिनोपालची धुलाई करतो. समजला रे ? ”

तोच थुकल्यासारख करीत म्हणाला,

“ धुत्तुह्या तर ! काय लेका, एवढा मानसासारखा मानूस असून असा गय-बान्यासारखा राह्यत ! तुह्यसग राहाची लाज वाटते, आम्हाले ! आजसे मत आया कर हमारे साथ घुमनेको—”

नाहीं - म्हटल तरी ह्या बोलण्याचा गजवर परिणाम झाला होता. त्यामुळ असेल वा तावात येऊन असेल गज म्हणाला होता,

“ आज बाबूरावन पूर्ण हप्ता दिला तर जाऊ आपण सिनेमाला ”

त्याच्या दैवान म्हणा वा दुर्दैवान म्हणा आज खुषीत असलेल्या बाबूरावाना त्याला पूर्ण हप्ता दिला होता. त्यामुळ ठरल्याप्रमाण गोकूलन त्या सर्वांना नारायणच्या होटलात नेऊन थोड्या पैशात खूप खाऊ घातले होत. आजच्या कार्यक्रमातला आपला वाटा खर्च केला होता. सिनेमाच्या मधल्या वेळीं अन्

तो सुटल्यावर लागणारा चहा—पानाचा खर्च मारुती करणार होता. त्या बद-
ल्यात सर्वांची तिकीट गजूल काढायची होती.

होटलबाहेर पडता—पडता देवकीला पाहून मारुतीला आठवण झाली. पण
तो नारायणराव शिंगराजीकडे पाहून म्हणाला,

“ काय नारायणराव, चालता काय सिनेमा पाहाले ? ”

“ आन होटल ? ”

“ मारा ताला ”

“ नाही रे, आज इक्कीचा दिवस आहे ..”

“ आहे ? आता कुठ दिवस आहे हो, नारायणराव ? ”

तो देवकीकडे बघत म्हणाला,

“ आता तर रात होत आली आहे बोला मग ? ”

“ तिकीट कोन काहाडनार आहे रे ? ”

“ मी-मी ”

“ माह्या एकट्याचच काहाडसीन ? ”

“ मग कोन येनार आहे अन्खीन ? ”

मारुती देवकीकडे बघत म्हणाला,

“ सागा ना ? ”

“ पोरगी नाही येईन ? ”

“ हो ओ, देवके ? ”

“ तो फिर ? ”

ती बहुधा हिदींत बोलत असे,

“ अब्बा, अकेले आयेगे क्या ? ”

“ त मग चालन तुही—”

“ तिकीट कौनसा निकालेगा ? ”

“ तू बोलेगी वही ”

“ मै निचे नही बैठेगा ”

ती म्हणाली,

“ मै कभी निचे नही बैठती . ”

“ तू कशी बसशीन—”

पण मारुती सावरला,

“ तो बैठना कहा भी — तेरेको कोन नहीं बोलता ? ”

“ वही बोलती. ”

सोलते बटाटे झाकझूक करीत ती म्हणाली,

“ और सिनेमा कौनचा चलते ? ”

“ अब, तेरेहि दिलसे लेने पडेगा बोल ? ”

“ पन तुन कोनता ठरवला ? ”

“ कारे भडजी ? ”

“ म म ”

कसाबसा गजू बोलला,

“ मोलकरीण ठरवला होता ना आपण ? ”

“ मी मराठी सिनेमा नाही पाहात ? ”

देवकी बेत सैल सोडत म्हणाली,

“ जाव तुम— ”

“ पन तुले कोनता आवडते ? ”

“ सागितल ना हिंदी मून— ”

“ मग जाऊ एक दिल सौ अपसानेले— ”

“ तो पायला आहे म्या— ”

“ आज और कल ? ”

“ थोई पायला आहे म्या— ”

“ सोलवा साल ? ”

“ थो तर जुना आहे— ”

पण काय वाटल कुणास माहीत ती पुढ म्हणाली,

“ पन म्या पायला नव्हता. जाऊ लेकाले थोच. ”

ती भराभर आवरासावर करू लागली. तसा कानाशीं लागून गजू मारुतीला विचारत होता,

“ का रे, याचा खर्च कोण करणार ? ”

“ तुझ्या भरवशावर आहो कायबे आम्ही ? ”

थोबाडात बसल्यासारखा गजू गप्प राहिला. पुन्हा अपमान होऊ नये

म्हणून सोबत्यासोबत मुकाट्यान चालत राहिला.

पण त्या रात्री त्याला पैशासाठी खिशात हातच घालावा लागला नाही. देवकीच्या नशेत गुग असलेल्या मारुतीनच सारा खर्च केला. थोड्या वेळापूर्वी मिळालेल्या रकमेतली बहुतेक सारी रक्कम तळव्यावरल्या धुळीसारखी उधळून लावली.

‘सोलवो साल’ सुरू झाल्यापासून सपेपर्यंत गुंग-सुन्न असलेला गजू ‘तो’ संपल्याच गोकूलकडून कळवळ गेल्यावर भानावर आला. गर्दीच्या लोटासोबत थिएटरबाहेर फेकला गेला.

देवकीला पोंचवायला म्हणून ठरवलेल्या दोन रिक्शात बाकीची सारी बसलीत.

बसन जाव की रिक्षान हे अजून निश्चित न झालेला गजू पार्याच चालत होता.

—

यात

क्लास बगैरे आटोपून साधारणतः आठ साडे-आठच्या सुमारास घरी येणाऱ्या गजूची आप्पा आज पाच वाजल्यापासून प्रतीक्षा करीत होते. यात ते इतके गढले होते की, त्यांना आपल्या लाकडासारख्या पायाच भान राहिल नव्हतं. त्याची उठाठेव करण्या-करवण्याच ते विसरले होते. वाड्याचा उबराठा वाजला की गजू आला असावास त्यांनी वारवार वाटवून घेतला होता. असे त्यांनी पाच-सहा तास घालवत आणले होते. नवानंतर मात्र त्याच्या आनदाला चिंतेची कीड लागून तो पोखरायला सुरुवात केली होती. पाय धड असते तर ते सुट्टास-छापखान्याकडेही जाऊन आले असते, इतके आता व्यथित, गजूसगरी सचित झाले होते.

साडे-अकरा-पावणे-बाराच्या दरम्यान गजू कसा का होईना, वाड्यात घुसला.

आप्पाना सिव्हील हॉस्पिटलमधून घरी आणून टाकल्यानंतरच्या चार-सहा दिवसानंतर गजू नि केशवची भेट नव्हती. भर उन्हाळ्यात लग्नसराईमुळ केशव आपल्या धंद्यात गुंतला होता. जेवायच भान न ठेवता इस गावका

तीस गाव अन् ह्या लग्नानंतर ते-असं केशवचं सतत सुरू होत. चार-सहा पाणी पडल्यावर तो अधून मधून घरात दिसायला लागला होता तरी आपण शाळा सोडली असल्याची लाजिरवाणी बातमी सांगण्याचा प्रसंग ओढवू नये म्हणून गजू त्याला टाळत आला होता. स्वतःच्या तळमळीमुळ केशवच्या अदाजाना स्फुरू देण गजूला कमीपणाच वाटत होत. केशवच्या धाकान तो रविवारीहि कामगार कल्याण केंद्रात दुपारचा वेळ घालवत असे. मिळतील तीं पुस्तक, नियतकालिक किंवा अभ्यासाची पुस्तक वाचत बसत असे हे सार करताना त्याच्यात आणखी एक विचार येत असे की आपण दहावी पास करूनच केशवला आश्चर्यचकित कराव. तोवर उगाच तोंड दाखवून त्याच्याकडून हिर-मोड करून घेत राहू नये. आपण लगडे झाल्यापासून गजूच्या घराला मुद्दाम तोंड दाखविण केशवन बंद केल होता. पैशाअडक्याच्या भयान तो धूर्त माणूस हे पार पाडू शकला होता त्याच्या थोड्याच दिवसान त्याच्या घरातल्या इतरांनीहि गजूच्या घराशीं भबोला असल्यासारखी वागणूक सुरू केली होती. ह्याची कल्पना येण्यापूर्वी बोलत त्या बाळ-सुधाशीं लीलादेखील तुसडेपणान बोलत असे. कळू लागल्यावर गजूला हे सार हवस वाटत होत. स्वतःतल्या ह्या भयान म्हणा वा कैफान म्हणा येता-जाता गजू त्या घराकडे बघण टाळत असे. दार ओलाडताना तो मोरीच्या पलीकडून चालत असे.

पण आताच्या विचारानी गजूला केशवच्या दाराशीं चालण भाग पाडल. तसा तो दारात येताच रेंगाळूहि लागला. यावेळीं कदिन्नात डायरी चाळणाऱ्या केशवन डोळे वासले. तेव्हा गजू आपल्याकडे येतो आहे, अशा पक्क्या समजान म्हणा वा त्याच्याशी नजरानजर झाल्यान म्हणा वा त्याच्याकडे कुणीहि नि कधीहि येऊन ठेपत असल्यान म्हणा-तो विचारता झाला,

“कोण आहे ?”

“मी, गजू—”

गजू थांबलाच. त्यामुळ केशवहि त्याच्याकरता वापरीत असे तो अवळपवळ सूर वापरीत म्हणाला,

“अरे व्वा ! बऱ्याच दिवसात दिसता आता कुठून येता आहात ?”

क्लासच नाव सागावस गजूला वाटल. पण वेळकाळान त्याला काबूत ठेवल. केशवन ये न म्हणताहि तो पायरी चढला. त्यामुळ केशवन त्याला आत घेतल.

पण विचारीत होता,

“ जेवण व्हायच असेल अजून, नाही ? ”

“ हो. ”

“ मग उशीर कशाला करता ? ”

“ जेवू-त्यात काय मोठस ! ”

आत घुसत गजू म्हणाला,

“ यदा सीझन कसा गेला तुमचा ? ”

“ नेहमींसारखाच. का ? ”

“ सहज. घरात कोण-कोण आहे ? ”

“ सारींच. का ? ”

“ झोपलीत वाटत ? ”

“ काहीं झोपली असतील. काहीं झोपत असतील .. ”

“ लीलाहि ? ”

“ हो. का ? ”

“ अभ्यास वगैरे नाही करीत ? ”

“ आताच आटोपला. ”

“ तेच म्हणतो . सहामाहींत ती, कलडली म्हणतात खर काय ? ”

“ हो. मी नव्हतोना घरी ! कार्टी अभ्यास नव्हती करीत. तुम्हाला कुणी सांगितल ? ”

“ सुधा म्हणत होती आमची. ”

तोच म्हणाला,

“ तिन अस करायला नको होत . नाही-नाहीं, माझ्या म्हणण्याचा अर्थ, तुम्हाला शिक्षणाची एवढी ओढ-एवढा अभिमान असताना तिन शिक्षणात मन घालायला नको काय ? ”

“ आता मी बघतोयू ती कशी अभ्यास करीत नाही ते मला वेळ आहे— ”

आपल्या बोलण्याचा सशय येऊ नये म्हणून केशवन प्रथम अस उत्तर दिल्यावर मग तो गजूला गळात घेऊ लागला,

“ मुलीनीं थोडथोड अभ्यासात दुर्लक्ष केल तर काहीं बिघडत नाही. जिच्यापाशीं रूप आहे, तिचं तर अजिबातच काहीं वाकडे होत नाही-याचा

अर्थ मी तिच्याकडे दुर्लक्षच करीन असा नाही बर

“ पण मुलाच मात्र शिक्षणावाचून चालत नाही. ज्याच्या पाठीशी अजिबात पैशाच बळ नाही, त्याला तर मुळीच चालायच नाही केवळ घरातल्या चार-चौघानी स्वतःच्या स्वार्थापायी हुशार ठरविलेल्या मुलाला कोणताहि बाप आपली मुलगी देणार नाही. मग तो मुलगा त्याच्या कितीहि सबधातला का असेना ! अहो, नातेवाईक देत नाहीत अशा मुलाना आपल्या मुली ..मग शेजारपाजान्याचा काय दोष त्यात ? ”

गजूला न्याहाळत तो म्हणाला,

“ बरोबर आहे ना ? ”

गजून मान हलवली. बोलला नाही. त्यामुळ तो पुरता जिरला असा समज वाटवीत केशवन शिक्षणाबद्दलचा आपला नेहमीचा महिमा सुरू ठेवला. तो ऐकवेना म्हणून असेल किवा आणखी कोणत्या कारणामुळ असेल, आता गजू म्हणाला,

“ खरोखरच काहो नानासाहेब, कमी शिकलेल्याचीं लग्न जमत नाहीत ? ”

“ सागतीं काय तर — ”

यावर केशव परत आपल नेहमीच बोलणार होता. पण गजूच्या रोखान त्याला परत गोंधळात पाडल,

“ पण तुम्ही हें आजच का विचारता ? ”

“ काहीं नाही अगदी सहज म्हणून ”

“ तेच तर म्हणतो — ”

तो आता खर असेल वा खोट असेल, म्हणाला,

“ तुमच तस अजून काहीं बिघडल नाही. नाईट क्लासमध्ये का होईना, शिक्षण चालू आहे. लग्नाच वयहि व्हायच आहे, आपल्या रिवाजाप्रमाण त्यामुळ तुम्हाला आजच चिता करायच कारण नाही . ”

आपल्या कोंडीला गजू दुसऱ्या दिशेन वाट करून देऊ लागला,

“ मी तर शिकतो आहेच, पण काहीं कारणानी मला तुमची मदत लागली तर कराल कीं नाही ? ”

गजूला वाटल यावर केशव नेहमीप्रमाण म्हणेल,

“ वा, वा ! का नाही ! अवश्य — ”

पण केशव विचारीत होता,

“कोणती हो ? ”

“माग तुम्ही करायला तयार होते ती ? ”

“माझ्या नाही लक्षान आल— ”

“ती नाही काय ? ”

तरीहि गजू म्हणाला,

“पुढ माग मला घर सोडण्याची पाळी आली तर तुम्ही नव्हते म्हणाले,
बाकीच मी पाहून घेईन म्हणून ? ”

“ती म्हणताय ? ”

“केशव विचारात पडला. खर तर त्याला गजूच हसू येत होत सोबतच
आपण हसलो तर सभाव्य स्वार्थ तडकेल हीहि त्याला भीति वाटली. मनात
असो, नसो—तो म्हणाला,

“मला वाटते, आता तुम्हाला तिची गरज पडणार नाही ”

‘का, कशावरून ? ’

“आता तुम्ही स्वतः चागले मिळवते झाले. चार माणस पोसू लागले.
तेव्हा तुम्ही मला मदतीबद्दल विचारण म्हणजे माझी थट्टाच नव्हे काय ? ”

अगात न धरवून आप्पानी आतून आवाज दिला,

“कोण, गजू का रे ? ”

“हो. का ? ”

“ये ना, आत— ”

“येतो, थांबा— ”

नंतर पूर्वापेक्षा हलक्या आवाजात गजू म्हणाला,

“थट्टा नाही करीत नानासाहेब मी तुमची. मला अद्याप स्वतःचा काही
एक भरवसा वाटत नाही ”

यावेळी केशव आढ्याकडे बघत होता तरी गजू बोलत होता,

“आता वावरतो त्या वातावरणाने माझे कधी काय होईल ते सांगवत नाही.
तुम्ही एकदा म्हटल होत तेच मला पटायला लागल आहे. माणसाला एकदा
पैसे मिळवण्याची सवय लागली म्हणजे ती सोडवत नाही. मिळालेला पैसा खर्च
होतो. वाटेल ते पौक लागतात. हे सार खर आहे नानासाहेब तुमच. म्हणून

मी मुद्दाम तुमच्याकडे आलो आहे आता मी दा. विळख्यातून लवकर बाहेर पडलो नाही—तर तो मला किती आवळत आणील ते सांगवत नाही . ”

त्याच्या घरातून परत आप्पा ओरडले,

“ येतोय ना रे गजू ? ”

“ हो, म्हटल ना एकदा ! ”

पुन्हा तो केशवला म्हणाला,

“ हो, आठवल तेव्हा म्हणतो—आता तुम्ही सांगितल होत त्याप्रमाणे वागल्याशिवाय गत्यतर नाही. म्हणून या बाबतीत तुमची पूर्वसारखीच तयारी आहे की नाही—ते बघायला मुद्दाम आलो आहे बोला नानासाहेब, मी आता काय करू ? ”

या तयारीशी प्रत्यक्षात गजू कुठवर येऊन ठेपला होता कुणास माहीत, पण केशवला क्षणभर वाटल की, गजू फार निकट येऊन ठेपला असावा. तो विचारात पडला. खरा तर पेचात सापडला. गजूला आता हे कितमत शक्य आहे, अशा अवस्थेत आपण त्याला मदत करण, फुसवण बर की वाईट, एवढे करूनहि त्याच्याविषयीच्या आपल्या पूर्वीच्या अपेक्षा यापुढे पूर्ण होऊ शकतील काय ? वगैरेचा निर्णय न घेवून म्हणा वा सबंधाअभावात गजू अन् त्याच्यात पूर्वीपेक्षा दूरत्वे निर्माण झाल्याने म्हणा—तरी पण गजूला सोडवेना म्हणून केशव म्हणाला,

“ पण आजच तुमच्यावर तशी पाळी आली नाही, अस मला वाटत—बरोबर आहे ना ? ”

“ तरी पण ती कधी येईल ते सांगता येत नाही ”

“ मग आल्यावर पाहू. ”

तो म्हणाला,

“ अजून अवकाश आहे जा आता. आप्पासाहेब बोलावताहेत कधीपासून मलाहि झोप आलीय ”

म्हणून गजू जागचा उठला. लोटून लावल्यासारखा आपल्या घरात घुसू लागला

—

आठ

देवकीसह सर्वासोत्रत ' सोलवॉ साल 'पाहताना धुमसू लागलेला गजू लीलाच्या दर्शनासाठी म्हणून केशवच्या घरात घुसला होता. केशवच्या कान उघाडणीन त्याच्या धुमसण्यात शिक्षणाविषयीच्या चिंतेची भर पडली होती अकारणच आपण शिक्षणापासून पारखे होत आहोत अस त्याला वाटल्यान, त्याबाबतचा आत्मविश्वास दासळू लागला होता. त्याला सावरण्यासाठी असेल, केशव नि आपल्यातल अंतर पाहण्यासाठी असेल अथवा लीला वा तिच्यासारखी दुसरी कोणतीहि हक्काची छोकरी मिळवायची झाल्यास तिला शिक्षणाशिवाय दुसर साधन नाही ही त्याच्यातल्या खऱ्याखुऱ्या शिक्षणविषयक जिद्दीन त्याच्यात पुन्हा करून दिलेली जाणीव तीव्र झाल्यान असेल, गजून केशवला चाचपून पाहिल होत. केशवच्या बोलण्यावरून तो असावा तितका जागेवर दिसत नव्हता या सर्वांमुळ गजूची वाढती जखम फुकरत जाण्याऐवजी ओरखडली गेली होती. केशवन जवळजवळ हाकलूनच लावल्यान आपल्या जखमेसह तो घरात आला होता. तशातच आप्पा म्हणत होते,

“ गजू, किती रे उशीर हा ? ”

“ बर, मग ? ”

“ तस नही रे. कुठ होतास इतका वेळ, म्हणून विचारतो ”

“ गावातच होतो. गेलों नव्हतो कुठ परगावला. ”

गजूचा हा अवतार आप्पाना अगदीच नवा नसला तरी पूर्वीच्या सर्व अवतारापेक्षा उग्र खास वाटला. तरी शक्य तितक्या गरजू आवाजात ते बोलले,

“ कुठ सिनेमाबिनेमाला गेला होता काय ? ”

“ हो. का ? ”

“ काही नाही ”

“ विचारा ना, का गेला होतास म्हणून ? ”

आप्पाना हे शक्य नव्हत. तरी गजूला राहावला नाही,

“ आम्हा कामगारांच्या जीवनात तेवढाच एक विरगुळा असतो आप्पासाहेब. आमच्या घरात रेडिओ नसतात. महाग तिकीट घेऊन नाटक पाहता येत नाहीत. कामगार कल्याण-केद्रात पगारी माणसाच्या देशसेवेवरील भाषणाखेरीज काही नसत. तेच ते. फार त वक्ते बदलतात. पुस्तक बघावीत तर तीं हि राष्ट्राच्या औद्योगिक विकासातील कामगारांच्या स्थानाचा महिमा गाणारी. म्हणा यला तिथ रेडिओ आहे, पण ‘ राम राम मडळी ’ किंवा ‘ कामगार सभा ’ याखेरीज काही ऐकायच्या कामाचा नाही. त्यापेक्षा सिनेमा बघण काय वाईट आहे ? थोड्या पैशात चार घटका करमणूक तरी होते त्यान ”

आता न राहवून—आप्पा म्हणाले,

“ एवढ्यातच तू स्वतःला कसलेला कामगार समजू लागला म्हणायचा ? ”

“ तितकहि माझ्या दैवात दिसत नाही आप्पासाहेब, तितकमुद्धा दैवात दिसत नाही. त्यालादेखील खूप पैसा लागतो. दूर कशाला, आजचीच गोष्ट. आमच्या प्रेसमधल्या मारुतीन आपली संपूर्ण हप्त्याची कमाई आज एका सिनेमात उडवून टाकली नशिबवान आहे विचारा ”

सात्वनार्थ बोलून गेल्यावर ‘ अमला ’ कसलेला कामगार होण्याची कल्पना गजूलाच बोचली ही जाण कदाचित् त्याला क्लासच्या आठवणीन करून दिली असेल तरी ताच्या स्फुर्त्याचा परिणाम त्यान ओकलाच,

“ त्याचं एक जाऊ द्या. माझ्यासारख्या आठवड्यातून एकदा सिनेमा

पाहतो म्हटल तर तेंहि तुम्हाला खटकत कुणाच्या पानठेल्याशी सिनेमाचीं
गार्गी ऐकत बसणंहि तुम्हाला लफोटपणाच वाटत ”

ह सार गजू कशापायी बोलतो, तेच आपणा समजेना म्हणून असेल वा
त्याच्यावर तो काही आरोप ठेवत असल्यान असेल ते आता सरळपणे म्हणाले,

‘ तुला काय म्हणायच ते साग. उगाच आडवळण कशासाठी घेतोस
एवढी ? ’

“ खर बोललो तर आवडेल तुम्हाला ? ”

“ हो—”

त्याना म्हणाव लागल,

“ बोल ना—”

“ सागा बर आपासाहेब—”

तो म्हणाला,

“ इतक्या दिवसापासून मी मिळवतो आहे. घर चालवतो आहे. पण तुम्ही
आजवर कधी मला म्त्वत.हून चार पैसे दिले आहेत ? ”

“ अरे, पण मी देगारा कोण ? करता-करविता तर तूच आहेस ना ? ”

“ म्हणायला. ”

तो उद्वेगान म्हणाला,

“ आहे ना, मी म्हणायला करता-करविता ”

“ नाही रे गजू, तस नाही—”

आपा म्हणाले,

“ तू मनात आणल तर हव तें करू शकतोस आजवर मी तुला पैशाबद्दल
अक्षरान विचारल आहे काय ? ”

“ म्हणूनच—”

तो उपरोधान तणतणत म्हणाला,

“ त्या दिवशी म्हणाले होते, बाबारे—काय करायच ते पाहून कर. त्या
लोकात आणि आपल्यात फरक आहे. ते एक जाऊ या—आहे, माझ्यात अन
त्या गावढळ कामगारात फरक निश्चित आहे. ”

आठवायला म्हणून थाबल्यावर तोच म्हणाला,

“ इतक्या दिवसातून मी कमावतो आहे, आपल सार घर चालवतो आहे.

पग तुम्ही माझ्या कपड्यालच्याकडे कधी लक्ष दिल आहे ? तुम्हाला माहीत आहे ना, प्रेसमधले बाकीचे सारे तरुण कामगार रेऑन सॉस्कीनचे कपडे वापरतात म्हणून ? आठवड्याला दोनदा धुलाई करतात म्हणून. माझी मात्र जेम-तेम एकदा धुलाई होते. तीहि घरीच. हातान. सोड्याच्या पाण्यात साऱ्याच्या कपड्याबरोबर कपडे उकळून. इस्तरी नाहीच. गादीखाली रात्रभर कपडे दाबून ठेवायचे आणि सोमवारी सकाळी चढवून प्रेसमध्ये जायच म्हटल आहे कधी तुम्ही लॅंड्रीत कपडे टाकण्याबद्दल आजवर ? ”

“ नाही म्हटल तेच बर झाल. अलीकडील लॅंड्रीवाले असे भिक्कारचोट कपडे धुवायला घेतील की नाही तेहि सांगता येत नाही— ”

हे बाबासाहेब दाटत असताना आप्पाना लागत नसे तितक लागत होत. ते कदाचित् नात्यातल्या फरकामुळ सुद्धा असेल; पण ते गप्प होते. लाचारीमुळं. गजूचहि काही सारच खोट नव्हत यामुळ. त्याच्यासाठी त्याच मन तुटत होत याहिमुळ.

इकडे आप्पा मुकाटयान ऐकत असल्यान गजूहि रितारिकामा होत आला होता. त्याच्या व्यथाचा पू वाहात आला होता. त्याचा आवाज अखटता-आवरता झाला होता पण त्याचा भार अद्याप पूर्ण ओसरला नव्हता कारण आप्पाना त्याला जेवण्याबद्दल सांगितल तेव्हा तो म्हणाला,

“ नको. ”

“ का ऽ रे ? ”

“ मला भूक नाही— ”

“ ओ ? का ? ”

“ सांगितलना एकदा ? नाही म्हणजे नाही. ”

आप्पानी पुन्हा मान तुकविली. क्षणभर त्याची बारीक-सारीक हालचाल न्याहाळत राहिले.

या दरम्यानच्या शाततेन त्याना परत गप्प राहण अशक्य केल. त्याना वाटणारी आनडाची घटना त्याला कशी वाटेल याचा विचार होण्यापूर्वी ते म्हणाले,

“ ह, गजू-एक सागू काय ? ”

“ आणखी काय, ते ? ”

आपानी परत विचार केला. न राहवून म्हणाले,

“ बाबासाहेबांच पत्र आल आहे . ”

“ शाम-प्रिंटिंग ब्यूरोचे ? ”

“ हो. ”

“ अस्स. ”

आपण पत्र हातीं पडल्यापासून लाडवत असलेल्या आनदाच असं स्वागत होईल याची आपणा कल्पना नव्हती. त्यामुळ त्यानी बळेच विषय चालूं ठेवला,

“ ब्रधतोस काय ? ”

“ दाखवा. ”

उशीखालच फुटक पाकीट आप्पानी हातीं ठेवेल म्हणून गजून त्यातला कागद काढला. काढला म्हणून वाचू लागला,

“ दिनांक ३-२-६४ रोजी घेतलेल्या आपल्या आठ तासांच्या ट्रायलमध्ये आमच्या फोरमनचें समाधान झाले नाही. तथापि मुलाखतीत आम्ही आमच्या वतीने जे प्रश्न आपणास विचारले व त्याची आपण जी उत्तर दिलीत त्यानुसार आपणात पुढे जाण्याची चुणुक असावी असा आमचा कयास झाला आहे. त्यामुळ आणि ब्यूरोच्या नव्या मॅनेज-मेन्टला तरुण माणसाची आवश्यकता असल्यामुळे आपणाला आपली प्रगति करण्याची संधि द्यावयाचें ब्यूरोने ठरविले आहे. तेव्हा आपण दिनांक १५-२-६४ रोजी कामावर रुजू होण्याचे करावें

“ आपली ही नियुक्ति सध्या चार महिन्यापुरती असून पुढे आपल्या वर्तणुकीने ब्यूरोचे समाधान झाल्यास आपणास कायम करण्यात येईल. नंतरच ब्यूरोकडून मिळत असलेल्या आणि वारवार बदलणाऱ्या सर्व सवलतीचा फायदा इतर कायम कामगारांप्रमाणे आपणास मिळेल

“ ब्यूरोच्या नियमांप्रमाणे आपलें मासिक वेतन रुपये पच्चाऐशी राहील यात महागाई-भत्त्याचा समावेश आहे, हें येथे मुद्दाम स्पष्ट करित आहोना.

“ तरी ब्यूरोने दिलेल्या तारखेस आपण कामावर हजर राहण्याचे करावें. आपणास कामावर राहणे शक्य नसल्यास अथवा काही कारणाने

ब्यूरोने दिलेली तारीख आपणास अडचणीची वाटत असल्यास तसे ब्यूरोला सात दिवसांच्या आत लेखी कळवावे—”

पत्राची घडी करताना बोलू शकला असता तर गजून्या तोंडून, “ धदा पहावा तर लेकाचा भडभुजाचा अन् मिजास मात्र बादशहाची दिसते ” असच बाहेर पडले असत.

पण आपासाठी असेल, तो एकदम बोलला नव्हता. घडी करता करता पत्र उलगडत होता वाचत नसला तरी बारकाईन न्याहाळत होता वारवार.

या दरम्यानच्या विचारान त्याला घेरत आणल क्षणापूर्वी केशवकडून मिळविलेल्या दिलाशाचा तकलादूपणा त्याला आठवू लागला. तो केशवला भेटल्यापासून त्याच्या घराबाहेर पडेपर्यंत केशव आपल्याशी कसाकसा वागला—बोलला तें आता बारकाईने आठवू लागला. ह्या आठवणीनी गजून मिळवलेला दिलासा धुवून काढला. शिवाय सनदशीर मार्गान जगणाऱ्यापैकीच गजू होता. वडिलभावडात राहून मिळवता—येणार शिक्षण त्याला अधिक प्रिय आणि हवस होत ते न मिळाल्यासच तो केशवसारख्या मतलब्यान सुचवलेला तकलदू आणि उपरा माग स्वीकारणार होता. जेव्हा केव्हा वह्यापुस्तकातून बाहेर फेकलो जातेशी भीति गजूल वाटत होती तेव्हा तेव्हाच भावावून तो अशी अपुरी धावपळ करीत होता.

फेरविचार झाल्यावर बाबासाहेबाच पत्र गजूल ताळ्यावर आणू शकल. लगेच ही नोकरी मिळवण्यान आपाच देवपणच कारणी लागत आहे, असहि त्या भाबड्या कच्च्या माणसाला वाटल. गजून्या चेहऱ्यावर आपाबद्दलची कृतज्ञता चमकू लागली. पण तिलाच कुठतरी क्षणापूर्वी आप्पाना आपण उगाच नाही नाही तें बोललो ह्या खतेचा काळवटपणा होता. ही सारी कोडी फोडण्यासाठी गजू म्हणाला,

“ कधी आल हें पत्र ? ”

आप्पानी सांगितलं.

“ पण त्यानीं इतका उशीर का केला ? ”

“ त्याच सार विचारपूर्वक चालत. ”

आप्पा खुशी लपवत म्हणाले,

“ तुला कामावर घ्याव कीं नाही, घेतल तर शेवटपर्यंत निभवता येईल काय—

वगैरेबाबतीत बाबासाहेबानी खूप विचार केला असावा. मग कुठ—”

झाल. एवढ्यानच गजू फिरला. संशयान तो म्हणाला,

“ का हो, आप्पासाहेब—तिथ तीन पाळ्या ह्या असतातच, नाही ? ”

“ ती ५ न पाळ्या—”

खोट तर बोलवत नाही—पण बोलाव तर लागत म्हणून आप्पा रेगाळत म्हणाले,

“ हे तर मी मागहि तुला सांगितल होत ”

“ तर मग माझ्या क्लासच कस ? ”

“ शिक्षणाबद्दल तुझ्या अंतःकरणात इतकीच तळमळ असेल तर तू या सर्वांतूनहि मार्ग काढू शकशील ”

याच्यासाठी गजून विचारल नव्हत. तो त्यांना सरळ त्याच्या शब्दाची आठवण देऊ लागला,

“ पण तुम्हीं माग सांगितलं होत ना की बाबासाहेब मला या बाबतीत काहीं सूट देऊ शकतील म्हणून ? ”

“ अ . हो ना—”

आता आप्पासाहेब पळ काढू लागले,

“ तीहि काहीं अजिबात अशक्य गोष्ट नाही. खर तर बाबासाहेबासारख मनुष्य मी अजून पाहिला नाही. फरक एवढाच की त्याच्या स्वभावाला दोन्ही बाजू आहेत ”

“ मला हे नको आहे आप्पासाहेब—”

म्हटल तर विनवत नि म्हटल तर गर्जत गजू बोलला,

“ तुम्हाला याबाबतीत निश्चित काहीं करता येण शक्य आहे काय ते सांगा मला ! ”

“ मला ? अं—हो हो—हो. न करायला काय हरकत आहे ? ”

“ तर मग कराल काय ? ”

“ हो—”

“ कधी ? ”

“ तू कामावर रुजू होणार असल्याच पत्र तर लिही . मग मीहि लिहितो ”

“ मला काय ! मी आता लिहितो—”

तरारा उठून गजून आपल्या वहीतिल एक पान टरकावले. आपणाना मजकूर सांगायला लावला. तो लिहू लागला. पत्र लिहून झाल्यावर वाचायच्या निमित्तान आपणी जवळ घेतले. वाचल्यावर मात्र आपल्या उशीवाली ठेवू लागले. तेव्हा गजू म्हणाला, “ आणि तुमच पत्र ? ”

“ मीहि आताच लिहाव म्हणतोस काय ? ”

“ मग कधी तर ? ”

“ याच अस आहे—” आपण म्हणाले,

“ याच पत्रासोबत माझहि पत्र पाठविण बर नाही. बाबासाहेब थोडे अहकारी आहेत. माझ पत्र ही त्यांना ‘ अट ’ वाटेल. त्याचा ते गैरफायदा घेतील. म्हणून म्हणतो—तू आवी कामावर रुजू हो. चार आठ दिवस काम कर. मग एकतर मी प्रेसमध्ये जाऊन बाबासाहेबाना भेटेन किंवा त्यांना पत्र लिहून देईन...मग तर झाल ना ? ”

तरीहि गजू मानीना तेव्हा त्यांनी परत बाबासाहेबाचा महिमा गाण सुरू केल त्याच्यातला ‘ ब्राम्हण ’ कसा गजूला सवलत देऊ शकेल ते अनेक कल्पित उदाहरणावरून पटवून देऊ लागले.

‘ मोठ्या ’ ब्राम्हणाबद्दल कोणत्याहि भाट-भिक्षुकी करणाऱ्या ब्राह्मणाला ‘ मोठा ’ आपल्याबद्दल आपुलकी ठेवतो या कल्पनेत वाटते त्या समाधानान असेल, पत्र लिहून त आपणाच्या स्वाधीन झाल्यान असेल वा काहीच मार्ग नसतो त्यावेळी. मनुष्य सारे प्रवाहावर सोपवितो—तस स्वतःच भविष्य प्रवाहाच्या स्वाधीन करून असेल, गजून आपणावर विश्वास टाकला इतका की स्वतःहि तो ते पत्र पोस्टात टाकायला तयार झाला. तेव्हा मात्र आपण म्हणाले,

“ तू कशाला घेतो त्रास ? मी घेईन बाळ. सुधाकडन टाकवून उद्या ”

“ आठवणीन ? ”

“ आठवणी ठेवण्याशिवाय दुसर कामच कोणत आहे मला ? ”

गजूला आडव करायला सांगितल्यावर ते कधी नव्हे त्या मोकळ्या आवाजात म्हणाले,

“ माझी हाक ऐकलीस रे ईश्वरा तू ! झाल. आता मी कधीहि तुझ्या हाकेला हजर होईन. ”

येथें जिद्ध संपते !

भाग पांचवा

एक

शाम प्रिटिंग ब्यूरोच्या टाईम कार्डावर गजू सही करीत होता काम झालेलं कार्ड टाईम कीपरच्या स्वाधीन करण्याशी अन् डॅनियल तिथ येण्याशी एकच गाठ पडली

डॅनियल तिथला ट्रेडलमन होता वयान गजूपेक्षा चार-पाच वर्षांनी मोठा असलेला. पण विचारान गजूएवढाच असलेला त्यामुळ त्याच्यात मैत्री वाढत होती. नाही म्हणायला डॅनियलच लग्न झाल्यान तो दोन बच्चांचा पपा होता. हे कारण त्याच्या चेहऱ्यावर पोक्तपण पसरवून गेल होत. आता आपल्यासाठी गजला खोलवत तो म्हणत होता,

“ आर यू गोईंग ? ”

“ हो. मग काय कराव तर ? ”

“ मी तर ऐकल की तुम्ही यावणार आरे म्हणून ? ”

“ थाबलो आतावर. आणखी किती थाबू ? ”

“ तो फिर आपके पपा आज भी नहीं आए मालुम होते ”

“ नही ना हो ”

गजू त्याच्यावरच सताप वाढवत म्हणाला,

“ बटुदा ते येणारच नाही इथ—”

“ पण त्यानी म्हटलं होत ना ? ”

“ नुसतं म्हणायला काय जात ! मी कामावर रुजू झाल्यापासून ते असं म्हणतात...”

तोवर सही घासून झालेल्या डॅनिअलन त्याच्या खाद्यावर हात ठेवला कुशीत दाबत त्याला दाराबाहेर काढताना म्हणाला,

“ चला, चहा घेऊ—”

“ लेकीन मुझे जाना है—”

“ कहाँ ? ”

“ क्लासला—”

“ ये तो मैं भूलहि गया था यार तरी काय हरकत आहे ! मिण्टोमे तो मार देगे एकेक कर . चलो ”

अन् त्यान परत गजूल कुशीत आवळल. त्यामुळ अन् चहा तर त्यालाहि हवा होता म्हणून तो चालू लागला. पण पुटपुटत होता,

“ लौकर गेल पाहिजे अलीकडे एक तर फारस जाण नाही होत ह्या पाळ्याच्या टाईमामुळ. महिन्यानले वीस-बावीस दिवस फुकट जातात त्यात आता परीक्षा जवळ आली आहे. अभ्यास पण खूप ब्हायचा आहे ”

हे नि अशासारख आटोपेपर्यंत त्याचा चहाहि पिऊन होत आला मग डॅनिअलन गजूला एकट सोडून सायकलवर टांग मारली. एकटा गजू क्लासच्या वाटेन चालू लागला. त्याचा क्लास फारशा अंतरावर नव्हता. सुहास-छाप-खान्यातच आपल्याला मॅट्रिकपर्यंत काम कराव लागेल, या अंदाजान त्यान तिथच कुठ तरी चालणारा क्लास स्वतःला जोडून घेतला होता त्याच सुदैव इतक की शाम प्रिंटिंग ब्यूरो पण त्या परिसरातच होता

चालता चालता त्याच लग्न नारायणरावाच्या होटलाशी गेल. खर तर बाहेरच कारण झकपक कपडे केलेला मारुती तिथ होता. त्याचे हात पंटीत होते. केस जास्त चमकत होते. तसे ते नेहमीपेक्षा नीट-नेटकेहि होते. नेहमी रविवारी साय-काळीं असे तसा एकूण आज मारुतीचा भाट दिसत होता.

मारुतीच्या बाजूला देवकी उभी होती. आता ती साडी नेसली होती. साडीचा असराव तिच्या हालचालीवर सारखा सळसळत होता. मधूनच ती कमरेत ब्लाऊझ खोचल्यासारख करीत होती. मधूनच पदर सावरत होती. कधी डोक्यावर तर कधी खाद्यावर घेऊन स्वतःशीच कसा दिसतो ते बघत होती. आपल्याकडे कुणी बघत काय हे मात्र ती सतत बघत होती. तिच्या ब्लाऊझचा अन् मारुतीच्या पॅन्टचा, तिच्या साडीचा अन् त्याच्या मनिल्याचा रंग सारखा होता.

मारुतीला, अजिबात न बदलेला गजू लावून ओळखू आला होता. पण नेमक्या नजरानजरीच्या-क्षणीं-मुद्दाम असेल वा सहज असेल त्यान सडक धावणाऱ्या रिखावर हाका सोडायला सुरुवात केल्या होत्या. त्याच्या हाका न ऐकून असेल-रिक्षा निघून गेली होती. मग सडकेन रिकामी रिक्षा नसल्यान म्हणा, गजू आणखी जवळ आल्यान म्हणा वा त्याच्या सबधात मारुतीच्या डोक्यात काहीं घुसल्यान म्हणा, त्यान म्हटल,

“ काय भडजी, कोनीकडे ? ”

“ क्लासला— ”

देवकीच्या नट्यापट्याकडे पाहात गजू म्हणाला,

“ आणि तू रे ? ”

“ क्लास चालूच आहे अजून ? ”

“ मग काय तर ? ”

“ नेहमीं तर दिसत नसत— ”

“ कोण मी की तू रे ? ”

“ समज. आता तू मोठा मानूस झाला आहे ! ”

देवकीला डोळा घालत मारुती म्हणाला,

“ मग कशी तुलें आम्हा गरीबाची आठवन राहीन, क्यो ओ देवकी ? ”

“ सही तो बात है— ”

शाम प्रिंटिंग ब्यूरोतल्या नोकरीत इतर कामगाराना वाटतो-तो मोठेपणा गजूला कधीच वाटला नव्हता. पण आता देवकीकडे पाहून गजूला तो पत्करला. तिच्याकडे पाहातच म्हणाला, “ वेळच नसतो रे मला अलीकडे... ”

“ मून तर मनतो, तू आता मोठा मानूस झाला आहे मून. अच्छा, जान दे.

मार उस बातपे गोली ! दोस्तानेके खातीर एक काम करता क्या ? ”

“ कोणत ? ”

तोवर मारुतीच्या डोक्यात दोन काम निघाली पहिल्यादा गजूल कोणत सागाव हे ठरण्याच्या आत तो म्हणाला,

“ अपने लिए खोली देख एखादी ”

गजू बोलण्यापूर्वीच मान हिंसडत नि होटलात बघून घेत देवकी म्हणाली,

“ चल रे, ऐशा भलत्या बाता मत कर किसीके भी सामने ! नहीं तो मैं आऊंगी नहीं भला तेरे साथ ! कह देती हूँ ! ”

“ याच्यात कायची भलती बात आहे, लेऊ ? उद्या जर बुढ्यान मले घराबाहीर काहाडल तर मले राहासाठी घर नाही लागणार काय मनाव घोल ना ? ”

“ मेरोऊ मत पूछ रे ! ”

“ राह्यल — ”

तो आता गजूल म्हणाला, “ का रे भडजी, खर बोलतो का नाही ? ”

हे ठरवण गजूल कठीण होत

मारुतीच म्हणाला, “ मग, भेटन काय घर ? ”

“ पाहीन. ”

“ खरीच ? ”

“ अ ”

“ देख भला, मैं तेरे भरोसेपर रहूंगा ! ”

“ एकदम ? ”

आता गजू सावध झाला, “ एकदम भरवशावर नको राहू. आजकालच्या काळात घर मिळण तितकस सोप नाही ! ”

“ फिर आई ना ओही बान ? ”

म्हटल तर गजू नि म्हटल तर देवकीकडे बघत मारुती म्हणाला,

“ दोस्तान्याच्या बाबतींत मारुत्याच्या तखदीरात हेच बेईमानी लेहलेली आहे. साले मारुत्या, तेरे लिए दुनियामे अभी दोस्त पैदाही हुआ नाही ! तू फिजुलही अलतेभलतेको गला लगाता ! ”

“ तस नाही रे मारुती — ”

नसलेल्याहि मैत्रीवरला अविश्वास सहन न होऊन गजू कळवळला,

“आजकालच्या काळात घर मिळण किती कठीण आहे, हे तुला काय माहीत नाही ? शिवाय माझ्यावर घर शोधण्याची अजून कधी पाळी आली नाही तेव्हा त्याबाबतीत मी तुला नक्की कस सांगू शकेन ? तूच सांग वर ? ”

“नाही. मी तुलेच मून मनत नाही माध्यवाल तखदीरच तस आहे दोस्ता-न्याच्या बाबतीत. ज्या भडव्याले मी दुगनाची पॅन्ट सोडून देत होतो आन सिनेमा-होटलात नेत होतो, थोच साला आता बेईमान झाला आहे-मग तुही तर गोष्टच अलग ! तुहा-माहा दोस्तानाच कमी होता मना— ”

“अरे हो ! ”

आठवण होऊन आता गजू म्हणाला, “गोकूल नाही दिसत रे ? ”

“नाम मत निकाल सालेका ! ”

अन् तो पचकन् थुकला.

मीत भीत गजू म्हणत होता, “का, काय झाल रे ? ”

“हम उस मादरचोदकी औलादसे बात नहीं करते ! ”

“अरे, पण झाल काय ? ”

“कुछ नहीं रे ! जल्हू है साला ! ”

तोच म्हणाला, “ऐसा मेरेकू पहलें मालूम होता तो सालेकू पास खडा नहीं करता था ! मैं ही हू की सालेकू काम सिखाया ! नाही तर जात होता दुधाच्या चव्या घालण्यात लेकाचा अखला जलम ”

“ओ देख रे, खाली रिश्का आ रही ! ”

“ओ रिश्कावाला ! ”

“प्रायवेट है ! ”

“आज रिश्का भेटते का नहीं साली ? ”

“कुठ जातो पण ? ”

“पूछ देवकीको ! ”

“देख भला ! ”

नाकावरली माशी उडवताना कराव तस नाक उडवत देवकी म्हणाली,

“फिर तुने ओही रगबाजी शुरू कीई ! ऐसेसे मैं चल दूगी ! ”

“अह्ह ! तेरे नखरेमे गरम मस्साला तो ! ”

मारुती दात रगडत म्हणाला, “अब कहा जाती है मेरीं जान !”

अन् तो तिच्याकडे खालपासून वरवर तिलाच कळेल अशा नजरेन पाहूं लागला यावर मात्र ती तिथन हलली नाही की फणकारली नाही. त्याच आव्हान स्वीकारणारे तिचे डोळे लपकन् खाली लोमकळले. हें पाहता पाहता आपल्याला रिक्षा लवकर मिळावी अस मारुतीला वाटून गेल; पण देवकी-सारखी रिक्षा काहीं त्याच्या ताब्यात नव्हती.

त्यामुळ गजूल सागावयाच्या दुसऱ्या कामावर त्याच लक्ष गेल,

“अपने लिए जमा ना रे तुम्हारे प्रेसभे नोकरीका. बोल जमाता क्या ?”

“पण तिथल माझ्या हातीं काय आहे ?”

गजू आठवून म्हणाला,

“सुहास छापखान्यात चालू आहे ना तुझी नोकरी ?”

“आता ये मी सोडनार आहे ”

“का रे ?”

“ये साला बाबूरावका बच्चा वखतपे पैसे नही देता ना ? आनखी—”

“तरी तर तू तिथ पुष्कळ दिवसापासून टिकून आहे रे !”

“होतो. पन आता नाहीं निमत आपल हस्याच्या हस्याला पैसे मिळाल्या-सिवा पयलेची गोष्ट अलग होती आता खर्च वाहाडला आहे. त्याच्यात थो परदेशाचा बच्चा तिथ शकमारी करत असते ”

“कोण गोकूल ?”

“नाहीं तर काय भडवा. चुगल्या खाते साला माझ्यावाल्या बाबूरावपाशी ! छापखान्यातल काहीं सामायन दिसल नाहीं तर माझ्यावर आळ घेतात भडवीचे. जसा मी एकटाच तिथ काम करतो ! बाकीचे मोठे साव लागून गेले आहे . !”

तशात त्यापैकी देवकीन एक रिक्षा थांबवली. प्रथम तिला आत लोटल्यावर, जवळ जवळ तिच्या अगावर बसताना मारुती गजूल म्हणाला,

“तो फिर, करेगा ना मेरा काम ?”

गजूची मान हलते न हलते तर त्याची रिक्षा जोशानिशी धावत सुटली.

दोन

डास, डेकूण, चिता आणि अपचन वगैरेनी आप्पाची झोप नाहीशी केली होती. झोपेच्या अभावान त्याच्यात उष्णता वाढवली होती नि तिन त्याच जेवण उडविल होत. त्यामुळ आणि मुलावा भार कमी करण्याच्या हेतुमुळहि ते एकदाच जेवत. तेहि दोनदा जेवत असताना एका साजेस जेवत त्याच्या एकचतुर्थांश अन्न खात. याचा परिणाम त्याच्या शरीरावर उमटला होता. वर्षानुवर्ष खाटेशी झुजणाऱ्यासारखं त्याच शरीर झाल होत. आता न्याना नुसत पडून राहणदेखील जिवावर येत होत. पण टेकून नि बसूनहि राहण जमेना म्हणून ते आडवे होत होते. दहा मिनिटानी कूस बदलावी लागत होती. दहा मिनिट ते उपडे पडून बघत असत अकराव्या मिनिटाला त्याना उताण राहवत नसे. अशी चाळीस - पन्नास मिनिट गेल्यावर ते उठून बसत असत. अशा चाळीस-पन्नास मिनिटानंतर परत झोपत - पडत असत. गेल्या काहीं महिन्यातला हाच त्याचा मुख्य कार्यक्रम होऊन बसला होता. बाळ - मुधावर आरडा - ओरड करण्या-पुताच काय तो त्याच्या कार्यक्रमात बदल होत होता.

सिधी डॉक्टर काकानी अजून त्याच्याकडे देखभालीला येत होता. गजूचा भार कमी करायला म्हणून आप्पानी त्याची ट्रीटमेंट कधीच बंद केली होती. ती होतस वाटताना तो म्हणाला होता,

“ आपने ट्रीटमेंट जारी रखी तो बिलकूल पहले जैसे हो सकते है. अगर आपकी हेल्थ अच्छी हुई तो मैं मेरे एक फ्रेंडसे आपके आखोका ईलाज करवाके आपकी यह भी तकलीफ हमेशाके लिए दूर करवा दुगा । मेरेपर आप भ्रवसा करो — ”

झाल्यावर म्हणाला होता,

“ कोई हर्ज नहीं. तोभी मैं आपके यहाँ आया करूगा. मैं पैसो केलिए दबा देता नहीं. इन्सानीयतके लिए आपकी ट्रीटमेंट जारी रखूगा । आगे चलकर आपको आराम हुआ तो मुझे कुछ देना, वरना कौडीभी नहीं देना . ”

कृतशतेच हे ओझ आप्पातल्या माणुसकीला पेलेंना ते त्यांना शक्य ते डॉ. काकानीला हत्याच्या हप्त्याला देत राहिले पण पुढे हा पैसा अनाढ्याई चालल्याच त्यांना कळायला लागल तेव्हा त्यांनी कमी कमी करीत आणून बंद केला. तरीहि काकानी त्याच्याकडे येतच होता वाड्याबाहेर स्कूटरेट लावून स्वतःच्या घरासारखा साडसूड आप्पाच्या घरात घुसत होता. आप्पाची देखभाल करीत होता. ‘ अशा ’ पेशटला परबडेल ते औषधहि देत होता. निघून जात होता. त्याच्या ह्या लगटीचा अर्थ आप्पाना अजून लागत नव्हता. सुधा लहान होती. घरात दुसरी कुणी बाई नव्हती — तरीहि तो येत होता. तो येत होता, तरीहि वाड्यात काहीं बोबा उठत नव्हत्या. म्हणून तर आप्पाना त्याच्या औदार्याचा अधिकाधिक सशय येत होता

डॉ काकानीच्या दृष्टीन गोष्ट वेगळी होती. एखाद्या चाळीत शिरलेली मोलकरीण जशी त्या चाळीतल्या इतर घरची काम मिळण्याची आशा ठेवते — तीच गोष्ट डॉक्टर काकानीची होती. वाड्यातली दुसरी एखादी खाट त्याच्या तावडीत सापडली असती नर कदाचित् त्यान लगोलग आप्पावरच्या इन्सानीयतला गोळी घातली असती

सरावान असेल किवा अनुभवान असेल अलीअलीकडे आप्पा डॉक्टराशी एखाद्या डॉक्टरासारखे बोल् लागले होते. आता डॉक्टर काकानीला जवळ पाहून म्हणाले,

“ आपल्यापाशी झोपेच स्ट्रॉग औषध नाही काय ? ”

“ इसका मतलब आपको कलभी निद्र नहीं लगी ? ”

“ कालच काय — गेल्या अडीच तीन महिन्यापासून मी आपल्याला हेच सांगतो आहे.. ”

“ ओ तो होगया बोल ना ! ”

स्वतःवरच अविश्वास असलेला तो डॉक्टर म्हणाला,

“ लेकिन आपने ओ दवा ली थी न ? ”

“ अहो, घेतली म्हणजे काय ? ”

आपल्या चेहऱ्यावरला गोघळ डॉक्टरच्या चेहऱ्यावर उमटतो काय ते बघत आप्पा म्हणाले,

“ विचारा ना गजूला आमच्या ! ”

अशावर गजू घरी असता तरी त्या डॉक्टरन त्यानाच जे म्हटल अमत तेच आताहि म्हटल,

“ बिल्कूल नीद्र नहीं लगी ? ”

“ आता काय सागाव बुवा ”

ते म्हणाले,

“ मी आपणाशी खोट बोलैन काय ? ”

“ वैसी बात नहीं देशकरसाव — ”

तो म्हणाला,

“ मैने कल दी थी वह दवा निंदके बारेमे बहोतही मशहूर है कल आपको दी थी उससे एग्रादे मरीजने थोडीभी जादा ली तो वह हमेशाके लिए निद्र ले सकता है . आप जैसे कमजोर आदमीको तो उतनीही काफी थी ”

“ मलाहि तर तेंच म्हणायच आहे, डॉक्टरसाहेब ! ”

“ अच्छा तो कोई हर्ज नहीं. वही दवा आज मै थोडी जादा मिजवा देता हू ! आप लडकेको भेज देना दवाके पैसे लेकर ! ”

डॉक्टर काकानीची खूप किकस मारल्यावर कशीबशी सुरु होणारी स्कूटरेत भकाभका धूर सोडत निघून गेल्यावर थोड्या वेळान आलेल्या बाळला आप्पानी प्रथम काम सांगितल होत ते डॉक्टर काकानीकडे जायच. तिकडे गेलेला बाळ अजून यायचा होता.

आप्पा एकटेच खाटेवर बसले होते आता त्याच्या पायाला अगडबड बॅडेज नव्हत त्यांना घरातल्या घरात चालता फिरताहि येत होत. तरी ते अलीकडे बसत तसे नुसते खाटेवर बसून होते. सबयीप्रमाण त्याचा दुखरा पाय ताणलेला होता. सबयीप्रमाणच त्यावर त्यानी दोन्ही हात ठेवले होते. जणू पायावरल्या सकटाला त्याचे हात तोड देण्यास तयार होते. त्याची धूसर बुबुळ आतल्या-आत लुकलुकत होती. आधळ्यासारखी डोळ्याच्या या कोपऱ्यातून त्या कोपऱ्यात चाचपडत होती ती कदाचित् आप्पाच्या विचारानहि तशी चल - चलीत राहात असावीत.

अशात विस्तवासारखा गरम असलेला गजू घरात शिरला. मारायला धावावा तसा आप्पाच्या खाटेशी आला. थाबला. म्हणाला,

“ का हो, आज येणार होते ना तुम्ही ? ”

“ अ हो. येणार होतो — ”

“ मग ? ”

पण तोच म्हणाला,

“ आज काय रिश्ता नाही मिळाली ? ”

“ अ . तसं — ”

“ मग, बाळ नसेल आला वेळेवर शाळेतून ? ”

“ . . ”

“ की जीव घाबरत होता ? ”

“ .. ”

“ सागा ना ? सागा ना यातलच काही तरी एखाद कारण ? नाही तर नव सागा काही. ”

“ तस नाही रे गजू ! ”

“ काय तस नाही — आणि अस आहे करीत असता आप्पासाहेब ? तुम्हाला तिथ तोंड दाखवायचं नसेल तर तुम्ही मला तस चक्क का सागत नाही ? उगाच भरवशावर कशाला ठेवता मला ? उगीच माझी तिथ फजिती होते. सारे लोक मला विचारतात की, आप्पा येणार होते — त्याचं काय झाल म्हणून — ”

“ पण तूं सागतोसच कशाला त्याना— ”

“ सागतो—म्हणजे काही खोट बोलत नसतो— ”

स्वतःला आवरत गजू म्हणाला,

“तुम्हींच नसता काय सागत मला ? म्हणून मी त्यांना सागतों त्यामुळं ते मला विचारताना . सागा, काय सागत जाऊ त्यांना ? आणि अस किती दिवस फसवत राहू ? ”

‘फसवत’ या शब्दाचा अर्थ आप्पांना—निदान गजून वापरला त्या अर्थी तरी लागला नाही कारण ते फसवत असले तर गजूला आणि स्वतःलाच फसवत होते.

शाम प्रिटिंग ब्यूरोमध्ये गजू नोकरी करायला तयार झाला तो त्याला एकाच कोणत्या तरी पाळीची सवलत मिळवून देतो अस आप्पांनी म्हटलं होतं म्हणून नोकरीवर रुजू होण्याचं पत्र लिहायला त्यानं घेतलं होतं तेहि आप्पा लागोलग त्याच्यासाठी सवलत मागणार पत्र लिहिणार होते म्हणून. पण त्याचं पत्र ताब्यात घेतल्यावर त्यांनी आपलं पत्र लिहिलं नव्हतं. त्याच्याच पत्रासोबत त्याच पत्र पाठविणं बरं नाही हे त्यांनी गजूला सांगितलं होतं. ते पटल्यावर त्यांनी या बाबतीत पत्रापेक्षा प्रत्यक्ष भेटल्यानच काम होईल असं त्याला पटवून दिलं होतं, तो कामावर जाऊ लागला होता. तरी आप्पा शाम प्रिटिंग ब्यूरोत जात नव्हते. सुरुवातीला ‘गरम खाऊ नये’ असं सांगून काही दिवस टकलले होते. पण क्लॉस बुडत असल्यान गजू जसजसा गरम होत होता तसतसे आप्पा ब्यूरोत जायचं ठरवत होते त्याला सागत होते. शात करीत होते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र आतावर गेले नव्हते हे ना ते निमित्त सांगून काळ काढत आले होते. त्यामुळ आपण स्वतः नि गजूला फसवत असल्याच त्यांना पटत असलं तरी इतरांना फसवण्याचा अर्थ लागत नव्हता. पण तो विचारण्याच त्याच्यात धाडसहि नव्हतं

गजू आपला भडकत होता,

“त्यापेक्षा अस का नाही सागत—”

तो गच्चकन थाबला

आप्पांनी आता त्याच्याकडे बुबुळ गरगरवली. तरी तो बोलेना तेव्हा म्हणाले,

“काय, बोल ना ? ”

“हो, हो. बोलत नाही तर—”

परत तो थाबला. थाबला, थाबला नि एकदम म्हणाला,
“ त्यापेक्षा अस का नाही सागत की माझी तिथं काहींएक पत नाही
म्हणून ..”

आपानी मानच खाली घातली.

गजू आवाज चढवत होता,

“ बोला ना ? आहे काहीं उत्तर ? ”

आपानी मान हलवली.

“ तर मग मला तस आधीं का नाही सागितल ? ”

आता आपानी कपाळ खाजवण्याच्या निमित्तान डोळे पुमले हे गजूच्या
नजरेतून सुटल नाही. असहि असल तरी तो आता क्षणिक सतापान असेल वा
सहवासाच्या परिणामान असेल पूर्वीचा गजू नव्हता. पण माणून मात्र होताच,

“ तस असत, तर मी स्वतःहून माझ काय ते करवून घेतल असत. मी कुणाला
भीत नाही की कुणाच्या भरवशावर नाही वेळ पडली तिथ लाथ मारून
पाणी काढण्याची धमक आहे माझ्या अगात पण तुम्ही मला उगीच फमवत
आणल इतके दिवस ! कलासला फीची फी फुऋत जात आहे आणि अभ्यासचा
अभ्यास नाही होत.. हे केवळ तुमच्या भरवशावर राहून होत आहे. माझ्या-
वर तुम्ही सार सोपवले असत तर मी कधीच बाबासाहेबाना भेटलो असतो.
चागुलणान त्यानी ऐकल नसत तर त्याच दिवशी नोकरीवर लाथ मारून बाहेर
पडलो असतो. अगात धमक आहे तेव्हा कुणीहि नोकरीवर ठेवले असत.
नसत तर कॉन्ट्रॅक्टन काम केली असती पण तुम्ही मला हे सार आधींच
सांगून टाकायला हव होत ”

ओसरत आल्यावर गजूला आपाची कीव आली. इतकी की त्याच्या
दुबळेपणावर सतापण्याचाहि त्याला कमीपणा वाटू लागला. त्यामुळ शेवटलं
म्हणून म्हणाला,

“ मग, घेऊ ना मी स्वतःच बोलून बाबासाहेबाशी ? ”

“ .. ”

“ आप्पासाहेब ! ”

“ बोलतो म्हणतो ? ”

“ मग काय तर ? किती दिवस वाट पाहू आणखी ? इकडे वार्षिक परीक्षा

जवळ येताहेत ”

“चला, जेवण करू आपण ”

“जेवण होत राहिल. माझ काय ? ”

“सागतो ना, तेहि सागतो, थाब जरा ”

तशात बाळ तिय आला. खिशातल फुटक पाकीट आप्पाजवळ दिल आप्पानी जरा हावरटपणानच ते घेतल. त्यात एक लहानशी लावट पुडी होती. आप्पानी ती उकलली. आतल औषध बोटानी चिवडून पाहताना म्हणाले,

“एवढच रे ? ”

“हो. डॉक्टर म्हणाले, पुरे होत—”

“काय पुरे होत म्हणा शाहण्या—”

“काय आहे हो ? ”

“काही नाही. शौचाच औषध आहे ”

आप्पानी पुडी परत बाधली. फुटक्या पाकिटात टाकली. त्या पाकिटावर डॉ. काकानीचा संपूर्ण पत्ता लिहिला होता. पण त्याकडे लक्ष घालू देण्याची आप्पानी कुणालाच संधि दिली नाही. पाकीट बाजूच्या ट्रेकेवर व्यबस्थितपणे ठेवून दिल. मग खाटेखाली पाय सोडताना म्हणाले,

“हं, चला गजाननराव जेवायला ! ”

—

तनि

ब्यूरोच्या कार्यालयात पगार-वाटपाच काम सुरू होत. पोतनीस क्रमाकाप्रमाण पट्टेवाल्याकडून कामगाराना निरोप पाठवीत होता. पगाराच्या प्रतीक्षेत बसलेल्या कामगाराच्या धोळक्यात पट्टेवाला येत होता. नाव घेऊन ओरडत होता. कामगाराला पोतनीसाकडे नेत होता.

कामगाराच्या ह्याच धोळक्यात गजू आणि डॅनिअल बसले होते. एका बाकावर. कधी तरी पासून कसली तरी गभीर फुसफुस करीत. आता गजू डॅनियलला विचारीत होता,

“ फिर, तुम्हारी क्या राय है ? ”

“ आपण तर पहिलेच सांगितल- ”

डॅनिअल शुष्कशा आवाजात म्हणाला,

“ जे काय करायच, ते माणसान विचारपूर्वक करायला हव- ”

“ ते झाल हो ! पण विचार तरी किनी दिवस करायचा ? इथ लागल्यापासूनच मी सतत विचार करतो आहे. म्हणून इतके दिवस लोटलेत ”

गजूचा आवाज कातावल्यागत होऊ लागला,

“अहो, मी म्हणतो—मी ज्याच्यासाठी ही नोकरी पत्करली ते साधल नाही तर मग मला तिचा उपयोगच काय ? जुन्या नोकरीत वेळेवर पैसे मिळत नव्हते म्हणून क्लास बंद पडेल की काय अस वाटत होत आता की भरण होत—पण क्लासमध्ये जाण होत नाही एकूण आगीतून निघून फुपाट्यातच घुसल्यासारख नाही काय हे ? अस असेल तर या नोकरीचा मला फायदा कोणता ? सागा ना तुम्हीच ? ”

आपल्या कोंडमान्याला सर्वस्वी डॅनिअलच जबाबदार आहे अशा अर्थी त्याच्यावर गजून डोळे रोखले याच डॅनिअलला हसू आल संसार रेटण्याच मुख्य साधन म्हणून तो नोकरीकडे बघत होता. सर्वाप्रमाण. गजू तिच्याकडे इतक्या झुल्लक हेतून बघत असेल—अशी गजूच्या तळमळीची त्याला कल्पना नसल्यान, अपेक्षा नव्हती. गजू आपला आग्रह सोडावयास तयार नसल्याच पाहून पण इथल्या नोकरीच्या महत्त्वामुळ अखडत्या सुरात तो म्हणाला,

“असच आहे, तर तुम्ही तुमच बघा बुवा ! मी काय बोलणार ? ”

आता मात्र गजूला आपल्या नोकरीतला दुवा तडकत असल्यासारख वाटल. असहाय्य, एकट पडत असल्याच्या जाणिवेन म्हणा वा घराच्या चिंतेन म्हणा त्याच्यातल तिच महत्त्व वाढल, पण क्षणातच त्याच्या जिद्दीन बोलवल,

“तुम्हाला काय वाटते, बाबासाहेब अजिवात नकार देतील ? ”

“अ—”

खर तर बाबासाहेबाना त्याच्या तरुण सेक्रेटरीनहि ओळखल नव्हत ती सधि मिळण्याइतपत ते कुणालाच जवळ करीत नव्हते. तेव्हा डॅनिअलसारख्या ट्रेडलमनवर हा प्रश्न म्हणजे एक कोड होता. तो म्हणालाच,

“आपण काय सागाव बुवा ! ”

हे गजूला सोसवल नाही. आप्पाकडून त्यान बाबासाहेबाचा जो चागुलपणा ऐकला होता तो पॉलीश करून डॅनिअलपुढ पसरवला. तो ऐकून डॅनिअल म्हणाला,

“असच असेल तर विचारा जाऊन प्रत्यक्ष ! ”

“मीहि तेच म्हणतो—”

“लेकीन जरा सभालके, ह—”

येथे जिद्द संपते । २५७

“ साभाळून म्हणजे काय ? ”

यावेळीं गजूचा उत्साह इतका वाढला होता की बाबासाहेबापाशी त्याच वाकड होण्यासारखे काही असू शकते यावर तो विश्वास ठेवायला तयार नव्हता,

“ जास्तीत जास्त ते काय करतील असं वाटत तुम्हाला ? फार तर नोकरी-वरूनच काढून टाकतील ना ? वाघ नाही—तर एकदम गिळून टाकतील ! कुणी लाट—गव्हरनरहि नाही तर गोळी घालून शूट करतील एकदम ”

गजूचा आवाज डॅनिअलला आजूबाजूला बघायला भाग पाडत होता तो खाली आणण्यासाठी डॅनिअल पुटपुटला,

“ तुमची इतकीच तयारी असेल तर मग एवढा विचार तरी कशाला करायचा ? उठाव, सरळ क्वाटर्मेन्टमध्ये जाव आणि विचाराव स्पष्ट स्पष्ट ”

“ तेच ठरवू आहे आता मी बस, एक घाव आणि दोन तुकडे ! इस पार या उस पार ! बाप दाखवा नाही तर श्राद्ध करा ! ”

गजूचा आवेश पाहून, त्याच्या कणवेन न राहवून डॅनिअल म्हणाला,

“ लेकीन समालके भला . ”

“ नाही तर काय करतील ? ”

तोच उत्तरलाहि,

“ नोकरीवरून काढतील, एवढच ना ? लाथ मारीन तिथ पाणी काढण्याची धमक आहे माझ्यात ! ”

इथ डॅनिअलच्या तोंडात आलं होतं, “ असच होतं तर मग क्लास बुडवून इतके दिवस कसे काढले मुकाय्यान ? ”

पण गजूला भडकवण त्याला अव्यवहार्य वाटलं तो गप्प राहिला.

अशातच चपराशान गजूचं नाव पुकारलं. गजू पोतनीसच्या टेबलकडे निघून गेला. पोतनीस—प्रकरण मिटवल्यावर आवेशानिशीच क्वाटर्मेन्टशी आला. तसा त्याचा आवेश स्टुलावरल्या देवरावन थोपवून धरला त्याच्यापूढ कोर स्लीपबुक धरलं. त्यावर नाव, हुद्दा, खात व मजला वगैरे लिहून घेतलं. मग त्याला बाजूस थांबायला सांगितलं.

गजू देवरावसारखाच क्वाटर्मेन्टच्या वडेली उभा होता. त्याला तस अर्धा—पाऊण तास तसच तिष्ठत राहावं लागलं. मग आतली बंदी माणस अच्छा—

अच्छा करू लागली. आवाजावरून देवराव जागचा उठला. दार ओढून धरल. मडळी बाहेर पडत होती. सोबत कपार्टमेन्टच्या दारापर्यंत तरी बाबासाहेब येतील अस गजला वाटल. कारण बाबूराव गुप्ते साध्या पत्रिकेच्या गिन्हाईकामागं सडकेपर्यंत पोंचवायला जात असत. तेव्हा बाबासाहेबानी त्याच्यासारखा पोषाख करणाऱ्या नि कोऱ्या गाड्यानी तिथ येणाऱ्या गिन्हाईकामाग कपार्टमेन्टपर्यंत जाण गजूल आवश्यक वाटल होत. पण बाबासाहेब खुर्चीतून उठलेहि नव्हते. कसेबसे 'अच्छा-अच्छा' काय ते करीत होते.

पाहुणे गेल्यावर आतून परतलेल्या देवरावन मुक्या माणसाला करावी तशी गजूल आत जाण्याची खूण केली. जाव की न जावस ठरवत गजू आत गेला.

गजू आतला प्रकार बघत होता. तो तर त्यान यापूर्वीहि पाहिला होता. पण त्यावेळची त्याची मनःस्थिति वेगळी असल्यान जी टापटीप आणि जो व्यवस्थितपणा त्याच्या लक्षात आला नव्हता तो आता अगदी वेगळ्या तऱ्हेन त्याच्या नजरेत भरत होता. स्वतःच्या विचारांला विसरून गजू बाबूरावाच्या टेबलाशी बाबासाहेबाच्या टेबलाची तुलना करीत होता. बाबूरावाच्या टेबलवर नेहमी धुळीचा विरळ थर असे. कधी गॅली तर कधी पेजेसच्या फुफाची भेडोळी हवी तशी टेबलभर पडलेली असत. टेबलरकमध्ये तर ती इतकी खुपसलेली असत की तो दिसेनासा होत असे. बाबासाहेबाच्या टेबलवर न्यूजप्रिंटचा कोराहि तुकडा दिसत नव्हता. त्याना कधी काळी लिहाव लागेल म्हणून जे पॅड दिसत होत, तेहि जपानी आर्टपेपरच होत. तीन रंगात छापलेल. टेबलवर त्याच्या आकाराची काळसर रंगाची जाड जपानी काच होती. तिच्या मधोमध अजूनदेखील ताज्या टवटवीत दिसणाऱ्या फुलाचा गुच्छ होता त्याचा किंव आणखी कुठून तरी येणारा सुगंध कपार्टमेन्टभर पसरला होता. रूमभर गालीचा पसरला होता. टेबलभोंवतीं लोखंडी खुर्च्यांची रांग होती. रूममधल्या जवळ जवळ सर्वच वस्तूचा रंगहि एकच होता.

याच वातावरणाला साजेशा बाबासाहेबाच्या व्यक्तित्वामुळहि असेल गजूचा उरला सुरला आवेश छाटला गेला होता. रूममध्ये तो शिरलाच होता म्हणून बाबासाहेबाच्या सवालांना खालच्या मानेन उत्तर देण्याचा हिऱ्या करू लागला,

“मला आपल्याला एक विनंति करायची होती.”

“कोणती ?”

“ मी नाईट-क्लासमध्ये शिकत असतो — ”

“ बर, मग ? ”

“ माझी मॅट्रिक व्हायची खूप इच्छा आहे — ”

“ आल लक्षात. पुढे ? ”

“ पुढे — ”

बोलाव की न बोलाव या विचारात तो म्हणाला,

“ आपल्या प्रेसमध्ये तीन पाळ्या असतात — ”

“ पण तुला काय म्हणायचे आहे ? ”

“ मला, मला आपणाला एक विनंती करायची आहे — ”

बाबासाहेब मध्येच अडवतीलशा धाकान तो एकदम बोलू लागला,

“ की मला कोणत्या तरी एका पाळीला काम द्याव — ”

“ म्हणजे काय होईल ? ”

“ म्हणजे मला नियमितपणे क्लासला हजर राहता येईल आपण नेहमी-करिताहि मला रात्रीची पाळी दिल्यास तर मी करीन. दिवसा कोणत्या तरी शाळेत जात जाईन दिवसपाळी असली तरी माझी तयारी आहे ”

“ म्हणजे, हे तुझ जुनचे रडगाव्हाण म्हणायचे ? ”

“ नाही हो, शहा ! ”

शहाला हे आठवत नव्हत पण ती म्हणाली,

“ दुसरे काय तर — ”

म्हणून गजालीहि मान हलवावी लागली,

नि म्हणूनच बाबासाहेबांनी त्याला विचारल,

“ ही अडचण तू नोकरीचा अर्ज करताना का नाही मांडली ? ”

गजू बोलला नाही

“ निदान मुलाखतीला आला तेव्हा तरी सांगितल होत ? ”

“ त्यावेळी मला आठवण नव्हती — ”

“ रॉग. तुम्हाला आठवत का हो शहा, की मी त्याच्या शिक्षणाबद्दल काय ठरवल आहे ते विचारल होत म्हणून ? ”

“ हो — ”

खर तर शहालाहि आताच आठवल,

“ त्यावर हे म्हणाले होते की मी शिक्षण सोडीत आहे म्हणून — ”

“ का रे खर आहे ना ? ”

गजू वरमल्यासारखा झाला.

“ इथ हे नाही चालायच बर का ? तू धडधडीत खोट बोलतो आहेस. आमच्या मते ही चोरी आहे जो गब्दाची चोरी करू शकतो तो पुढमाग वस्तूचीहि करण्यास मागपुढ पाहणार नाही.

“ जाऊ दे घाबरू नकोस. या वेळीं ह्या गुन्द्याबद्दल ब्यूरो तुला काही करणार नाही. ”

आता राहिला तुझ्या तक्रारीचा प्रश्न त्याबद्दल ब्यूरोच्या वतीन मलाच तुला जाब विचारायला हवा कारण कामगारान आपली कोणतीहि तक्रार त्याच्या खात्यामार्फत करायला हवी असा ब्यूरोचा नियम आहे. आहे ना ? मग तू डायरेक्ट माझ्याकडे का आलास ? कोण आहे तुमच्या डिपार्टमेंटचा फोरमन ? ”

“ श्रीधरपत दिवाणजी — ”

“ तर तुझी लेखी तक्रार प्रथम त्याच्याकडे जायला हवी होती. ते तू केले नाहीस. हा तुझा दुसरा गुन्हा तुझ्या ह्या वर्तणुकीन तू ब्यूरोजवळ स्वतःबद्दल आपुलकीच ठेवली नाही. तेव्हा तू ब्यूरोकडून कोणतीहि सवलत मिळविण्यास पात्र नाही, अस ब्यूरोच्या वतीन मी ठरवीत आहे. तू जाऊ शकतोस — ”

“ पण एवढे वर्षे तरी पूर्ण करायची माझी खूप इच्छा आहे बाबासाहेब ! ”

आता बाबासाहेब चिडले,

“ आणि आम्ही परवानगी नाही दिली तर ? ”

यावर मात्र, मागल्या जबाबदारीमुळ असेल नाहीतर बाबासाहेबाच्या धमकीदार डोळ्यामुळ असेल गजूच तोड बंद पडल. तसे आपल्या अपुन्या कामाला लागताना बाबासाहेब म्हणाले,

“ यू मस्ट गो ! ”

तरी गजू हलेना तेव्हा शहाला वाटल गजूला हे समजल नसाव. ती म्हणाली,

“ तुम्हाला जायला सांगतात, साहेब ! ”

तरीहि काही सेकंद गजू हलला नाही.

चारे

कगार्टमेन्टबाहेर पडल्यावर गजला सताप आवरेनासा झाला होता. सवलत न मिळण्याच्या कारणापेक्षा बाबासाहेबाची वागणूकच त्याला अधिक भडकवून गेली होती अशा वेळी, त्याच्यासारख्या वाढत्या रक्तात संचारावा तो अविचाराचा भस्मासूर त्याच्यात संचारला होता युनियनच्या ऑफिसबाहेर तरुण कामगार तावात येऊन मालकाबद्दल बोलत ते गजू आता म्वतःशी बडबडूँ लागला होता.

अर्ध्या वाटेत येईपर्यंत तो सतत बेफाम होत राहिला होता मग केशव जोशीच्या आठवणीन त्याला थोड आवरल. तस पहिल्याला भडकवलहि पण अति सतापलेला मनुष्य होतो तसा तो वरवरून शात झाला. तावानिशी वाड्यात घुसला. एकदम केशवच्या दारात डोक घालून म्हणाला,

“अहो, नानासाहेब ! ”

तिसऱ्या हाकेवर लीला दारात आली,

“नानासाहेब घरीं नाहीं—”

“ कुठ गेले ? ”

“ माहीत नाही. ”

“ आत विचार बर ! ”

तोच आतून आवाज आला,

“ त्यान सांगितल नाही रे गजू ! तो सागून नसतो जात सहसा. का, काय काम होतं ? ”

“ काम नानासाहेबाशीच होत काकु ! कधी येतील ते ? ”

“ काय सागाव ! आतापर्यंत तर यायला हवा होता . ”

“ गावातच आहे ना पण ? ”

“ हो. असेल तर गावातच. नाही ग, लीला ? ”

“ मला नाही माहीत— ”

“ तर आल्यावर मला सागाल काय ? ”

“ हो तू घरीच आहेस ना ? ”

“ अगदी घरीच. वाटल्यास कायमच समजा ”

तिथच थंबकून त्यान वाड्याबाहेर बघत म्हटल,

“ पण ते रात्री कधीहि आले, तरी मला सागायला विसरू नका काकु— ”

“ एवढे रे काय काम होत ? ”

“ काम जाऊ द्या. त्यानाच सागेन बर, मी घरीच आहे. जातो— ”

घरात घुसताच तो चपलासह आपापच्या खाटेवर टेकला टेकला कशाचा, चांगला दुगणावर आदळलाच. त्याचसरशी बोललाहि,

“ सागून ठेवतो आपासाहेब, काय वाटेल ते झाल तरी चालेल—पण आपण त्या नोकरीचा राजिनामा देणार ! ”

नि तो आपाकडे न पाहता छातीवर फुकर घालू लागला. यात कटाळल तेव्हा कधी आढ्याकडे घर कधी कशात्रिकडे पाहून-न पाहू लागला.

दरम्यान डोळ्यात प्राण आणणारे आपा त्याच्याकडे बघत होते. खून करायला निघणाऱ्याकडे किंवा तो आटोपून आलेल्याकडे बघावेत तशा भय अन् अचव्यान तो तर त्याच्याकडे बघायला तयार नव्हताच पण त्याची मान हलली की तो आपल्याकडे बघणार अशा समजुतीन ते झटकन् मान वळवत होते. हें सोसवेना तेव्हा त्याचा श्वास नेहमीसारखा जलद सुरू झाला.

थड-लाव उसासे आत-बाहेर होऊ लागले. त्यासरशी एकदा त्याच्या तोंडून निघाल
होत,

“ ईश्वरा, तूच आहेस ! ”

दुसऱ्यादा म्हणाले होते,

“ नारायणा, किती अंत पाहतोस रे ! ”

तिसऱ्यादा काहीं तरी ते बोलणार होते पण गजून त्यांना श्वासासहच अडवले,

“ आता तुम्हाला काय झाले ? ”

“ मला नसलं, तरी माझ्यामुळ ”

“ पण मी तुम्हाला म्हणतोय काय ? ”

“ मी तरी तुला कुठ काय म्हणतोय ? ”

“ तर मग हे काय आहे ? ”

“ कुठ काय ? मी आपला स्वतःलाच म्हणतो आहे ”

“ तें का ? ”

यावर गप्प राहण्याची हिंमत नव्हती, म्हणून आप्पा बोलले. आजारात
आपण कसकसे कष्टी होत आहोत तें सांगितलं. छातीवर फुकर मारीत नि
आढ्याकडे बघत गजून ते ऐकू लागला. खर तर सताप झटकारण्याची आप्पाकडून
सवि मिळते की काय ते शोधू लागला. बरंचस बोलून होईस्तोवर गज बोलला
नाहीं तेव्हा आप्पांनी हिंमत करून पाहिली,

“ का, काहीं झालं आहे काय आज ? ”

“ काय होणार ? ”

“ तरी पण ? ”

“ दैव माझ. आणखी काय असणार त्यात ? ”

आणि त्याचा आवाज चढत गेला,

“ आप्पासाहेब, मी तुम्हाला चक्क सांगतो, आपल्याकडून त्या फॅसिस्टची
नोकरी होत नाही. ”

“ कोण रे ? ”

मुद्दाम की सहज कुणास माहीत, आप्पांनी विचारलं,

“ कोणता फॅसिस्ट ? ”

“ तो—तो, साला बाबासाहेब फडके ! ”

भयभीत नजरेन आप्पा आजबाजूला पाहू लागले.

“मी नोटीस द्यायच ठरविल आहे.”

“ओ ? ”

“हो. मी राजिनामा द्यायच नक्की केल आहे.”

“पण दिला नाही ना अद्याप ? ”

“त्याला काय लागत ? उद्या सकाळी देणार आहे.”

“नशीब—”

म्हणत आप्पांनी मनातल्या मनात ईश्वराला हात जोडले मग म्हणाले,

“हे मला आधी सागतोस, तेवढच माझ नशीब. मला तू सावध केलस—”

“म्हणजे ? तुम्हाला न सागता मी आजवर काय केल आहे ? ”

गजू परत मडकू लागला. कारण एरव्हीचे आप्पा मुकाय्यान त्याचे वार झेलून सतापाला वाट देत असत आताहि ते नेहमीचे राहून वागले असते तर कदाचित् उद्याला तो भावनावश प्राणी करणार होता तो अविचार त्यान केलाहि नसता पण आता आप्पाहि नेहमीचे कुठ होते म्हणा. ते कोणत्या तरी तद्गीत असल्यासारखे दिसत होते. गजू बोलत होता,

“सागा ना, तुम्हाला न सागता मी काय केल आहे आजवर, तर हें करणार होतो ? ”

“अ तस काही केल नाही म्हणा—”

“मग ? ”

“अ मला म्हणतोस ? ”

“मग, आहे कोण दुसर इथ ? ”

“नाही. इथ एका ईश्वराशिवाय दुसर कोण असणार म्हणा—”

“मी तुमच्याशी बोलतोय आप्पासाहेब ! ईश्वराशी नाही. एवढ जीवन घालवल तुम्ही, पण अजून धड बोलताहि नाही येत तुम्हाला—”

करकचून ब्रेक्स दाबले असताना वाहन थांबेल तसा गजू थांबला. कारण त्यावेळी आप्पांचे धुसर डोळे चमकत असल्याच त्याच्या लक्षात आल. यान त्याच त्यालाच वाईट वाटायला लागल. त्याचा परिणाम एवढाच झाला की त्यान बोलण बंद केल.

एरव्ही त्याच्याच्यान अस काही झाल असत तर कदाचित् तो आप्पापाशी

घुटमळत राहिला असता. आपल्या चुकीवर दिलगिरी व्यक्त करण्याच त्याच्या-पाशी हेच साधन असे. आज मात्र त्यान ते वापरल नाही. फार तर मुकाट राहिला.

नेहमी त्याचा मुकाटपणा आपणाना सोसवत नसे. वेळ प्रसंगी त्याचे वार सोसा-यलाहि ते तयार होऊन त्याला बोलक करण्याचा प्रयत्न करीत असत. भडाभडा बोलल्यान माणसाच दुःख कमी होऊन तो मोकळा होतो, असा त्याचा अनुभव होता. पण आज प्रयत्नानहि ते तो राबवत नव्हते. त्याची जेवण मुकाट्यान होत होती. ताटातल सपल की वाढल जात होत. वाढल गेल की सपल जात होत नको त्याला हातान अडवल जात होत. आटोपल की एकेकजण न्हाणीत जात होता. कुणी कुणाला आग्रह करीत नव्हत. कुणी कुणाला काय-कस झाल ते विचारीत नव्हत. जेवणी आटोपल्यावर घुसत घुसत आपण आपल्या खाटेवर आले. कुणाच्याहि मदतीवाचून वर चढले

तोड कोरडवत गज केशवकडे डोकावला होता. केशव यायचा होता. तोवर काय करावशा विचारात गजून पुस्तक काढली. केशवकडे कान ठेवून पुस्तकात पाहू लागला. दार बाजल्यावर परत केशवकडे डोकावून पाहिल तो आला होता पण त्याचा चेहरा पाहून असेल गजून त्याला जेवण करून ध्यायला सांगितल. स्वतः पुस्तकात पाहू लागला पण आता त्याच्याच्यान पाहण देखील जमेना तेव्हा त्याचा पसारा आवरला घरातच आत-बाहेर करू लागला. येता-जाता त्याची नजर आपणावर जायची. ते उताणे चित पडले होते पापण्याच्या सालपटाखेरीज त्याच काहीं हलत नव्हत त्याच अस पडण गजूल पूर्वी आवडेना. पण आता स्वतःला आवरायला तो म्हणे,

“ मला काय करायच आता त्याच पडेना कसेहि ”

केशवन ठेकरसह मारलेल्या हाकेपर्यंत गजून हे चालल हाकेसरशी महत्वाच्या निकालाची तार स्वीकारण्यासारखा तो केशवच्या घरात जाऊन घुसला. त्याच्या ह्या भरतीच, अशाहि अतस्थेत आपणाना नवल वाटल. नजर पुरेपर्यंत नि ती सपल्यावर कान लाववून ते गजूनकडे पाहात-ऐकत राहिले केशवच दार बंद झाल तेव्हा मात्र त्याच्याच्यान राहावेना.

जोशीबुवाकडे भविष्य बघायला आलेल्या सकटग्रस्त माणसासारखा गजू केशवपुढ बसला होता. आय्. सी. एस्. मुलाच्या बापासारखा केशव भितीला

टेकून बसला होता. वधुपित्यापुढ बोलवा तशा रुबावात गजूशी बोलत होता. गजू शक्य तितक्या लाचार अन् दबक्या आवाजात बोलत होता. वारवार आपल्या दारावर कान घालत होता. अशा तऱ्हेन पधरा-वीस मिनिटात त्यान आपल सार गाऱ्हाण केशवपुढं माडल. मुद्द्याचं बोलायला वातावरण तयार केल. सार ऐकल्यावर म्हणण्यापेक्षा, गजूचा उद्देश लक्षात आल्यावर केशव मुद्दाम म्हणाला,

“तर यावर आता मीं काय कराव अस तुमच म्हणण आहे ?”

ह्या पवित्र्यान आतावरच सार फुकट जात की कायसा गजूला हादराच बसला. पण ते जाऊ नये म्हणून तो बोलला,

“माग, तुम्हीं नव्हत सागितल काय नानासाहेब-की तशी गरज पडल्यावर माझ्याकडे या म्हणून ?”

“अ, हो. पण माझ्याकडे तस नुसत येऊन काय उपयोग आहे ! बाकीची तयारी नको ?”

“सर्व तयारी करून आलो आहे.”

“मला तर काहीच दिसत नाही !”

“तुम्ही सागा ना, काय-काय तयारी हवी आहे ? मी घर सोडायला तयार आहे. नोकरीचा राजीनामा म्हणाल तर आता लिहितो . तसा तर तो मीं कधीचाच लिहिला असता-पण म्हटल, नानासाहेबाचा सल्ला घेतल्याशिवाय लिहिण बर नाही-म्हणून आतावर थाबलो होतो ! बोला, आता लिहू ?”

“खरोखर इतकी तयारी आहे तुमची ?”

गजूच्या डोळ्यात खोलवर बघत केशव म्हणाला,

“सर्व गोष्टींचा अगदी पूर्ण विचार केला आहे ना ?”

“अगदी पूर्ण-तुमचाच तवढा सल्ला हवा आहे ”

“आप्पाच, बाळ-सुधाच कस होईल वगैरे बाबी लक्षात घेतल्यात ?”

“त्याचं, त्याच दैव जाणे. मी काहीं सर्वांना पोसण्याचा हवाला घेतला नाहीं घेतलाहि असता पण माझ्या मार्गांत ते अडमडले नसते तर... पण आज माझी खात्री झाली आहे. जो-तो आपापल्या दैवानच खात असतो. मग मी कशाला वाहात बसू त्याची काळजी आणि माझ्या आयुष्याच मातेर करीत बसू ? तुम्हीच नव्हता म्हणालात काय माग ?”

“ हळू, हळू. हळू बोला ! ”

केशव म्हणाला,

“ कुणी ऐकल तर ते मलाच म्हणतील की गजूला पदवण मुरू केल म्हणून ! ”

“ आता गजू काहीं शेण खाणारा मुलगा नाही म्हणा. बाकीच्यांना जसा आपला स्वार्थ कळतो तसा त्यालाहि कळायला लागलाय— ”

“ मीहि तेच म्हणतोय. पण या जगात कुणाच बर करण बर नसत— म्हणून म्हणतो— ”

“ जाऊ द्या ”

आपण इतका वेळ इथ काय करीत आहोत याची आप्पाना शका येईल म्हणून तो म्हणाला,

“ तर तुम्ही मला काय मदत करू शकाउ या बाबतीत ? ”

“ सर्वच कबूल केल ते सार करीन मी तुमच्यासाठी. त्याची तुम्ही अजिबात काळजी करू नका. आपला शब्द म्हणजे शब्द असतो हे तर तुम्हालाहि माहीत आहेच— ”

“ नोकरी मिळेपर्यंत माझी कुठ तरी राहण्याची व्यवस्था कराळ ? ”

“ अवश्य. जागेला काय कमी आहे हो— ”

“ आणि— ”

गजू भीत मीत म्हणाला,

“ तोवर खर्चायला पैसे ? ”

“ अहो, ते आलच ओघान — ”

“ हे मी एवढ्यासाठी विचारतोय — सव्या परीक्षा आली आहे जवळ — तेव्हा मध्येच या बाबीची चिंता नको म्हणून — ”

“ ते साऽर आल माझ्या लक्षात . अहो, मनात आणल तर चोवीस तासाच्या आत मी तुम्हाला नोकरीहि लावून देऊ शकतो ! आघळ्या-पागळ्यांना मुली मिळवून देण्यापेक्षाहि हे काम कठीण वाटत की काय तुम्हाला ? ”

“ तर मग लिहू मी राजिनामा ? ”

“ खुद्दशाल ! ”

तरीहि गजू म्हणाला,

“ बघा बर ? ”

“ माझ्यावर तुमचा विश्वास — ”

“ त्याशिवाय काय ! ”

म्हणत गजून सदऱ्याच्या खिशातून कागद काढायशीं नि त्याच्या व्हराड्यात आप्पाचा खोकला उसळायशीं एकच गाठ पडली. भांबावून त्यान केशवकडे पाहिल. त्याच नजरेन केशवहि त्याच्याकडे बघत होता. या दरम्यान व्हराड्यातला खोकला धिम्मेधिम्मे आत चालला होता. तो दूर जात असल्यामुळ कमी कमी वाटत होता पण खर तर तो वाढत होता. छातीवर हात आवळून खोकणाऱ्या-सारखा आप्पाचा आवाज येत होता. तो थाबेचना. तरीहि पेन सावरून गज म्हणाला,

“ काय लिहू ? ”

“ लिहा — ”

“ श्री रा रा व्यवस्थापक, शाम प्रिटिंग ब्यूरो यास - सा. न. वि. वि.—”

पण आप्पाच्या खोकण्यान केशवची तट्टी अडवली तो म्हणाला,

“ आप्पा खूपच खोकताहेत हो । ”

“ मरू द्या. काय कराव लागत आता आपल्याला त्याच्याशी ? ”

“ ह, सागा. पुढ काय लिहू ? ”

“ पुढ . कुठवर आल ? ”

गजून वाचून दाखवला. पण केशवच्या कानी आप्पाच्या खोकण्याखेरीज काही येत नव्हत. तेव्हा तो म्हणाला,

‘ गजाभाऊ, आप्पाकडे जाऊन बघायला हव. हें खोकण काही साध वाटत नाही बुवा । ’

“ मरू द्या ना हो । ”

“ ते झाल हो मरणार असेलच तर तुमच्या गेल्यान वाचायचे नाहीत. पण उगाच आपल्यावर बोल नको लोकाचा की हे इथंच बसले असताना ”

हे केशवच सागण होत, म्हणून गजूला ऐकण भाग वाटला. उठताना तो म्हणाला,

“ मग हा राजिनामा ? ”

“ होईल मग. उद्याहि लिहिला तरी काही हरकत नाही. आता तर रवाना करताच येत नाही — ”

हे गजूच्या आता लक्षात आल. त्यान लेखनाच साधन तिथच कुठतरी दडपून ठेवले 'आपणा जास्तच काहीं झाल तर बोलावयला या' हा केशवचा हुकूम झेलून गजू घरीं आला.

पाहतो तर आप्पाचा खोकला कमी झाला होता. ते खाटेखाली पाय सोडून बसले होते. नुकत्याच खोकण्यान त्याचा चेहरा अंधारातहि जाणवण्याइतका तांबडला - लाल झाला होता. ते पूर्वीसारखेच कुठ तरी बघत होते. गजूकडे बघत नव्हते. यामुळ गजू खूपच चिडला होता. त्याच्या बोलण्याच निमित्त साधून तो चिडेल मोकळ करणार होता. कदाचित् त्याचमुळ असेल, आप्पा बोलत नव्हते.

आढळ - आपट करून गजून अथरुण टाकले. पाघरुणाच्या फटीतून तो आप्पाकडे एकटक पाहात राहिला. तसाच त्याचा डोळा लागला - पण आप्पा श्वास घेण्याइतकेहि हलले नाहीत.

तो घोरु लागला तेव्हा मात्र आप्पाची मान हलली. त्यानी प्रथम पाहिल - ते गजूच्या अथरुणाकडे. मग हाक मारली,

“गजानन !”

“अरे, माझ्या गजानना !”

बस, नतर अंगात काहींतरी सचारल्यासारखे ते आपल्या कामाला लागले. बाळच्या दमरातून कागद आणि गजूच्या खिशातून पेन काढला.

—

पांच

त्या घरात एरव्हीं सर्वात उशिरा गज्ज उठत असे. पण आज तो, आपल्या वेळेपेक्षा उशीर करूनहि अगदी सर्वात पहिला ठरला. पाहतो तर सारी दार – खिडक्या, अगदी मध्यरात्री असाव्यात तशा बंद होत्या. कोडलेल्या अंधारात दिवालगिरी आपल काम बजावत होती. सुधा नि बाळ आपापल्या अथरुणावर लोळत पडली होती.

दूर कशाला, आप्पासुद्धा खाटेवरच होते.

एरव्हीं त्या घरात सकाळीं पांच पासून आप्पाच्या हाका घुमू लागत असत. त्याची इच्छा नसून गजूची झोपमोड होत असे. तरी ते भीत – दबकतच सुधा-बाळवर ओरडत असत. हल्ले लागल्यापासून पोराना खलाखला हलवून, दात-ओठ रगडून जाग करीत असत. चळफळत सतापत तीं पोर कामाच्या लागत असत. बाळ अथरुण काढत असे. अलीकडे अंगण झाडण्याची लाज वाटते, म्हणून त्यान घर झाडण्याच काम आपल्याकडे घेतलं होतं मग तो नळावर खेपा घालीत असे. सुधा भाडीं – कुडी घासत असे. चूल पोतेरत असे. वेळ असला तर ती नाहीं-तर बाळ चुलीवर चहा ठेवत असे. ती वेणीफणी करीत असे. आप्पाची उदररेख

त्याना भाडू देत नसे. चहा उकळल्यावर ते गजूल उठवत असत. गजूच्या हातात चहा ठेवून सुधा शाळेच्या वाटेन लागत असे.

अजून अथरुणात असलेल्या गजूल अबकारी अधिकाऱ्याच्या घरातल्या सिलोनन वेळेची जाणीव दिली. एव्हाना गजू ब्यूरोत असयाला हवा होता तो चिडला,

“काय साली घरातली माणस हीं ! ज्याच्या माथ्यावर जगायच त्याला वेळेवर उठवूनदेखील देत नाहीत ! अशान नोकरी सुटली म्हणजे, मला खातील काय ? ”

हे तो म्हटल तर बाळ नि म्हटल तर आप्पाकडे बघून बोलत होता कुणीच हलेना, तसा ओरडला,

“बाळ ! ”

“ये, बाळटल्या ! ”

त्यानच परत आप्पाच्या अथरुणावर बघत म्हटल,

“ये, सुवटले ! मेलीस कीं काय काटें ? ”

ही आरडाओरड बाळला चाळवू लागली होती.

पण तोवर गजूल रात्रीचा प्रकार आठवला. त्यान त्याला एकदम ताजं केल अगावरल्या पाघरुणासह त्यान नोकरीची काळजी झटकून टाकली. जागचा उठताना सर्वांना उद्देशून म्हणाला,

“झोपा आता असेच ”

म्हाणीत त्याला केशवची आठवण झाली. तो बिळाबाहेर पडू नये म्हणून गजून तोंडावरून नुसता हात फिरवला. कशाबशा गुरळ्या पिचकारत तो माग फिरला सैपकाघरातला बाळ म्हणत होता, “किती वाजले रे दादा ? ”

“दहा ! ”

गजू म्हणाला, “झोपा ना, का ? ”

“अरे, बापरे ! ”

“झोपा, झोपा मस्तपैकी ! ”

“आजपासून सकाळची शाळा आहे रे ! ”

“बघतोय, किती दिवस चालतेय तर — ”

“तोवर गजू व्हराड्यात आला होता. मग केशवच्या. केशव तिथ नव्हता.

तो स्वयंपाक - घरात चहा ढवळत होता गजला त्यान तिथच बोलावून घेतल.
पाट माडून बसता बसता गजूल कालच्या साधनाची भाठवण झाली तीं
ध्यायला तो कोनाड्यात आला. परतला तेव्हा केशव विचारीत होता,

“ह काय ठरवल आहे ?”

“कशाबद्दल ?”

“रात्रीच्या निर्णयाबद्दल, आणखी कशाबद्दल ?”

“त्याबद्दल आता आणखी काय ठरवायच आहे ?”

लगोलग गजूल केशवचाच सशय आला. तो म्हणाला,

“तुमच नक्की आहे ना ?”

“अहो, हे काय विचारण झाल ? तुम्हाला सांगितल ना, आपला शब्द
म्हणजे शब्द !

“मी तुम्हाला अशासाठी विचारल—रात्रीत तुमचा विचार बदलला
की काय ?”

“कारण ?”

“कारण तस काही नाही. पण भावनाप्रधान माणूस आवेश ओसरल्यावर
बदलत असतो—म्हणून म्हणतो !”

“मी हा निर्णय विचारपूर्वक घेतला आहे नानासाहेब याच्यात आता कधी,
बदल व्हायचा नाही ! समजते ?”

“तेच म्हणतो !”

कसल्या तरी विचारात अडखळत तो म्हणाला,

“ह, आधी चहा घ्या—”

गजू चहा घेऊ लागला. केशव म्हणत होता,

“काल आपासाहेब काही म्हणाले होते काय ?”

“नाही. आणि म्हटल असत तरी ऐकणार कोण होत ? उलट, मी तर हेंच
बघत होतो की त्यानी काहीतरी बोलाव म्हणजे मला चागल सुनावता आल
असत त्याना !”

गजची ही मजल पाहून केशव निर्धास्तावला. मोठ्याच मोकळेपणान
म्हणाला,

“मग आता, घ्या बर राजिनामा लिहायला लवकर !”

येथें जिद्द सपते । २७३

नि तो राजिनाम्याचा मजकूर सांगू लागला. गजू भराभरा लिहू लागला.

तशात व्हराड्यापासून ' दादा ' ' दादा ' करीत आलेली बाळ-सुधाची जोडी गजूलाच अडली. सवड सापडली तस तो बोलला,

“ दादा, आप्पा बघ कसे वाकडे-तिकडे झोपले आहेत—”

“ मग मला काय सागतो ? झोपा ना म्हणाव बारा वाजेपर्यंत ”

“ तस नाही रे ! ”

कम सागाव हे न सुचून सुधा म्हणाली,

“ ते मेल्यासारखे झोपले आहेत ! ”

“ चल, काहीतरी नको बोलस ! ”

केशव म्हणाला, “ अस कुठ बोलत असतात कधी ? ”

एवढ्यातच गजून शका भिनली होती रात्री आप्पा कसकसे वागले ते सार त्यालाच ठाऊक होत. तरी पण त्याचा अर्थ असा निघावा, हे त्याला पटायला वेळ लागला. तो केशवकडे पाहू लागला.

बाळ सुधाची घाबरट विनवणी सुरूच होती. त्याचे चेहरे पाहवेनासे झाले होते. तेव्हा गजूला केशवची आई म्हणाली,

“ अरे, जाऊन तर बघा काय आहे ते—”

म्हणून नव्हे तर एकमेकांशी न बोलता गजू-केशवचहि ठरत आले होते. म्हणून ते जागचे उठले. पाहता पाहता गजून सर्वांना माग टाकल. सुधा-बाळ मध्ये राहिली. नंतर केशव चालत होता.

खाटेवर पाहतात तर आप्पाची मान उशीच्या एकाकडे कलली होती. तोडाचा मोठा ' आ ' झाला होता. आत कसल तरी चिकट-निळसर थारोळ साचल होत. गजूच्या धकथान तोड आणखी कलल थारोळ हिंदकळल. गजून तोड खालाला हलवल तस थारोळ आणखी आणखी हिंदकळायच. पण आप्पाच तोड मिटल, सावरल जात नव्हत. तरीहि गजू-केशवन आप्पाना बोटी बोटीत चाचपून पाहिल. शेवटला उपाय म्हणून गजून त्याच्या दुसऱ्या पायाला जोराचा हिसडाह देऊन पाहिला

तोवर बाळ-सुधाहि रडण्याच्या घाईला आली होती कधी कुणास माहीत, गजहि त्याच्यात सामील झाला होता. आप्पाच्या अगावर आडव पडून तो आकाश-पाताळ एक करीत होता.

तरीहि केशव साशकच होता. समाधानासाठी आजूबाजूला बघत होता. पाहता पाहता त्याला एक चुरगळलेला कागद दिसला. पण ते तोड फुटक पाकीट होत. डॉ काकानीचा संपूर्ण पत्ता त्यावर लिहिला होता. मथळ्यावर औषधाच्या एका फर्मच नाव छापल होत पाकीट उलटवले गेल तेव्हा त्यात निळसर-पातुरकची पावडर कोपल्यात अडकून बसल्याच केशवच्या लक्षात आले आपल्या तोताहि ह्याच रगाच थारोळ साचले होत.

यान केशव आणखी बाबचळला खाटेच्या खालवर आजूबाजूती तलाशी घेऊ लागला. आपल्या उशीखाली बाळची वही सापडली. तिच्यात खुणेसारखा गजूचा पेन होता. तिथूनच केशवन वही उघडली. फार ठळक आणि वाकड्या-तिकड्या ओळीत खालील अर्थ भरला होता. बाहेर उजेडाशी वही धरून केशव तो उलगाडू लागला,

“ माझ्या गजानना !

“ काल तू मला खूप बोलला. चालायचच तुझ्याएवढा मी होतो—तेव्हा इच्छेविरुद्ध नोकरी करताना मीपण आई वडिलावर असाच सतापत असे कधी कधी ! पण इतक सतापण आपल्यासारख्या दुबळ्यांना पचत नाही. माणसाने स्वतःला काबूत ठेवावे. एवढ्या—तेवढ्याने राजिनाम्याच्या गोष्टी करीत राहतील तर तुला कुणी नोकरीवर घेत जाणार नाही. फिरत्या वाचनालयासारखी तुझी नोकरी सतत या घराची—त्या घरी फिरत राहिल.

“ कालवर, लगडा-आघळा का होईना—मी होतो म्हणून तुझी समजत काढीत होतो. उद्यापासून तुझी समजूत कोण काढीत जाईल ? तुला जगात माणस मिळणार नाहीत असं नाही. सल्ला देणारी खूप माणसं असतात. पण ती कोणत्या हेतूने आणि उद्देशाने सल्ला देतील ते ओळखण्याइतका तू अजून मोठा झाला नाहीस असं मला वाटतं. खरं तर भावनावश माणूस कधीच प्रौढ होत नाही म्हणा ! तरी काय करायचं, वागायचं हे तुला यापुढे स्वतःच ठरवायचं आहे—ते तुला शिकायला हवे—”

केशवन गोलीत पाहिल. त्याच्या हालचालीची कुणालाच दखल नव्हती सारीजण आक्रोशात वाहात होती. केशवला बरं वाटलं. तरी तो आणखी पुढे

सरकला पण उजेडात धरण्याच्या निमित्तानच. वाचू लागला,

“आता तरी माझ म्हणण तुला मानवत की नाही कुणास महीत. त्यासाठी बापान आयुष्यात कराव लागत तें माझ्याच्यान, तुझ्या तरी बाबतीत काहीच घडल-झाल नाही. उलट न पेलणारा ससार मी तुझ्यावर टाकून पळ काढीत आहे.

“आता माझी इच्छा म्हण, मागण म्हण वा सागण म्हण—एकच आहे. तू बाळला मॅट्रिक करू शकला तर आपल्या कुटुंबाची गाडी, जी गेल्या तीन पिढ्यांपासून धरगळत आहे—ती कशीवशी रुळावर येईल. हे नाहीच जमल, तरी सुधाकडे मात्र लक्ष असू दे. तिला आता बाराव लागू आहे. एक—दोन वर्षांन ती चांगली बाईच दिसायला लागेल.

बाळ—सुधा माझ्या लाडाची आहेत म्हणून मी त्याचा कळवळा घेतो अस नाही तीं छोटीं आहेत. तुझ्याइतकदेखील सामर्थ्य—हो, आता त्याला सामर्थ्यच म्हणाव लागेल—त्याच्यात नाही कदाचित् ते बाळमध्ये असत तरी मी त्याच्यावर तुझ्याइतका भरवसा टाकला नसता. सुधाच आयुष्य तर त्याच्यावर मुळींच सोपविल नसत.

“खर तर त्याच्या भवितव्याची विव्हेवाट लागेपर्यंत मला जगायच होत. पण जो बाप आपल्या मुलाना त्याच्या काळच जीवन जगण्यास समर्थ करू शकत नाही, त्या बापाला त्याच्या मिळकतीवर जगण म्हणजे हातावर आणून पानावर खाणाऱ्याकडे निकामी पाहुण्यान ठाण टोकण्यासारख आहे.

“म्हणून मी जात आहे. तुझा, आप्ता—”

पत्र सपताच केशवन माग पाहिल. त्याची आतल्या कुणालाच दग्वल दिसत नव्हती. हेच हव असलेला केशव आता आजूबाजूला बघत होता. विशेषतः शेजारच्या माड्यावरील खिडक्या—दारात. त्या उघड्या असून त्याच्या ख्याली बंद होत्या. तस त्यान मृताच्या देहाखाली सापडलेल एवज हडपाव तस ते पत्र आपल्या विशात दडपल. मग सावपणें हलकळोळाशीं आला.

तोवर तिथ जवळ जवळ सारी चाळ जमा झाली होती सुधा ते गजूपर्यंतच्या सर्वाना समजावत होती.

सहा

पाहता पाहता गज्या घरातली सारी सूत्र जोशी-कुटुंबान ताब्यात घेतली होती. केशवन खिसाच मोकळा ठेवला होता. त्यामुळ त्या घरातला खरा करता-करविता तोच दिसत होता. बायकात लीलाची आई आणि पुरुषात केशव अन् त्याचे वडील राबत होते खर तर ते बाप-लेक गजूला राबत होते. हे कर, ते कर, अम करू नये, तस करावच लागत वगैरे सागत होते. त्यानी सांगितलेल कधीं गजूला जमत नव्हत. निदान अनुभवी जोशीबुवाना तस वाटत होत, तेव्हा ते स्वतः मध्ये पडत होते. दिग्दर्शकासारख करून, समजावून दाखवत होते. मग ते गज करीत होता. मुक्या-बहिऱ्यासारखा राबत होता. सुरुवातीचे चार-पाच दिवस त्याचा शब्दसुद्धा कुणाला ऐकायला मिळाला नव्हता. नंतर तो बोलू लागला होता. जवरीन बोलवलेल्या माणसासारखा. अलीअलीकडे कुठ त्याचा आवाज मोकळा सुटू लागला होता. पण आप्पाची क्रियाकर्म मध्येच तो आवळत होता. एखादी क्रिया आटोपल्यावर दोन-दोन तास गजू अबोल राहाते असे.

केशव मात्र लग्नघरात बावरावा तसा वागत होता. कोपन्यात कुठ कुणी कुजबुजत असल तर कान टक्कारत होता. डोळे वासत होता. पहिल्या ऐकल्या-तून अर्थ ओरबाडत होता. नच जमल तर विचारत होता,

“ का हो, काय हव आहे ? ”

एकदा कुणीतरी म्हणाल होत,

“ न्हावी धोतर नेतो म्हणतो ! ”

“ नेऊ द्या ना ! तो त्याचा हक्कच आहे ! ”

एकदा कुणी तरी गजूपाशी फुसफुसत असताना केशवन विचारताच म्हणाल होत, “ काही नाही लाकूडवाल्याला पैसे द्यायचे होते—”

“ तर मग मला सागा ना—”

केशव बाजूच्या अण्णावर चिडत म्हणाला होता,

“ का हो, अण्णा ! तुम्ही इथ असून गजाभाऊना पैसे मागू देताहात ? अशा मनःस्थितीत त्याना काहीं सुचणार आहे काय ? ”

“ ह, मागा—किती पैसे झालेत लाकडाचे ? ”

“ इतके ?

“ काय भाव लावला हो ?

“ तुम्हालाहि कमवायचे हेच दिवस आहेत काय ? ”

बोलता बोलता, केशव विशातून पैसे काढत होता. नसले तर घरातून आणत होता. मागणाऱ्याच्या हातावर ठेवत होता. त्याची बोळवण करीत होता

खर तर गजू यामुळच बोलायला लागला होता. अगदी पहिल्यादा म्हणाला होता, “ तुमच्यावर फार ओझ पडत आहे, नानासाहेब, आमच ! ”

“ अहो, याला कुठ ओझ म्हणतात काय ? ह्या साऱ्या गोष्टी, माणसानीच माणसासाठी करायच्या असतात. पशू नसतात करीत एकमेकासाठी काहीं-काय, कस म्हणतो ? ”

दुसऱ्यादा गजू म्हणाला होता,

“ तुमचे हे उपकार, माझ्याच्यान कधी फिटतील, कुणास माहीत—”

“ फिटतील, फिटतील ! ”

न जाणे कोणत्या हेतून केशव म्हणाला होता,

“ तुमच्यात ही भावना शेवटपर्यंत राहिली, म्हणजे मिळवल. बस ! ”

तिसऱ्यादा गजू म्हणाला होता,

“ खर्चाचा हिशोब ठेवताहान ना, नानासाहेब ? ”

“ हिशोब काय ठेवायचा त्यात ? तुमच्या घराला मी वेगळ समजतो, असाच तुमचा अजून समज आहे काय ? मग मात्र मेलो, ठार ! ”

“ तस नाही नानासाहेब— ”

“ तेच म्हणतो. मग काहीं हरकत नाही. आहेत आपणांच्या दैवान, म्हणून करतोय खर— ”

“ तरी पण— ”

“ ह, असे बसू नका ते बघा, अण्णा काय म्हणतात— ”

अस केशवच सतत चालू होत.

आता काहीं मडळींमह गजू स्मशानात होता, बाळ - सुधा शक्य तितकी गजजवळ राहण्याचा प्रयत्न करीत होती. आप्पा गेल्यापासून त्याच्याकडून गजूला सोडवत नसे. बाळहि परमेश्वराच्या शब्दामारखा गजूचे शब्द मानीत असे. इतका की गजून विहिरीत उडी घ्यायला सांगितली असती तरी त्यान का - कशाला केल नसत. आतावर नव्हतहि. केशव नि जोशीबुवा तर हाता-पायासारखे गजूच्या सोबत असत. त्याच्याखेरीज तो जागचा हलच शकत नसे. याशिवाय आणखी काहीं माणस गजूभोवती बसली होती. अबकारी अधिकारी, जमादार, वॉचमेकर, बकाराम न्हावी वगैरेहि होतेच. हीं सारी आता एका दाट चिचेच्या झाडाखाली बसली होती उन्ह नुकतींच तापू लागली असून तीं मे - जूनातल्या उन्हासारखीं तडतडत होती. हा कदाचित् तिथल्या वातावरणाचाहि परिणाम असावा.

पुढ्यातल्या दगडावर पिडासाठी भात खदखदत होत. मधून - अधून गजू भाताशीं जात होता. त्याखाली कधी कधी गोबऱ्या लावत होता, तर कधीं फुकर घालत होता. तर कधीं विस्तव कोरत होता. हें करताना उडणारी राख गजूच्या तुकतुकीत टाळक्यावर सर्वभर लागली होती. ओल्या पचा धोतराला चिकटली होती. बसायची जागा मातीत घुसळल्यासारखी झाली होती

जाभयीसरशी भात शिजला असल्याचा केशवन निर्वाळा दिला. सर्वानी तें मानल. तोंडाप्रमाण तीं गजूला हलवू लागली. गजू स्नानाला गेला. सुधान पळस ओरबडला, बाळन बाभळीचे की कशाचे तरी काटे आणले. कुणी तरी

पत्रावळी वळू लागल. चारी अंगानीं चरंरं थबथबत गजू तिथ टेकला. तेव्हा जोशीबुवाची शास्त्रोक्त हालचाल सुरू झाली. मंत्रोच्चाराच्या गजरात पिंड पाडून झाले. पूजापाती केली. आकाश अन् आजूबाजूच्या झाडाझुडपाकडे बघत नि कावळ्यासारखे वाटणारे सारे आवाज बारकाईन ऐकत गजूसह बाळसुधाना पिंडापाशी लोटागण घालायला लावले तोवर एकान पिंडासाठी टपून बसलेल्या कुत्र्याला लाबवर हाकलून लावले. लाबच्या सावलीत कुत्रे दोन पायावर टेकल्या-वर त्याच्याकडे बघत बघत तो बाकीच्या सोबत्यात येऊन टेकला.

आता तीं सारी एका बाभळीच्या झाडाखाली येऊन बसली होती

वेळा जात होती. चाळा म्हणून एकजण लाबच्या कुत्र्यावर डोळा ठेवून होता. एका लाबवरल्या जळत्या प्रेताकडे बघत होता. एक त्या प्रेताच्या भट्टीत वासा कोरणाऱ्याकडे बघत होता. एक एका कोपऱ्यात खोदल्या जाणाऱ्या खड्ड्याकडे बघत होता. एक खड्ड्याची वाट पाहणाऱ्या माणसाच्या घोळक्याकडे बघत होता. हा घोळका गोत्रीच्या झाडाखाली बसला होता. त्यातल्या एकाच्या कवेत कोऱ्या तुसान लपेटलेला खड्ड्याचा मालक होता - त्याच्याकडे गजूचा एक सोबत टक लावून बसला होता. दोघ - चौघ वेड लागल्यासारखे सारीकडे बघत होते. कुठलहि झाड फडफडल की या वेड्याच्या जिवात जीव येत होता. फडफड थाबली की वेड वाढत होत. बाकीची सारीं आप्पाच्या पिंडाभोवतीं बघत होती. तिथून अगरबत्तीचा धूर निघत होता. हातभर उचीपर्यंत स्पष्ट दिसत होता वाऱ्याची लहर तोहि उमटू देत नव्हती. अगरबत्त्या विझल्यात की काय अशी बाळ - सुधाला शका येत होती.

पाच - सात मिनिटानंतर गजूचा घोळका चुळबुळू लागला बैठका हलल्या. कुणाच्या जाम बसल्या, बकारामन विडी पेटवली अबकारी अधिकान्यान काडी मागवली. जमादारान तबाखू चोळायला घेतला. वॉचमेकर वेड्यासारखा चारी-कडे बघत म्हणाला, “अ, म्हणण तरी काय म्हाताऱ्याच ?”

“काय असणार आहे ?”

वेश्वरन घाई केली, “सार तर केल आहे आम्ही चष्मादेखील दिला होता, सोबत - का हो, गजूभाऊ ?”

यावर बावळटासारखा दिसणारा गजू काहीं बोलला नाही. आतल्या आत चुळबुळत राहिला

दुसरा कुणी दर्दी आवाज उत्तर देत होता,

“ मग, इतका उशीर का तर ! ”

“ ते त्यानाच माहीन — ”

“ अहो, लक्ष नसेल ! ”

“ वा ! तीनदा तर येऊन गेले इकडल्या बाजून ”

“ आमच काहीं चुकल असेल — तर क्षमा करा आप्पासाहेब ! तुमची मुल लहान आहेत — त्याना काहीं कळत नाही ”

“ कुणाला म्हणतात रे, दादा ? ”

“ आप्पासाहेबाना, आपल्या आप्पासाहेबाना ”

“ त्याना ऐकायला जात काय ? ”

“ हो. ”

“ वा ! हे काय त्याना सागायला हव काकासाहेब ! तो जीव आता सर्वज्ञ नाही काय झाला ! ”

“ मीहि तेच म्हणतो ! ”

“ वर्षाश्राद्धाला सवाष्ण — ब्राह्मण घालीत जाऊ आम्ही ! हो ना रे, गजू ? ”

“ हो. ”

“ म्हण — मी दरवर्षी तुमच्या नावे सवाष्ण — ब्राह्मण घालीत जाईन — ”

“ हो. घालीत जाईन ना ! ”

“ अहो, तसं नाही. ”

कस ते करून दाखवीत केशव म्हणाला, “ ह, आता म्हणा — ”

गजून तसं केल नि म्हटलहि

तो टेकतो न टेकतो तर कुठून तरी दोन पक्षी पिंडावर येत असल्यासारखे दिसले. अवतीभवती घिरटू लागले. ते ओळखू येण्याच्या आत एकजण अबकारी अधिकाऱ्याकडे तोंड करून म्हणाला,

“ पहा, पहा. अशा आहेत जुन्या रुढी. तुम्हाला नाही पटत अलीकडल्या लोकाना — ”

पण बोलून सपायच्या आत पिंडाभोवतीचे पक्षी आल्या वाटेन निघून गेले. बोलणाऱ्याचा चेहरा कसनुसा राहिला.

दहा — पंधरा मिनिट पुन्हा तशीच गेली.

नतर सर्वांतला कटाळा परत बोलका झाला,
“ म्हातान्याच म्हणण तरी काय आहे ? ”

“ काय सागाव ! का रे, गजू ? ”

गजू नुसताच चुळबुळला.

“ अरे बोल ना ? मरतेवेळी काहीं सांगितल होत काय आप्पानी ? ”

आप्पा गजूला खूप सागत असत. ते सार इथ, निदान या क्षणी अन् त्याला तरी सागण शक्य नव्हत. आग्रह वाढल्यावर त्याला पुटपुटाव लागल,

“ त्या रात्रीं ते माझ्याशी काहींच बोलले नव्हते — ”

“ काही भाडण — बिडण झाल होत काय रे ? ”

“ भा ड . ण — ”

गजूला खोट बोलवल नाही,

“ हो थोडासा मी सतापलो होतो त्या रात्री — ”

यावर मज्येच केशव म्हणाला, “ काहींतरीच अहो, त्याला काय सतापण म्हणतात काय, गजाभाऊ ! घर तिथ हे सार आलच — ”

“ तरी — जे काय बोलला असेल तो — तेच लागल असेल म्हातान्याला ! का हो जमादारसाहेब ? ”

“ सही तो बात है — ”

“ तर मग मागून बघ क्षमा ! म्हण, माझ्याच्यान तुम्हाला काही वाकड — तिकड बोलल गेल असेल तर त्याची क्षमा करा. मी लहान आहे ! चूक झाली माझ्याच्यान ! का हो ? ”

“ हा — हा, बरोबर आहे — ”

“ तसा तो म्हातारा समजदार होता. पोराना क्षमा करणार नाही तर मग कुणावर करील ! माग रे गजू क्षमा — ”

म्हटल तर झाड नि म्हटल तर पिडाकडे तोंड करून, हात जोडून — गजून क्षमाहि मागितली. खाली बसला नतरची चार-दोन मिनिट सर्वांची उत्सुकता वाढली. पाहता, पाहता वाढली — तशीच अकारण दबूनहि गेली.

आणखी चार — सहा मिनिट गेल्यावर लाब श्वास घेत एक आवाज म्हणाला,

“ कठीण आहे, पाडुरगा कठीण आहे ! ”

“ का हो, आप्पासाहेब विशेष कशाची काळजी करीत ? ”

“ विशेष...तसे तर ते सर्वच गोष्टीची काळजी करीत. माझ्या नोकरीपासून तर आपल्या डोळ्यापर्यंत — ”

“ तुझी नोकरी चालूच आहे. त्याच्या डोळ्याचा आता प्रश्नच नाही. दुसर कांहीं ? ”

“ . ”

“ आठवा, आठवा नीट ! ”

“ मला तर कांहीं आठवत नाही, बुवा— ”

तो केशवकडे बघत म्हणाला, “ का हो, तुम्हाला कांहीं ? ”

“ मला कस शक्य आहे हो । ”

केशव गजूल डोळा घालत म्हणाला, “ मी तुमच्या घरातला आहे की— ”

“ तर मग होणार कस ? मला आता एके ठिकाणी महत्त्वाच काम होत— ”

“ तुम्हाला पण जायच आहे ? मी पण एव्हाना ड्यूटीवर हजर व्हायला हवा होतो— ”

“ आणि तुला रे बाळ ? ”

“ मला—मला पण कांहीं नाही आठवत ”

“ मी सागू ? ”

खेळात कांहीं ओळखताना करावा तसा चेहरा करून सुधा म्हणाली,

“ सागू काय मी ? ”

यावेळी केशव तिच्याकडे रोखून बघत होता. पण त्याच्याकडे लक्ष नसलेल्या तिला कुणीतरी बोलायला परवानगी देताच ती म्हणाली,

“ आपासाहेब मला म्हणायचे,

“ पोरी, मला तुझीच काळजी आहे ग— तू मुलगा असती तर, मी कधीच मेले असतो— ”

“ हा, हा—हा बरोबर आहे ! हेंच असल पाहिजे. का हो जोशीबुवा ? ”

“ अ हो . हो. का हो, गजाननराव ? ”

यावर बाळ—सुधासह जवळ जवळ सर्वांनी गजूकडे पाहिल. त्यामुळ त्याची-सुद्धा चुळबूळ वाढली. तरीपण बोलण सुरू करण्यापूर्वी तो केशवकडे बघत होता. कारण मधल्या काळात, सवड सापडेल तेव्हा—कधी कधी ती काढून केशवन त्याच्यावरली जबाबदारी कमी झाल्याच बोलता बोलता सुचविले होते.

अगदी आज सकाळपर्यंत तो गजूला सुचवत आला होता. तोंवरच्या केशवच्या जबाबदारीचा अर्थ काय होता कुणास माहीत—पण गजून जो गृहीत धरीत आणला होता त्यानच त्याला आता बोलवेनास केल. सोबती त्याच्याकडे नुसते पाहून थाबेनात तेव्हा पुन्हा गजून केशवकडे पाहिल. सल्ल्याच्या अपेक्षेन. ते समजून असेल, वेळ मारून न्यावा म्हणून असेल किंवा याबाबत गजूला गप्प ठेवत तर आपल्यावर पातक लागू नये म्हणून असेल वा सहजहि असेल—गजूला केशव म्हणाला, “बोला, बोला लवकर !”

तेव्हा, जवळ जवळ केशवच्या हिंमतीन गजू म्हणाला,

“हो. आजारी पडल्यापासून आप्पा मलाहि नेहमी म्हणत की, मी सुधा—बाळला सामाळाव बाळच शिक्षण कराव. सुधाच लग्न कराव—”

“तेच म्हणतो ! आत्ता लागली लिफ ! हेंच कारण असाव ! म्हाताऱ्याचा जीव यातच घुटमळला असावा ! का हो, पटत की नाही ?”

गजू केशवकडे बघत होता. त्याचा चेहरा उतरला होता. दुसरच कुणी तरी म्हणत होत,

“दुसर काय असणार आहे ! गजू, हो बाळ उभा. कर म्हाताऱ्याला कबूल ! आटोप लवकर, उशीर होतोय—”

गजू उभा झाला. पूर्वीसारखा हात जोडले. पदवल्याप्रमाणे बोलू लागला,

“मी बाळच शिक्षण करीन.”

तो थाबला. मग म्हणाला,

“बाळ कुठ आहे ?”

“हा काय तर—म्हण, पुढ—”

“आणि सुधा ? इकडे ये ग, सुधा !”

“अरे, आणखी किती जवळ बोलावतोस ? म्हण ना, पुढ—”

“मी बाळला अतर देणार नाही.

“त्याच्यावर रागावणार नाही.

“त्याला निभावून घेईन.

“त्याचा सामाळ करीन.

“सुधाला पण मी दूर करणार नाही.”

तो डोळे पुसण्यासाठी थाबला. पण बाळचे डोळे पुसू लागला. सुधाच्या

खाद्यावर हात ठेवले. म्हणाला, “ का ग, उन्ह लागतात काय ? ”

“ अरे, असं मध्ये थाबू नये. म्हण, पुढ- मी- ”

“ वेळप्रसर्गी मी उपाशी राहीन- पण याना उपास पडू देणार नाही. त्याना, माझ्या जिवात जीव असेपर्यंत कोणत्याच गोष्टीची ददात पडू देणार नाही ! ”

डोळे पुसायला गजू थाबला.

कुणी तरी त्याला ढकलल,

“ तुमची शपथ घेऊन सागतों, मी इथ बोलतो, ते सार प्रामाणिकपणान पाळीन. आता तरी मला क्षमा करा, आप्पासाहेब ! ”

बोलता बोलता गजून बाळ-सुधाभोवतीं मिठी मारली. त्याच्या सोबतच तो कधी रडायला लागला ते त्याच त्याला कळल नाही. सारी माणस त्याना सम-जावत होती. गजूला गप्प राहायला सागत होती.

यामुळ झालेल्या गलबलाटान असेल, बऱ्याच वेळापासून पिंडाशी माणसाचा थारा नसल्यान असेल किवा तिथला अगरबत्तीचा धूर नाहीसा झाल्यान असेल वा लोक समजतात त्या रूढ समजुतीमुळहि असेल चुकत-माकत उडत असलेला एक कावळा पिंडाशीं टेकला न टेकला तसा चोंच खरकटी करून उडून जाऊ लागला. त्याला दग्यवत एकजण सर्वोना म्हणाला,

“ बघा, बघा हो ! आप्पासाहेब जेवताहेत ! आटोपा आता— ”

सर्वाप्रमाण गजून झाडावर पाहिल तो मघाचा कावळा चोंच चाफलत होता.

तशी गजूची मिठी भावडाभोवतीं अधिक घट्ट झाली. एकजीव झालेले तिघाचे आवाज स्मशानभर घुमू लागले. लोक त्याना ‘ आटोपा-आटोपा ’ करीत होते. बाळ-सुधा उठूहि पहात होती. पण गजू त्याना सोडत नसावा.

—

शात

आप्पाच्या गोड जेवणाच्या दुसऱ्या दिवशी गजून कोरी टोपी डोक्यावर ठेवली होती. तो कामावर रुजू झाला होता. क्रमाप्रमाण पाळ्या पाळू लागला होता. एखाद्या चार मुलांच्या बापाप्रमाण तो नोकरीचे सारे नियम काटेकोरपणे पाळू लागला होता. त्याच्या नव्या वागणुकीवर बाबासाहेब खूष झाले होते. तो कामावर रुजू होताच त्यानी त्याला दुखवट्याच पत्र लिहिले होते. आप्पाच्या निधनामुळे त्याच्यावर कोसळलेल्या दुःखात व्यूरो समाविष्ट असल्याच पत्रात लिहिले होते. मृतात्म्यास शांति देऊन पत्र पूर्ण करण्यात आले होते.

या काळात गजू केशवची भेट टाळत आला होता. प्रेसमध्ये जाताना तो मोरीच्या पड्यालल्या हद्दीतून जात होता. निघण्यापूर्वी केशवच दार बंद असल्याची कधी बाळ-सुधाकडून तर कधी स्वतः खात्री करून घेत होता. येतानाहि हीच काळजी घेत होता अलीअलीकडे तो या सर्वांना सराबलाहि होता.

तसाच गजू आताहि आपल्या दारात घुसणार होता पण केशवच्या हाकेन त्याला मार्ग बदलावा लागला.

केशवच्या घरात बहुतेक सारीं हजर होती कदाचित् तीं गजूला पाहूनहि व्हराळ्यात गोळा झाली असर्वीत.

गजू म्हणत होता,

“ बोला, नानासाहेब ! ”

“ अहो, बसा तर जरा—”

“ भूक लागलीय ! ”

“ पाचहि मिनिट धरवत नाही ? ”

“ बाळ-सुधा वाट बघत असतील ! ”

पण केशवच्या उपकारान त्यान बसताना म्हटल,

“ बोला, काय म्हणता ? ”

“ ह, परीक्षा काय म्हणतेय ? ”

“ परीक्षा ?—”

सताप आवरत गजू म्हणाऱा,

“ तुम्हाला माहीत नाही, अस थोडच आहे कशाला हिणवता आम्हा गरीबाना ! ”

“ हिणवतो ? मी ? आणि तुम्हाला ? तेहि असल्या नाबर्तीत ? काय बोलता-हात गजाभाऊ हे ? तुम्हीच सागा, तुमच्या शिक्षणाबद्दल मी आजच विचारपूस करतो आहे काय ?—”

“ तस नाही म्हणा—”

“ काय, तस नाही म्हणता गजाभाऊ ! ”

“ पण त्या वेळची गोष्ट वेगळी होती. आताची वेगळी आहे— ”

“ ओ ? ती हो कशी ? ”

“ जाऊ द्या—”

“ सागल तर ? ”

तोच म्हणाला,

“ ही तुमची कल्पना आहे मी तर म्हणतो, पूर्वीपेक्षा आता तुम्हीं अधिक वेगळे आहात. मोकळे आहात ! पूर्वी काळजीसोबत धाकहि तुमच्या माग होता. आता फक्त काळजी राहिली आहे. तीहि थोडीशी—

“ मग, बोला आहे काय तयारी ! का हो अण्णा ?

“ शिवाय ही आता शेवटली संधि बर काय, गजाभाऊ ! आणखी एक सागू ? सागतोच मी तुमच्यासाठी एक झकास नोकरी पाहून ठेवली आहे ”

‘कोणती ?’ अस गजू विचारील या समजान केशवन थाबून पाहिल. पण त्यालाच बोलाव लागल,

“ काळेसाहेब आहेत ना ? अहो, ते नाही काय ? क्लबचे सेक्रेटरी होते ? ते कॉलेज काढताहेत. काय नाव बुवा त्या कॉलेजच—हो, विद्या—विकास—महा—विद्यालय तिथ तुम्हाला नोकरी निश्चित मिळेल । —”

“ पण आता त्याचा उपयोग काय ? ”

बोलाव म्हणून गजू म्हणाला,

“ दिवसभर नोकरी करून शेवटीं नाईट—क्लासमध्ये जाण आलच की नाही ?

“ मुळीच नाही. ते मॉर्निंग की काय म्हणतात तस कॉलेज आहे. अकराला दार—खिडक्या बंद करून तुम्ही शाळा गाठू शकता ”

“ अहो, मी तर म्हणतो, ही फार मोठी संधि आहे तुमच्यासाठी मॅट्रिक झाल्यावर त्याच कॉलेजात पुढ पुढल शिक्षण सुरू करता येईल. दिवसभर कुठं तरी नोकरी करता येईल. माझ्यासारख्याच्या कवडीचीहि गरज पडणार नाही.

“ काय, कशी आहे, आयडिया ? ”

गजू खालीच बघत होता. या ठिकाणी दुसर कुणी असत किंवा केशवचेहि त्याच्यावर काहीं उपकार शिल्क नसते तर त्यान असा विषय निघताच त्याला उडवून लावल असत. पण आता तो स्तब्ध होता.

केशव विचारत होता,

“ आल नाही अजून लक्षात ? ’

“ तस नाही—”

“ मग कस तर ? ”

“ ”

“ बोला, बोला ? ”

“ . . ”

“ अण्णाना आत जायला सागू ? ”

“ नाही—नाही—”

“ तर मग ? ”

“ . ”

“ बोला ना । ”

“ मी लगेच ब्युरोंत परमनट होणार आहे—”

“ म्हणजे, बीए किंवा एमे तर नाही ना ? ”

“ . ”

“ शेवटी प्रेस-कामगारच राहाल की नाही ? ”

“ ”

“ आणि किती दिवस हो ? ”

आता गजूशी बोलण्याचा केशवचा हेतू आणि त्यामुळ आवाजहि बदलला,

“ अहो, पण बोलायलाहि काहीं जात ? ”

“ जवळ, जवळ नेहमीसाठीच. ”

“ इतकी तयारी आहे तुमची ? ”

“ अ हो. आता ती करावीच लागेल—”

“ पण मी म्हणतो, ती का ? ”

“ जाऊ दे रे नाना. त्याची नसेल इच्छा. मग आपण कशाला आग्रह करायचा ? ”

“ अशी कशी इच्छा नसेल हो ? ” तस असत तर ते तडकाफडकीं नाहीं म्हणून मोकळे झाले असते.

“ का हो, खर ना ? ”

“ अ, हो. पण आता नाहीच. ”

“ का नाही ते तर सागाल ? ”

“ त्याच अ आहे—”

गजू बोललाच,

“ मला आता बाळ-सुधाकडे लक्ष द्यायला हवे—”

“ का ? ”

“ तें नाही सागता येत हो, नानासाहेब. पुन्हा पुन्हा काय विचारता ? ”

“ मी सागतो—”

इथं मात्र तो सूर खाली आणत म्हणाला,

“ कावळ्यापुढ कबूल केल म्हणून—

येथे जिद्द सपते । २८९

“ बरोबर आहे ना ? ”

“ हो. समजा वाटल्यास तसं—”

“ काय, बोलताय् तरी काय गजामाऊ ?

“ तेवढ्यासाठीं तुम्ही आपल्या जीवनाच मातेर करायला तयार झालात ?

“ माझ ऐका या थोताडात काहीं अर्थ नसतो. लोकानी गणपती म्हणून पूजेंत ठेवलेली सुगारी घरीं आणल्यावर अण्णाच ती आडकित्यान कचाकचा फोडतात. असे आजवर आम्ही शेकड्यानी गणपति खाल्लेत. झाल आहे आमच काहीं वाकड ! मागाल तेव्हा शे-दोनशें सापडतातच की नाही, आमच्या घरात ?

“ का हो, अण्णासाहेब ? ”

हे मान्य करण जोशीबुवाना बर वाटल नसाव. तें धरून ठेवलेलच आळवू लागले,

“ जाऊ दे रे ! नसेल त्याच्या दैवात शिक्षण, त्याला तो तरी काय करणार आणि तूं तरी काय करू शकतोस ?—”

“ वा ! अस कस दैवात नसेल ? दैव नेहमीं प्रयत्नाच गुलाम असत—

“ का हो, खर आहे ना ? ”

“ अ—हो ”

“ तर मग बोला लवकर ? ”

“ पण मुलाच कस होईल ? ”

“ त्याच ते पाहून घेतील—”

इथ गजू परत चिडला,

“ म्हणजे काय हो ? ”

“ म्हणजे—”

केशवच म्हणून बोलू धजला,

“ असेल त्याला शिकायच तर करील बाळ कुठं तरी नोकरी—”

“ अस्स. आणि सुधाच ? ”

“ सुधा—सुधा—”

आता मात्र तो केवळ बोलणं चालू ठेवण्यासाठीं बोलला,

“ तिचहि जमेल, कुठ ना कुठ—”

“ पण कुठ ? बोला ना ? कुण्या साहेबाकडे मुल खेळवायला ठेवता काय तिला ? ”

“ मग, त्यात काय बिघडल ? ”

“ काहीच नाही ? ”

बोलाव की न बोलावशा विचाराना न जुमानणारा गजूतला कामगार आता बोल्तून गेला,

“ तर मग तुमच्या लीलाला का नाही ठेवत अस कुठ तरी ? ”

“ अस्सं ! ”

काळा ताबडा होत केशव म्हणाला,

“ तिच्या भावाला अजून भीक नाही लागली. ”

“ मग मी काय तुमच्याकडे भिक्षा मागायला येऊन बसलो, काय नाना-साहेब ! ”

अन् सर्व प्रकारची तयारी करून गजू केशवकडे पाहू लागला. पण संतापाला बळी न पडणारा तो व्यवहारी माणूस अगदी सहज आवाजात म्हणू लागला,

“ मग प्रश्नच खुटला म्हणायचा ! ”

“ अर्थात्च—”

यावर केशवन गजूवर डोळे काढल्याच वाटवून असेल, गजूला ओळखून असेल वा संधि आली म्हणून असेल—जोशीबुवा जवळ जवळ दोघानाहि उद्दे-शून म्हणाले,

“ मी म्हटल नव्हतं की, ह्याच्या पत्रिकेत शिक्षण नाही म्हणून मागच ? याला तो काय करणार विचारा ! जाऊ दे. ”

“ बरोबर आहे तुमच भविष्य—”

बापाला थाववल्यावर केशवन ज्यासाठी गजूचा राग शात ठेवला होता ते तो नाता म्हणाला,

“ ते जाऊ द्या. तुमच्याकडले पैसे कधी येणार ? ”

“ पैसे ? ”

“ ते नाही हो, आप्पाना लावलेले ? ”

“ असस—”

ज्याला गजू आतावर ‘ उपकार ’ समजत आला होता ते शेवटी ‘ पैसे ’

ठरले हें गजूला आता कळल. तो म्हणाला,

“ किती आहेत ? ”

“ असतील, दोन-अडीचशे—”

“ इतके ? हिशोब आहे काय माडलेला ? ”

“ हिशोब हो-असेल. ”

“ बघू—”

“ आता कुठ ठेवला आहे ते मला नक्की आठवत नाही. उद्या काढतो शोधून. पण तुम्ही पैसे देणार कधी, ते नाही सांगितल ? ”

“ देतो, लवकरच . ”

“ तें झाल हो. पण कधी ? ”

“ ओव्हर-टाईमच काम बघतो कुठ मिळालं तर. . ”

“ काम मिळाल्यावर तुम्हीं पैसे मिळवणार कधी, आणि देणार कधी ? ”

‘ शक्य तितक्या लवकर ! तुम्ही आधी कल्पना दिली असती तर आतावर काही फिटतहि आले असते ’

“ पण मला पैसे लवकरात लवकर हवे आहेत ”

“ करतो व्यवस्था. वाटल्यास ब्यूरोकडून कर्ज काढीन, पण तुमचा पैसा ठेवणार नाही—”

“ ठीक. जा—”

गजू तीच वाट बघत होता.

आपल्या घरात घुसताना लीला त्याच्या टोपीखालच्या टक्कलाची टिगल करून हसत असल्याच त्याला ऐकू येत होत.

—

आठ

आज प्रथमतःच गजून बाळ अन् सुधाला जवळ बसवल होत. त्याच्या खाद्यावर हात ठेवून बोलत होता,

“ सकाळी काय काय जेवले ?

“ शिळ-पाक नेहमीं खाऊ नये

“ तुम्हीं आपसात भाडला बिडलात तर नाही ना ?

“ तेच म्हणतो !

“ तुमच्याशीं कुणी भाडल काय ?

“ भाडलील तर मला सांगा.

“ लोक फार बदमाश असतात.

“ भावाभावात वैर वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. त्याच ऐकत जाऊ नका.

“ तुम्ही लहान आहात. ते काय बोलतील ते तुम्हाला कळणार नाही ..

“ म्हणून आपण आपलं जपून राहाव ..

“ आपल जगात कुणीच नाहीं...”

अशाच अर्थाच, कधी तुटक तर कधी विसगतसं गजू बोलत होता
बाळ सुधा त्याच्याकडे बघत होती. न समजून. पण त्याच्याच्यान गजूपासून
उठवत नव्हतं. कदाचित् त्यान त्याना खूप आवळून धरल्यानहि असेल.

● ● ●

नवीं प्रकाशनें

१ भरतीची लाट	ना. सी. फडके	५-००
२ शाकुतल	ना. सी. फडके	५-००
३ निवडक गणूकाका	अनत काणेकर	१-५०
४ आभाळाची सावली	दत्त रघुनाथ कवठेकर	१२-००
५ नादत घर	उद्धव ज. शेळके	३-००
६ आकड्याची मौज आणि फौज	कुलकर्णी	१-५०
७ तालपुष्कर	शान्ता ज. शेळके	१-५०
८ निळादिवा	शान्ता ज. शेळके	१-००
९ सगे सोयरे	वि. वि. बोकील	२-५०
१० येथे जिद्द सपते	उद्धव ज. शेळके	८-००

छापत आहे

१ सुटका	शकरराव खरात
२ खुळ्याची चावडी	शकर पाटील
३ सत्यकाकू	वि. वि. बोकील
४ कथाभारत	वि. वि. बोकील
५ लाडक्या लेकी	सपा. पंडित अनत कुलकर्णी
(भाग पहिला)	

कुलकर्णी ग्रंथागार, पुणे २

